

Міністерство освіти і науки України
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

На правах рукопису

МОРДОВЕЦЬ Марія Василівна

УДК 343.163(4)+321.02+165.74.000.32

**ПОЛІТИЧНИЙ АКТИВІЗМ ТА ФОРМИ ЙОГО ПРАВОВОЇ
РЕГЛАМЕНТАЦІЇ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
Наумкіна Світлана Михайлівна –
доктор політичних наук, професор

Одеса – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-концептуальні основи дослідження громадсько-політичної активності та активізму	9
1.1. Дослідження регламентації громадсько-політичної активності в межах дискусії про взаємодію держави та громадянського суспільства	9
1.2. Визначення політичного активізму в новітніх соціально-політичних дослідженнях	33
Висновки до 1 розділу	42
РОЗДІЛ 2. Методологічні засади дослідження регламентації активізму як форми громадсько-політичної активності	43
2.1. Методологія міждисциплінарних досліджень форм регламентації політичного активізму	43
2.2. Сучасні методологічні підходи щодо визначення ефективності політико-правової регламентації форм громадсько-політичного активізму	61
Висновки до 2 розділу	77
РОЗДІЛ 3. Феномен громадсько-політичного активізму та практика його регламентації в країнах Європи	79
3.1. Еволюція громадсько-політичної активності та активізму в країнах Європи	79
3.2. Активізм як ознака сучасного політичного процесу	97
3.3. Політичні та правові механізми регламентації активізму в країнах Європи	111
Висновки до 3 розділу	135
РОЗДІЛ 4. Політичний активізм як форма громадської активності в Україні	137
4.1. Громадсько-політична активність в Україні: характер та динаміка	137
4.2. Політико-правове регулювання конвенціональних форм громадсько-політичної активності в Україні	148
4.3. Тенденції розвитку та регулювання активізму в Україні у контексті європейської інтеграції	172
Висновки до 4 розділу	182
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	196

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Варіативність і розмаїття форм політичної активності є наслідком суспільної реакції на втрачений зв'язок із владними інституціями, на соціально-політичне відмежування носіїв владних повноважень від народу, на неможливість реалізувати соціальні, групові інтереси через відсутність чи формальність інститутів прямого впливу на політичні рішення, на несправедливість владних рішень, на узурпацію влади.

На межі ХХІ ст. політичний лексикон України поповнився низкою термінів: «еко-активізм», «медіа-активізм», «кібер-активізм», «судовий активізм», «правовий активізм», «ЛГБТ-активізм», «крафтивізм», «хактивізм», «слактивізм», «акціонізм», які стали інваріантами терміна «активізм». У вітчизняному дискурсі поняттю «активізм» надають декілька визначень, зокрема негативних конотацій через близькість до понять «екстремізм» та «акціонізм». Термін «активізм» склав конкуренцію уже звичному терміну «активність», а з іншого боку – позначив його антиномічність. Розширення політологічного дискурсу є проявом трансформації змістів щодо форм громадської участі та розвитку громадянського суспільства.

Визначення сутності «активізму» та дослідження процесу змістовного розширення є демонстрацією модифікованого класичного дискурсу щодо проблеми громадсько-політичної участі, відношення до соціального, розмежування «приватного» та «публічного», «державного» та «громадського». Очевидним є факт, що практика активістських дій випереджає процес їх дослідження, політико-правове оцінювання та регулювання.

При вірогідній близькості терміну «активізм» до понять «політична активність», «політична участь», «громадська дія» процеси політико-правового регулювання спрямовуються щодо ідейно-політичного та нормативно-правового закріплення форм взаємодії держави та її владних інституцій із суб'єктами громадянського суспільства.

Майже чверть століття української державності відбувалося формування інститутів громадського суспільства та нормативно-правового закріплення форм громадської активності та участі у здійсненні демократичних перетворень. Але ані інститути громадського суспільства, як то профспілки, громадські організації, правозахисні організації, політичні партії, ані форми прямої чи представницької участі не надали громадянам України можливості відчувати себе «носіями політичної волі», «учасникам політичної системи». Наявні форми неурядової громадської активності сприймаються як імітації «громадських дій» бізнес-елітами або суб'єктами влади, перевертаючи традиційні форми громадської активності в замовний активізм-акціонізм. Очевидним постає успішна маніпуляція поняттям «громадськість», його привласнення та використання з метою легітимізації структури не лише не мають можливостей для яскравих акцій та піар діяльності, але і відчують протидію власній діяльності. Неможливість реалізувати конвенціональні форми громадської активності обумовлює зростання популярності неконвенціональних форм справедливості (екстремістські дії самосуди, побиття, сміттєва люстрація, терор, провокаційні атаки, підпали, погроми). Ситуацію погіршує ескалація політично-ангажованої безкарності системних порушень прав громадян та заміна правових засобів регламентації громадської активності політичними.

Формування громадянського суспільства та нормативне закріплення форм громадянської участі в Україні не надали громадянам можливості відчувати себе «носіями політичної волі». Складність реалізації конвенціональних форм активності обумовлює застосування альтернативних засобів встановлення справедливості. Це робить актуальними дослідження політико-правового регулювання громадської активності та активізму в сучасних країнах Європи.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексних науково-дослідних тем кафедри політичних наук і права Державного закладу

«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в межах науково-дослідної теми «Трансформаційний прос в Україні : основні проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U0002215) (2010-2014 рр.) та «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців яких є дисертантка.

Метою дисертаційного дослідження є визначення феномену громадсько-політичного активізму та з'ясування форм його правової регламентації в країнах Європи.

Зазначена мета досягається вирішенням наступного комплексу **завдань**:

- дослідити політологічний дискурс щодо взаємодії громадянського суспільства та держави з метою визначення соціально-політичної активності як чинника та індикативного показника стабільності політичної системи;
- здійснити порівняльний аналіз проблем політичної активності в класичному та сучасному політико-правових дискурсах;
- дослідити варіативність змістовного розуміння суміжних понять громадсько-політичної активності;
- проаналізувати сучасні підходи щодо визначення ефективності політико-правової регламентації форм політичного активізму;
- визначити етапи становлення сучасних форм політичного активізму;
- дослідити зв'язок політичних процесів та форм політичного активізму;
- здійснити порівняльний аналіз політико-правових засобів регламентації форм політичної участі та політичного активізму в країнах Європи;
- з'ясувати особливості громадсько-політичної активності в Україні з урахуванням відмінності її конвенціональної та неконвенціональної форм в умовах трансформації політичної системи та розвитку форм правової регламентації.

Об'єктом дослідження є соціально-політична активність та форми її прояву в сучасних європейських країнах.

Предметом дослідження є процес становлення політико-правової регламентації форм політичного активізму в країнах Європи.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на використанні філософських загальнонаукових принципів пізнання: історизму, об'єктивності, системності. Специфіка дослідження обумовила використання методів міждисциплінарного аналізу із застосуванням аксіологічних, соціологічних, політико-правових підходів. Особливого значення набув праксеологічний підхід, за допомогою якого було зацентровано увагу на ефективності політичної діяльності з метою реалізації соціальних цінностей. Співвідношення теоретико-методологічних підходів щодо формування принципів регламентації соціально-політичної активності та активізму здійснено завдяки використанню синхронного та порівняльного методів. Розвиток феноменів політичної активності й активізму та їх варіативність досліджено з використанням методів історичної реконструкції, структурно-функціонального аналізу. Конвенціональні та неконвенціональні форми громадської активності досліджувані з використанням інституційного аналізу державно-політичних систем країн Європи та України зокрема.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

Уперше:

– здійснено порівняльний аналіз категорій «політична активність» та «політичний активізм», які використовуються у політологічному дискурсі. Закцентовано увагу на аксіологічному протиставленні понять «активізм» та «активність» в межах політичної теорії та практики;

– виявлено модифікацію класичного дискурсу від проблем громадсько-політичної участі та політичної активності як системних та позасистемних дій до проблематики антисистемних дій, що обумовлює використання понять «активізм», «акціонізм»;

– виявлено тенденцію до політико-правового регулювання активізму в Україні в контексті європейських стандартів;

Уточнено:

– співвідношення категорій «приватне – публічне», «державне – громадське», «активність – активізм», які отримали теоретичне визначення в класичних та сучасних політичних теоріях;

– методологічні підходи щодо правової регламентації політичного активізму, а також критерії ефективності політики правової регламентації;

– соціально-політичні та інституційні чинники, які обумовлюють трансформацію традиційних системних форм політичної активності у сучасні форми політичного активізму;

– форми сучасного активізму як складової політичних процесів та практики їх регламентації в країнах Європи;

Дістало подальшого розвитку:

- аналіз класичного дискурсу з проблем взаємодії громадянського суспільства та держави в контексті визначення місця суспільно-політичної активності у процесі розвитку політичної системи;

– обґрунтування характеристик історичних форм соціально-політичної активності та умов формування активізму як особливого типу активності;

– дослідження механізмів регламентації форм політичної активності, які склалися в країнах Європи.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що матеріали дослідження можуть використовуватися в процесі політичного регулювання системи відносин між державними інституціями та структурами громадянського суспільства. Робота може виступати науково-практичною основою для впровадження якісної моделі реалізації форм прямої та представницької демократії. Система понять і категорій дисертації є корисною для застосування під час формування стратегічних цільових програм, у розробці планів урядових та виконавчих органів держави, для активізації механізмів координації діяльності органів влади у сфері взаємодії із громадянським суспільством. Надані матеріали сприятимуть роботі неурядових організацій, що прагнуть забезпечити реалізацію прав громадян на участь у системі соціально-політичних відносин.

Дослідження може бути використане при підготовці курсів з політології, соціології, державного управління.

Апробацію результатів дослідження здійснено на наукових конференціях та методологічних семінарах кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Результати дослідження оприлюднювалися на регіональних, міжнародних науково-практичних конференціях: Актуальні питання зовнішньої політики України (Одеса, 2013, Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події (Львів, 2014, 2015), Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри (Одеса, 2015), Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Старобільськ, 2015).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено в 10 наукових публікаціях, зокрема, 4 з яких надруковано у вітчизняних фахових наукових виданнях із політичних наук, 1 стаття у міжнародному науковому виданні, 5 – у тезах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел. Обсяг дисертаційної роботи: усього – 250 сторінки, загальний обсяг – 195 сторінок. Список використаних джерел становить 54 сторінки (490 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ТА АКТИВІЗМУ

1.1. Дослідження регламентації громадсько-політичної активності в межах дискусії про взаємодію держави та громадянського суспільства

Дослідження громадсько-політичної активності та її регламентації засноване на історії аналізу взаємин «особистого» і «суспільного», «громадського» і «державного», «приватного» і «публічного». Уявлення про політичне значення активних громадсько-політичних дій, розуміння ефективності, мети та форм політичного регулювання в кожен історичну епоху сприймалися по-різному

В основу політико-правової думки стародавніх народів закладено міфологічні уявлення про місце людини у світі, де космос (на відміну від хаосу) упорядковано зусиллями богів. А, оскільки земні порядки визнавалися частиною космічного, то боги вважалися першоправителями й уособлювали правду, справедливість, правосуддя. Наприклад, єгипетська богиня Маат визнавалася джерелом порядку, звичаїв, законів. Аналогічне значення має поняття «рта» у Ригведі, поняття «дао» у китайській міфології, поняття «діке» у греків. Всі ці поняття означають «правду-справедливість» як природно-божественне право. Виступати проти цього права вважалося «протиприродним». У «Повчанні Птахотепа» (III тис. до н. е.) обґрунтовувалася необхідність відповідності поведінки людини принципу «не робити нічого несправедливого та протизаконного», бо лише так можна заслужити на милість богів. Не можна було переступати «шлях Шамаша» (порушити право, встановлене богом Шамаш) й у Вавилоні (II тис. до н. е.). Але «протизаконні» виступи траплялися. Засвідченням цього є згадка про рух 1750 р. до н. е., як зазначено у джерелі «Вислів Іпусера», де висловлено нарікання на «страшні зміни» через «дії беззаконників», що повстали проти

порядку. Міфічні уявлення про земні порядки спричинили вплив на розвиток політичних теорій, традиції праворозуміння, теїстичний підхід до права.

Раціоналізація трактування соціально-політичних явищ проявилася вже у I тис. до н. е. Про це свідчать уявлення про природній характер законів, які керують суспільством. У VI ст. до н. е. в Індії популярним стало атеїстичне вчення «локайти», прихильники якого вважали, що мораль є природною і викликана суспільною користю. Праворозуміння чарваків було засноване на уявленні про регулятивну роль «природи речей» і стало версією світської концепції природного права. Аналогічними до вищезазначених є позиції в «Артхашастрі» IV ст. до н. е., де поряд з дхармою визнано «користь» як самостійне начало, основу політичних дій.

Десакралізацію «небесної волі» було здійснено і в китайській політичній думці. Як відомо, Лао-Цзи першим характеризує «дао» як незалежний від «неба» хід речей. Сутнісну роль у даосизмі відведено принципу недіяння, утриманню від активних дій. Недіяння є і протестом проти антинародної дії володарів і закликком утриматися від утисків народу. Все неприродне (законодавство, інститути), за даосизмом, є відхиленням від норми. Через принцип недіяння було популяризовано громадську пасивність.

Іншу позицію щодо громадської активності продемонстровано Конфуцієм, який розвинув патріархально-патерналістську концепцію держави. У роботі «Держава загального добробуту» у IX Книзі ритуалів він визначав: «Усвідомлення участі у спільній справі знищить наслідки егоїзму і матеріалізму. Відданість громадському обов'язку не залишить місця для бездіяльності» [185]. Політичним ідеалом постає правління аристократії, при якому регулювання громадсько-політичних відносин відбувається за посередництвом моралі, де п'ять рис людини (обов'язок людяності, прагнення до справедливості, дотримання ритуалу, протистояння косності, щирість) створюють порядок. Конфуцій критично ставиться до управління на основі законів: «Якщо керувати за допомогою законів і підтримувати порядок покараннями, народ буде ухилятися від покарань і не буде відчувати

сорому» [185]. Моральні настанови, як форма регулювання, протиставлялись нормам позитивного закону (фа) [263, с. 29]. Запропонований Конфуцієм принцип політичного регулювання означав «втілення моральності».

Полярні погляди щодо форми регулювання суспільно-політичних відносин сформувалися у «легізмі». У трактаті IV ст. до н. е «Шан Цзюн Шу» Шан Ян визначав роль законів, підкреслюючи, що «мудрий творить закони, а дурний – обмежений ними», а «порядком» визнавав стан безправ'я народу. Ідеалом такої держави було управління шляхом використання норми закону (фа) та санкції за її невиконання. Принципом управління став принцип колективної відповідальності, який призвів до тотального групового контролю, за якого роль індивідуальної активної дії розглядали як антисистемну. Легістські погляди розвивали представники школи фей-цзі (Цзінь Чань, Хань Фей та ін.). Легісти вважали, що закон втілює принцип справедливості від мудрого законодавця – політичного правителя. Для легістів політико-правове регулювання визнавалося нормою.

На відміну від китайської, у політико-правовій думці Давньої Греції свобода визнавалася головною цінністю і привілеєм. Політика як справа вільних людей відрізнялася від праці фізичної – справи рабів. Гомер оперував поняттями «діке» (справедливість) та «теміс» (звичай). Справедливість визнавалася основою звичаю, а звичай – конкретизацією справедливості. Гомер наділяє бога або героя честю, яку позначає як «тіме», а це означає, що у кожного, хто має честь, є індивідуальне право на її захист. Отже, «політичне» постає простором, де у кожного своє право, реалізація якого залежатиме від звичаю полісу до справедливого правління.

Більш детально ідеї справедливого устрою показано у Гесіода (VII ст. до н. е.), де «Діке» та «Евномія» (благозаконня) – дві доньки Зевса (досконалість) і Феміди (порядок). «Діке» охороняє природну справедливість та карає неправду, «Евномія» відповідає за справедливість законів полісу. Участь у справах полісу постає добродією, якщо присутні Евномія та Діке.

Характерне для Гомера та Гесіода намагання раціоналізувати уявлення про морально-правовий характер порядку було глибше розвинуто у творчості «сімох філософів». Солон – започаткував цензову демократію, представницький орган – Раду чотирьохсот, надав можливість активної участі у справах поліса представникам усіх класів афінського населення, став на серединну позицію між знаттю та демосом, вважаючи, що порядок та закон – найбільше добро Поліса. Політична воля Солона сприяла встановленню правопорядку.

Втім, Піфагорійці та Геракліт вважали кращою формою правління інтелектуальну аристократію, а кращою формою регулювання – політичну, яка здатна реалізувати «рівність» та «справедливість», як «відплату рівним за рівне», що реалізується через дію справедливих законів.

У період розквіту античної політико-правової думки в V–IV ст. до н. е. з’явилися спроби пояснити виникнення полісу як природного процесу активності громадян заради загального блага. Старші софісти (Протагор, Гіппій та ін.) були прихильниками демократії, а молоді – Фрасімах, Калікл та ін – прихильниками аристократії, тиранії [369, с. 50]. Протагор, визнаючи людину як «міру всіх речей», захищав демократію, зазначаючи, що дарунки Прометея (вогонь, знання) і Зевса (сором, правда) отримали всі люди, а тому всіх треба долучити до «мистецтва богів» – політики, де кожен висловлює думку відносно сорому та правди. За Протагором, істина є відносною, тому норми права – умовні і змінні. Але Протагор закликав виконувати закон, затверджений урядом, бо це єдиний шлях протистояти хаосу. Політичний стан визнавався результатом дії законів, затверджених урядом: «...уряд видає закони відповідно до своєї користі, ось чому в усіх державах «законне і справедливе» – це те, що вигідне урядові» [369, с. 51].

Особливу думку щодо методів соціально-політичного регулювання та встановлення порядку висловлював Платон. Він вважав, що ідеальний громадянин – це той, хто відчуває тотожність із цілим, а ідеальна держава – та, в якій діє правління філософів, що втілює ідеал справедливості, де

кожен займається своєю справою. Як прихильник стабільності Платон виступав проти змін, які можуть бути обумовлені активним протестом громадян.

Його послідовник, Арістотель, виступав проти ідеї тотальної єдності держави [12, с. 93]. Держава – це єдність множини, де захищено право особистості на приватне життя і де діють громадські союзи [12, с. 105]. «Політичні співтовариства», як «громадські союзи», за Арістотелем, – це форма спільності, що відрізняється від сім'ї, етносу, як низьких форм організації, де «природу людини» як політичної тварини не реалізовано. Арістотель вважає політичну активність ознакою громадянина, а не привілеєм. Але він не виступав за загальну політичну участь, бо пріоритетом вважав якість управління. Політичне правління – це правління закону, адже правителі схильні до афектів, а закон – це «врівноважений розум». Арістотель підтримував ідею Платона про збіг справедливого та законного. Право уособлює політичну справедливість і є нормою політичного спілкування. Цей підхід суперечив ідеям про існування неполітичного права, про право в неполітичних (деспотичних) формах правління. Арістотель визнав, що політичне право є і природним, і умовним. Природне – не змінює значення і не залежить від визнання, а «умовне» спочатку є різним, але коли визначене – втрачає відносність. Політична воля визнає право природне і надає право умовне, але обидва права політичні. Відступ закону від права означає відхід від політики до деспотії [263, с. 63]. Регулюючим інститутом в політії визнавалося «політичне право».

Давньогрецькі філософи тлумачили «політичне» як процес спілкування громадян. І їх «політичне» було вужчим за «державне». За Арістотелем, деспотія – це «правління з безправ'ям підданих», що не доросло до політики. Арістотелівський громадянин як політична істота має усвідомлення прав, здатний співорганізувати спільне життя на політичних началах. Тому рідкісна, але найкраща форма правління позначалася ним як «політія».

На відміну від давньогрецьких уявлень про політику як процес спілкування активних громадян, у давньоримському світогляді, поряд з ідеями «республіканського правління» як «справи народу», увагу приділили інституційним аспектам «політичного» життя як «державного». Сутнісну роль у виділенні та легальному їх оформленні зіграли доробки юристів. Так, Ульпіан (III ст. н. е.), розрізняючи поняття публічного та приватного права, зазначав, що «до публічного права належать норми, що стосуються римської держави як цілого; а «приватне право» стосується «користі окремих осіб» [265, с. 140]. Поділ права обумовив розбіжності у методах регулювання: публічне – мало імперативний характер і регулювало відносини підпорядкування, а приватне – регулювало відносини формально рівних осіб. Закони XII таблиць ввели поняття приватної власності, обов'язковості судового рішення, заклали основи цивільного права. Розвиток приватного і зобов'язального права сприяв розвитку уявлень про свідомого громадянина, інституційний захист прав якого визначив критерії «правової держави». Публічне право як вираження «загального інтересу» визнавалося вищим за приватне [265, с. 141]. Криза республіканських порядків і твердження монархічного устрою обумовили залежність суспільного інтересу від волі імператорів.

Зміни римського права демонструє різниця політико-правових доктрин Епікура та Цицерона. Епікур, який жив у період розквіту Римської Республіки, на противагу етатистській традиції ранньої Республіки, вважав, що політична діяльність базується на ідеї «задоволення», і тому громадянин є активним у державній діяльності лише тією мірою, що служдить для його задоволення [436, с. 233]. Епікурейська етика вплинула на ціннісні аспекти громадянської активності у «загальних справах», що обумовило тенденцію узурпації влади імператором і розділення державного та політичного.

Представники філософської школи стоїцизму критикували епікурейців. Стоїки визнали благом – благо держави. Доброчесність громадянина розуміли як самовідданість державі. Цицерон визнавав громадянина активним учасником

держави як «загального правопорядку», але громадянин мав підпорядковуватися системі, «відчуваючи страх», і не отримував права контролю за процесами урядування, адже, за Цицероном, «народ ... є поєднанням людей, пов'язаних між собою згодою» [409, с. 39].

Розроблення статусу юридичної особи призвело до виникнення у складі держави юридичних осіб, що отримували права на внутрішнє самоврядування, а це сприяло розробці процедур участі цих осіб у громадському обігу, у визначенні їх підсудності, створенні представницьких інституцій. Історичний доробок римського права залишається основою аналізу громадської, муніципальної, персональної публічної активності. Тому, Ю. Задорожній, В. Качур, П. Юркевич та інші продовжують досліджувати римське право, доводячи аналогії із сучасним правовим розвитком країн Європи, які зазнали його значного впливу [113; 436; 157].

З утвердженням християнської моделі світу в Середні віки у політичній теорії було популяризовано органічну концепцію держави, об'єднаної добровільним визнанням кожним відносин підпорядкування волі носіїв влади, як носіїв божественної ідеї «загального блага». Схоластична думка сприймала ідею політичної активності людини як гріховності, через нездатність «покірно нести свій хрест». Духовний універсалізм християнства вимагав єдності перед Богом, а церква впливала на масову культуру, викорінюючи «неправильний» спосіб думок. Ієрархічна організація церкви стала моделлю феодального суспільства [18, с. 127].

Але з погляду середньовічної свідомості, у «праві на повстання» не було нічого парадоксального через конкуренцію світської та релігійної влади [86, с. 153]. Англійський суддя XIII ст. Г. Брактон писав, що «... кожен може сказати, що король має чинити правосуддя та робити це добре, а якщо він це робитиме погано, то на нього буде накладено обов'язок виправити несправедливість, адже король має над собою Бога та закон, який робить його королем» [34, с. 155]. Таке тлумачення демонструє прагнення Церкви контролювати владу короля, що пояснює активність селянських виступів в

Англиї, спрямованих на реалізацію політичного права. Індивідуальна активність визнавалася можливою в межах відведеної соціально-політичної ролі «в системі». Тому, у середньовіччі існували практики карнавалу та маскараду зі зміною ролі. Переодягання в «правителя», «нечисту силу» з імітацією «сакральної» поведінки були проявом анти-поведінки, що слугувала меті викриття носіїв влади і супроводжувалася міфами про «блазнівські дії» політиків як «перевертнів» і «самозванців-колдунів». Карнавал, як засіб критики реальності, згодом став об'єктом дослідження М. Бахтіна [19], А. Гуревича [86], Й. Хейзінга [399].

В епоху Реформації відбувалося переосмислення уявлень про перетин світу «сакрального», про особисто-духовну гідність, права на вибір і на сумнів у «загальноновизнаному». Цьому сприяв гуманізм Ф. Петрарки і його послідовників, які крізь призму етики окреслили питання політичної свободи та активності людини в державі. Але протестантизм реанімував ранньохристиянські ідеї єдності, виступаючи проти наднаціональної системи домінування Римо-католицької церкви. У XVI ст. в роботах Ф. Меланхтона знову було використано термін «*societas civilis*» – громадянське суспільство.

У Нові часи розрізнення «політичного» та «державного» усвідомлювалося глибше, адже держава відокремилася у владний інститут і ототожнила з правителем. Н. Макіавеллі визнав політику боротьбою за владу, системою засобів досягнення мети, яку встановлює Правитель, як єдиний суб'єкт та джерело права в державі. На думку Макіавеллі, політичні події відбуваються не за волею Бога і не за бажанням людей, а з об'єктивних причин: через відсутність у людей здатності до управління у зв'язку з їх низькою природою і здатністю володаря керувати іншими, який має природні на те здібності – волю, розум, здатність до активної дії [226, с. 374]. Н. Макіавеллі вважав, що держава в особі правителя має бути для людей зовнішньою і самовласною, а воля правителя мати абсолютну цінність для підданих. Макіавеллізм абсолютизував державу як інститут пригнічення волі людини.

Представники теорії Нового часу XVII ст., спростовуючи макіавеллізм, доводили, що політика має забезпечити реалізацію людиною її прав у процесі взаємин із державою. Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк розрізняли поняття «державне» та «суспільне», «державне» та «політичне», визначаючи значення громадсько-політичної активності індивіда. Але вони визнавали активну роль громадян лише на стадії утворення держави як союзу, заснованого на визнанні взаємного права, і водночас не визнавали можливості громадсько-політичної активності при державній владі, розуміючи її як антидержавну, як опір владі з метою перегляду домовленостей. Г. Гроцій зазначав, що держава є союзом вільних людей і визнавав право підданих на опір владі лише за умов, що опір не завдасть шкоди державі [84, с. 33]. Т. Гоббс головним вважав підпорядкування владі, носієм якої визнавав одну або декілька осіб, оскільки в державі «воля всіх єдина» [69, с. 113]. Б. Спіноза тлумачив громадянське суспільство як процес спілкування громадян, а державу – як результат угоди, тобто визнавав «державне» вужчим за «політичне» [357, с. 290]. Виникнення ідей «правової держави», яка повинна гарантувати захист прав людини, демонструють праці Дж. Локка, в яких визнане право народу на повстання проти несправедливої влади і визнане, що держава, як суспільство людей, утворюється з метою забезпечення їх інтересів [219, с. 31].

Ці зміни пояснювалися революційними настроями в Англії XVII ст., коли проявилася боротьба релігійних та соціальних рухів, представлених партіями «індепендентів», «левеллерів і «діггерів». Представники ідеології індепендентів – Дж. Мільтон, Дж. Гаррінгтон – виступили за перетворення монархії на буржуазно-дворянську республіку з представницьким правлінням і виборчим правом, за посилення відповідальності носіїв влади перед народом. Ідеологи «лівих» сил (левеллерів, копачів) – Дж. Лілберн та Дж. Уінстенлі – розвили ідеї перерозподілу власності та влади, ліквідації статків і привілеїв, створення республіки, закріплення рівності, використання референдумів, прийняття законів народом. При цьому, Дж. Уінстенлі у праці

«Закон свободи» виступив за встановлення диктатури у республіці, вимагаючи лояльності до нової влади і визначаючи альтернативну дію як «антидержавну» [263, с. 261].

Прихильники політичної теорії XVIII ст., зокрема, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Ф. Гегель, продовжили визначати дихотомію «державного» та «громадського», акцентуючи на цивілізуючій функції держави, народній волі (суверенітеті народу), моральному імперативі, як регуляторних основах існування громадянського суспільства. За ствердженням Ж.-Ж. Руссо, у результаті суспільного договору людина, втративши природне право, одержала громадянську свободу. Після укладання договору асоціація стала політичним організмом – державою, тому сукупність членів асоціації є народом, кожний окремо – підданим, як підпорядкований законам держави і, водночас, громадянином, як учасник верховної влади [340, с. 212].

Ж. -Ж. Руссо визнав джерелом влади в державі волю народу, яка виражена в законах, а закони назвав імперативом для підданих [340, с. 228]. І. Кант стверджував, що досконалим правовим станом є той, що діє за державними законами, в основі яких – моральний імператив [151, с. 12]. За Кантом, взаємовідносини індивідів на основі морального імперативу формують громадське суспільство, а сукупність громадських відносин, за умов збереження свободи та рівності, утворює державу. Отже, в обох зазначених теоріях зосереджено увагу на обмеженні можливого свавілля політично активних громадян, а не на формах захисту індивідуальних прав на здійснення публічно-правової активності.

Г. Гегель вважав громадянське суспільство сферою реалізації приватних інтересів, а державу розумів як простір формально-правових відносин [59, с. 261]. Він визнав державу передумовою формування громадянського суспільства, оскільки державні закони регламентують і приватні, і публічні права громадян [59, с. 278]. Гегель пов'язував особливості суспільної активності з особливостями природно-кліматичних умов, що було типовим для органістичних теорій державного розвитку.

Становлення нового типу державно-політичних відносин віддзеркалила Декларація прав людини і громадянина 1789 р., що запровадила поняття «громадянин» [239, с. 32]. Обґрунтування права на політичну активність спиралося на нові підходи щодо виокремлення індивідуального інтересу як основи приватного права. Т. Пейн визначив «природні» і «громадянські» права, обґрунтував право індивідів на політичну активність з метою створення урядів [282, с. 204].

Етапистські та морально-етичні концепції громадсько-політичного розвитку отримали альтернативу в ідеях «класичного» лібералізму, які ставили за мету захист свободи громадянина, у тому числі і від політичних та державних обов'язків. Розробки Б. Констана, І. Бентама, А. Токвіля, Дж. Мілля та інших ідеологів класичного лібералізму обґрунтовували основи сучасної для них європейської теорії демократії порівняно з античними теоріями, сприяли порівняльному аналізу форм демократичної участі в країнах Заходу, визначали зміни у розумінні індивідуальної свободи та цінності активності у публічних справах. Б. Констан, наприклад, захищав свободу від участі в політиці, що гарантувало б право на приватне життя [178, с. 98]. І. Бентам, як засновник теорії утилітаризму, захищав ідеї політичної активності громадянина лише з метою захисту приватних та комерційних інтересів, що обумовило визнання ним за державою ролі «нічного сторожа» з функцією формально-правового регулювання.

На відміну від Б. Констана та І. Бентама, А. Токвіль та Дж. Мілля критикували егоїзм та соціальний автономізм попередників [436]. Дж. Мілля дослідив розвиток представницького правління, як форми пошуку компромісу та контролю за урядом; обґрунтував значення конкуруючих організацій, що вирішують конфлікти на менших майданах ніж загальнодержавний; визначив небезпеку зростання представництва лише великих партій. Він акцентував на тому, що «політичний механізм» виник за допомогою людей і має запускатися в дію людьми, тому держава не має підміняти своєю діяльністю зусилля громадян [245].

У період XIX ст. відбувся розвиток політологічних та політико-правових досліджень форм громадської активності, участі, відносин громадянського суспільства та держави. У цей період відбувалося оформлення теорій місцевого самоврядування, становлення муніципального права як галузі права, чому сприяли розробки Х. Гнейста, Г. Кельзена, М. Коркунова, Р. Моля та ін. Разом з тим відбувалося формування національних шкіл конституціоналізму, з особливостями закріплення прав громадян на здійснення громадсько-правової та політичної дії [4].

На межі XIX–XX ст. відбувся різкий підйом у процесах визнання та регламентації форм громадської активності на рівні державного законодавства. Водночас відбувалося теоретичне обґрунтування форм та їх систематизація. Актуальними стали питання легітимації партій, громадських організацій, муніципальних спілок. Якщо Г. Еллінек визнав взаємини між партіями головною проблемою політики, але не вважав партійні організації елементом держави, то Г. Кельзен, навпаки, визнавав партії найважливішою формою громадської активності та інкорпорував їх у механізм державного управління. Обидва теоретики створили типології партій та громадянських організацій. На початку XX ст. відбулося виокремлення англо-американської традиції дослідження партій (Г. Дж. Форд, Дж. Берджес, Г. Кроулі та ін.) та європейської (М. Острогорський, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс та ін.).

Вплив на формування теорій громадської активності здійснили соціальні протиріччя XX ст. та поширення соціалістичних ідей. Більшість прихильників соціалізму вважали, що лише методи боротьби пролетаріату здатні встановити народне правління. К. Маркс вважав, що побудова комуністичної формації, в якій існування держави нівелюється, залежить від активності громадянина. Теорія активності пролетаріату, яка спирається на ідею «класового панування» з метою «насильницького повалення буржуазії», слабо поєднувалася з визначенням комуністичного суспільства як «союзу вільних людей...», де «вільний розвиток кожного є умовою вільного

розвитку всіх». Громадянська активність особистості мала трансформуватися з політичної сфери в сферу виробничого самоврядування.

На початку ХХ ст. на основі теорій про взаємозв'язок «приватного» та «публічного», громадянського суспільства та держави було доведено існування двох підходів до феномену громадянсько-політичної активності. У першому підході (Епікур, Б. Констан, І. Бентам, Дж. Локк, Т. Пейн, Дж. Мілль та ін.) характерним стало визнання громадської активності як природного права індивіда вибудовувати державу як політико-правову спільноту. Приватний інтерес розуміли як причину політичної поведінки, «політичне» – як поняття ширше за «державне», а «державне» – як результат активної дії учасників «політичного». Природно-правова сутність політичної участі виправдовувала антисистемні дії, спрямовані на зміну «несправедливого порядку», нівелювала абсолютне значення позитивно-правових форм регулювання права на громадську активність. Природно-правова доктрина обмежувала право держави на свій розсуд визначати обсяг прав людини, ототожнювати «політичне» і «державне». У другому підході (Цицерон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, І. Кант, Ж. Руссо, Ф. Гегель) головним стало визнання «державного» як «первинного» відносно до «політичного» та визначення позитивно-правового методу регулювання громадської активності як єдиного методу, який протистоїть свавіллю. Особливий акцент було зроблено на нероздільності громадянського суспільства і держави, на моральних обов'язках індивіда перед суспільством.

У ХХ ст. загострилася проблема співвідношення двох типів праворозуміння – природно-правового та позитивно-правового, виявилися наслідки нівелювання природно-правового праворозуміння через встановлення політико-правової концепції зв'язку громадянина та держави. У радянський період поняття «громадянство» тлумачилося як політико-правовий зв'язок індивіда з державою, що віддзеркалювало розуміння громадянських прав як результату внутрішньосистемної активності, політичної лояльності до влади. Основою аналізу «громадсько-політичної

активності» людини було визнання її формою «соціальної активності», оскільки дії людей розглядалися у контексті їх корисності для «загального». Дослідники вирізняли трудову, духовну, пізнавальну, навчальну, дослідну, творчу, соціальну активність. З часом оформився дискурс «політичної активності» як самостійного виду, «атрибутивної властивості» людини (В. Мордкович, В. Хвощев). Виникла ідея вимірювання політичної активності показниками: сумлінність, усвідомленість, динамічність та ін. (Г. Орешнікова, С. Пшізова, В. Смирнов) [295, с. 711-712].

Представники періоду тоталітарних режимів ХХ ст. Р. Арон [13], Х. Арендт [11], В. Бортніков [31], К. Гаджієв [58], Р. Даль [88], Р. Дарендорф [89], К. Попер [302], Дж. Сарторі [347] досліджували форми громадянської активності, що призвели до феномену «тоталітарної демократії» як масової політичної поведінки. Причиною встановлення тоталітарної культури визначено стирання межі між приватним та публічним. У книзі «*Vita Activa, или О деятельной жизни*» Х. Арендт порівняла політичний простір, що формується при тоталітарному режимі як «порядок домогосподарства», який спирається на нерівність, не розмежування приватного та публічного, тиск з боку більшості, відсутність індивідуальної свободи [10]. У роботі «Джерела тоталітаризму» Х. Арендт вказала, що основою тоталітаризму є деперсоналізація людини, що вказує на мобілізацію активності за рахунок маніпуляції влади [11, с. 24-31]. Усвідомлений прояв політичної активності цій системі неможливий, оскільки «декласований натовп» втратив самостійність, а індивід будь-яку дію здійснює за сценарієм. Спонування людини до «політичної активності» відбувається через залякування або заохочення. На ці ознаки тоталітаризму звертав увагу і С. Хантінгтон у роботі «Політичний порядок у змінюваних суспільствах». Він розрізняє види громадської активності залежно від мотивації: автономну (добровільну) і мобілізовану (вимушену) [396].

Демократизація стала об'єктом уваги дослідників, що вплинули на становлення сучасної політології – Г. Алмонда, Р. Арона, К. Байме,

Б. Барбера, Є. Вятра, А. Лейпхарта, А. Пшеворського, С. Хантінгтона, Дж. Цімермана [5; 13; 16; 17; 56; 215; 326; 396; 408]. Вони відзначили вплив економічного розвитку на політичну активність, стабільність демократії, при якій існує баланс приватних та публічних інтересів.

Стирання межі між «приватним» та «публічним» такі дослідники, як О. Бреська, Е. Іхлов, Н. Лебедева, Г. Маркузе, В. Паперний, С. Пролєєв, Р. Сеннет та ін., виявили і в пострадянських суспільствах, аналізуючи реформування з метою «терапії публічної людини» [36; 146; 211; 234; 279; 323]. Так, С. Пролєєв зазначає, що у посткомуністичних країнах актуальним є «прагнення до публічності», яку не можна ототожнювати з поняттям «колективності». Вона виникає як «особливий топос соціальності» лише в умовах існування «приватності» яка не є тотожною «інтимності» [323, с. 219]. Погоджуючись із Х. Арндт, С. Пролєєв вважає, що руйнування класичних політичної та приватної сфер відбувається в модерну епоху, коли ці сфери поглинаються громадською [10, с. 38]. Критеріями публічної сфери, вчений називає наявність приватної власності, регулятивного ефекту ринкових відносин, нормативно-правової норми для встановлення привласнення та володіння [323, с. 223].

Однак, критики виявлення «єдиних рис тоталітарної моделі» (Г. Гласнер, А. Кун, Т. Джонс та ін.) та прихильники Франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Габермас, Е. Фром та ін.) визначали ознаки тоталітаризму і у розвинутій ринковій системі Заходу, де існувала практика стирання меж між «приватним» і «публічним» через поглинання «приватним» «публічного» [211, с. 324]. Такої думки дотримувались Г. Блумер, М. Едельман, К. Гіртц, Е. Гоффман, Р. Сеннет. У праці «Падіння публічної людини» Р. Сеннет зазначав, що «соціальна драматургія» Е. Гоффмана – це «симптом сучасної хвороби, якою є масова істерія, що супроводжується демонстративним сплеском емоцій на спостерігачів» [211, с. 325]. Істерія вимагає глядачів. Потреба «бути почутим» виникає через гіпертрофію самості і культ інтимності, через довірливість до «театрально

дружнього» публічного життя, до суспільних справ як «індивідуальної справи». Сучасна людина потерпає від девіації, яка настає внаслідок того, що «політичне регулювання» публічної сфери вимагає «мовчання в публічних місцях», «поважання права на межі і права побути на самоті» тощо. Отже, на думку С. Пролєєва, руйнування публічного відбувається через значну роль «приватного». «Публічне» в межах міської культури Заходу постає «приватним», а право «на публічність» залишається лише у акторів (у тому числі і «політичних»), за відношенням до яких усі інші «учасники публічного залишаються безмовними глядачами в залі, навіть коли актор йде зі сцени» [323, с. 221]. Таким чином, якщо у стародавніх греків для реалізації «приватного» потрібно було «публічне», то для сучасної людини Західної культури публічне потрібне для самопізнання. Р. Сеннет доводить природу публічності як символічної реальності: «побоюючись виявити мертвий публічний простір, люди прагнуть створити ілюзію співтовариства, захищеності». Скупчення людей стають «публікою» лише у символічному просторі. Без потестарного ефекту впливу публічних ситуацій на здійснення влади у суспільстві публічність не отримує соціального сенсу [323, с. 221].

Песимізм Р. Сеннета у сприйнятті публічного як «сценічного» пом'якшено теорією «комунікативної влади» Ю. Габермаса, за якою «у вигляді публічної сфери діє режим існування в тому, що належить кожному, але не перетворюється на приватне» [57]. Межею привласнення публічного визначається право. Публічна сфера стає не місцем здійснення влади, а її підґрунтям; вона має унеможливити виникнення правителів, а лише функціонерів шляхом критичного дискурсу [57]. Такий режим існування влади запобігає перетворенню її на державу.

Твердження публічного як «дискурсивного» дозволяє визнати громадянське суспільство сферою, де відбувається конфлікт між статикою (державою та позитивно-правовим праворозумінням) та динамікою (громадянським суспільством та природно-правовим праворозумінням), між тим, що «передбачено» і тим, що вимагає «визнання». Тут сферу

«громадянського» можна визначити як систему взаємодії, спрямованої на захист індивіда, а тому – феноменом, що існує паралельно з державою. Йдеться про доцільність виокремлення «громадянського» як «публічно-дискурсивного» феномену. Цей підхід не передбачає ототожнення «державного та «політичного» і не зводить існування публічного до факту володіння приватною власністю [352, с. 188].

На користь позиції «публічне як дискурсивне» надає аргументи О. Бреська, яка визначає «публічне» як «комунікативний простір між державою, суспільством та індивідом, що постає як мережа структур, за відсутності яких індивід виявляється наодинці з публічним порядком» [36, с. 8]. Адже право власності не захищає від тиску, а його реалізація залежить від підприємницьких структур. Історія розвитку корпорації як юридичної особи і є історією громадянського суспільства.

Втім, С. Пролєєв і В. Шамрай критикують дискурсивно-комунікативну редукцію публічності, «яка призводить до помилкового ототожнення публічної сфери з політичною». На їхню думку, політична сфера здатна вирішувати лише питання конституювання правової нормативності, у той час як публічна – вирішує проблеми відносин не політики (правління), а власності (господарювання). Автори посилаються на П. Розенвалона, за поглядами якого «ринок є носієм прагнення до децентралізованої ... організації громадянського суспільства, конкурентом проекту штучної побудови поліса» [323]. Тобто, ринок є конкурентом «агора». Таке твердження науковці визначають, як «модерне», оскільки воно відрізняється від античної ситуації поліса, де економічний потенціал належав до приватної сфери.

Проблеми розвитку громадянського суспільства як сфери, де відбувається пошук компромісу, взаємодія активних громадян з приводу встановлення правил «політичного» в пострадянській період стали предметом науково-політологічних досліджень, про що свідчать роботи зарубіжних та українських дослідників – Є. Арато і Дж. Коена,

Ю. Габермаса, В. Геєця, Е. Гелнера, І. Кресіної, Є. Перегуди, А. Красносільської, Н. Мотрошилової, М. Рябчука, В. Скворця та ін. [9; 57; 60; 61; 193; 285; 207; 257; 341; 352].

Так, Е. Гелнер зазначав, що громадянське суспільство засновано на приватній власності і є сукупністю неурядових інститутів, а його ознакою є наявність нового типу людини, здатної на самостійні рішення і активні дії, незалежно від інших [61, с. 14, с. 68].

Сучасні підходи щодо визначення завдань громадянської активності дослідники розділили на групи : створення системи неполітичних відносин, що мають протистояти державі (П. Кластр, К. Фіцпатрік); здійснення політичного управління державою, яка виконує інституційні функції (Д. Кола, Р. Фоссаер, Д. Александер); утворення «буферу» між владою і ринком, державою та економікою (Е. Геллнер, Л. Мізес, Ф. Хайєк) [352, с. 19].

З огляду на завдання громадсько-політичної активності, дослідники надають різні тлумачення самої категорії. В. Хвощев вирізнув три групи дискурсів щодо категорії «політичної активності»: 1) дискурси, на формування яких вплинули теорії політичних режимів і які визнають політичну активність водночас як у демократичному суспільстві (усвідомлену, самостійну), так і у недемократичному (мобілізовану, спрямовану на результат маніпулятивним спонуканням індивідів до акцій і інтеракцій); 2) дискурси, що визначають політичну активність як самодіяльність людини, як вид її соціальної активності і ступінь політичної діяльності; 3) дискурси, які ототожнюють політичну активність з політичною участю / неучастю, трактують її як усвідомлену діяльність, як сукупність видів і форм впливу на політичну владу» [295, с. 714]. В. Хвощев запропонував під політичною активністю розуміти «сукупність потенційних, реалізованих, ініціативних, самостійних акцій і інтеракцій, які здійснюються за допомогою різних форм і видів політичної діяльності, з метою досягнення влади, участі у владі, її розподілу, повалення, або реформування» [295, с. 714]. К. Под'ячев визнає, що громадська та політична

участь, що розрізняються між собою прагненням долучитися до влади, є формами громадської активності [293, с. 12]. О. Мелешкіна розрізняє категорії «політична поведінка», «політична діяльність», «політична активність», «політична участь» і зазначає, що політична поведінка – це суб'єктивно мотивований процес реалізації політичної діяльності, обумовлений потребами статусної позиції та внутрішніх настанов; політична діяльність – це сукупність дій, обумовлених здійсненням політичної функції, професійні дії політичних акторів; політична активність – це рівень залучення акторів до політичного процесу; політична участь – це використання акторами форм політичної діяльності, обумовлених позицією, потребами реалізації статусних позицій та внутрішніх настанов [296, с. 152].

У контексті аналізу розвитку взаємин між громадянським суспільством та державою доцільним є використання терміна «громадсько-політична активність», адже така активність є умовою діалогу в системі політичних відносин. При цьому «політичне» слід тлумачити як простір співіснування та узгодження «приватних» і «публічних» інтересів, як простір взаємодії державних інститутів. Феномен «громадсько-політична активність» дозволяє досліджувати форми громадської активності, існування індивіда в політичній сфері у контексті визначення його «об'єктивної» та «суб'єктивної» ролі.

«Суб'єктивну» роль громадсько-політичної активності в процесі демократичного оновлення сфери «політичного» з метою вирішення соціальних конфліктів ненасильницьким шляхом аналізували дослідники у сфері політології, соціології, державного управління. Більшість із цих досліджень присвячено аналізу структур громадянського суспільства, неформальних та неурядових організацій, громадських об'єднань, партій, профспілок, органів самоорганізації населення тощо. Засвідченням цього є праці зарубіжних дослідників – П. Акермана і Дж. Дюваля, М. Гош, Д. Громова, Г. Джордан, Т. Зіттела, К. Клемент, Р. Патнема, М. Стефана і Е. Ченовета, А. Турена, Р. Хелвея, Дж. Шарпа та ін. [442; 77; 83; 97; 490; 164; 281; 377; 458; 422] та українських – С. Алфьорова, В. Брязкуна, І. Букреєва,

А. Глебова, Л. Горбунової, Д. Горелова, М. Кармазіної, М. Кожарінова і М. Кордонського, Е. Омельченко, К. Павлюка, Л. Пападакі, В. Савінова, Ю. Шеляженка, А. Шеховцева, Ю. Якіменка та ін. [6; 37; 38; 68; 72; 73; 153; 186; 253; 270; 276; 278; 343; 427; 429; 438].

Значну увагу дослідників приділено аналізу громадсько-політичної активності в контексті здійснення самоорганізації, участі у роботі органів місцевого самоврядування. На це вказують розробки І. Абрам'юка і А. Ткачука, А. Крупніка, О. Орловського та ін. [2; 196; 272].

Політична участь як форма громадсько-політичної активності та індикатор розвитку політичної системи досліджувалася Г. Алмондом і С. Вербою, В. Бортніковим, Г. Іовчу, М. Каазе, П. Кузьмінім, Л. ЛеДюк, А. Марша, Р. Мертоном, Л. Мілбрайта, П. Норріс, Н. Ротар, В. Тітовим, О. Чабаном та ін. [5; 32; 148; 150; 201; 214; 466; 243; 244; 473; 336; 372; 410]. Автори досліджували політичні системи та процеси їх демократизації шляхом диверсифікації форм політичної участі та наближення регламентації громадсько-політичної активності до демократичних стандартів. Зокрема, С. Верба та Г. Алмонд у праці «Громадянська культура» (1963 р.) вперше проаналізували категорію «політична участь» як показник типу політичної культури [5]. Разом з тим у 1965 р. – було опубліковано дослідження Л. Мілбрайта щодо аналізу політичної участі. У 1977 р. Л. Мілбрайт подав нову редакцію цієї роботи [150]. Він виокремив активну, помірну, спостережну форми політичної участі та апатичну поведінку до політики, а відносно до чинних державних законів визначив конвенціональні і неконвенціональні форми політичної участі [244, с. 239]. Видами конвенціональної активності він назвав: голосування; участь у роботі партій та організацій; участь у політичному житті громади – зборах, референдумах тощо; контакти з офіційними особами; а видами неконвенціональної – відмову коритися несправедливим законам, активність у формі демонстрацій, мітингів та інших формах протесту з порушенням закону [244, с. 240]. У 1978 р. С. Верба, Н. Най, Дж. Кім презентували наукове дослідження

«Участь та політична рівність: порівняння семи націй», де «політичну участь» визначили як «законні дії» громадян, що спрямовані вплинути на рішення та дії уряду [335, с. 20]. Такий підхід зазнав критики німецького політолога М. Каазе, який акцентував увагу на ефективності громадської активності як відчуття здатності впливати на політичний процес [150]. М. Каазе нівелював критерії «законності», виправдовуючи неконвенціональну активність як вимушену форму політичної дії в умовах порушення громадських прав. Такий підхід було підтримано американським політологом Дж. Нагелем [101, с. 71].

Сучасні тенденції розвитку громадянської активності в країнах ЄС та США, порівняльний аналіз форм такої активності та механізмів їх державного та наддержавного регулювання у контексті мети інтеграції, солідаризації, утворення єдиного громадянства, створення громадських організацій ХХІ ст. здійснювали Ю. Габермас [57], Н. Мотрошилова [256], О. Новікова [264], А. Романюк [333] та ін. Зокрема, Ю. Габермас у роботі «Технократичний гнів. Роз'єднаний Євросоюз застрягає біля порогу солідарності» (2013 р.) вказує на проблеми посилення відчуження серед громадян ЄС, про «дефіцит демократії» і відсутність громадянського дискурсу, який пригнічений технократичною культурою [257, с. 22-38]. Особливості прояву громадсько-політичної активності в країнах ЄС та шляхи адаптації законодавства України з громадянських прав людини до норм ЄС та Ради Європи розглянуто в роботах І. Абрам'юка [2], Л. Гіждіван [67], В. Журавського [110], М. Лациби і А. Красносільської [207] та ін.

Дисфункції політичної участі як чинника нестабільності політичної системи та девіації індивідуальної та групової політичної поведінки постали предметом досліджень політологів – Д. Коена і Е. Арато, Р. Даля, Д. Сарторі [9; 88; 347;], а також М. Бучина, Л. Горбунової, О. Макаренка, О. Максимової, К. Под'ячева, М. Росенко [40; 72; 225; 227; 293; 334] та дослідників політичної психології – А. Анастасі, В. Бехтерева, Г. Лебона, О. Савінової, Е. Шестопаля та ін. [7; 26; 212; 342; 428]. Американські

професори Колумбійського університету Д. Коен і Е. Арато [9], аналізуючи протестну активність, зазначали, що «вимоги окремих осіб з приводу дотримання їх прав залишаться не почутими, якщо вони не будуть підтримані ... громадянськими рухами, що практикують ... непокору. Непочуті протести з часом отримують масовий характер та агресивні форми» [9, с. 506]. З цим погоджується К. Под'ячев, визнаючи, що протестний рух слід розглядати як форму компенсації громадянської участі [293]. Втім, на думку останнього, який посилається на Д. Сарторі, Н. Лумана, Р. Даля, «розширення участі небажане, оскільки люди схильні до авторитарних ідей», і тому «...політична апатія частини виборців, їх відчуженість від активного залучення до політичного процесу може розглядатися як гарантія стабільної демократії» [293, с. 15].

Дехто з дослідників визнали існування феномену «негромадянського суспільства» та «мережі його імітацій» [254]. Н. Мотрошилова зазначає, що «структура існуючих об'єднань імітує громадський характер цих організацій, криміналізуючи ці організації, які насправді утворюють поверхневу структуру, що покриває латентну мережу «щурячих ходів», де приховано рухаються гроші, перерозподіляється власність, визначаються нові власники і джерела прибутків [256]. Г. Павловський вказує на заміну соціальних рухів «менеджеризмом», підкреслюючи, що «...еліти оволоділи технологіями революційних мас та імітують соціальний та моральний пафос. Ви можете ... замовити підпілля, андеграунд, субкультуру, разом зі стилем і модою на цей стиль» [275]. М. Кармазіна вказує на поширення псевдогромадянських організацій, існування мережі НУО, що демонструють проблеми у державному регулюванні діяльності громадянських організацій [153].

Таким чином, на межі ХХ-ХХІ ст. постала проблема розрізнення громадських організацій та їх імітацій через те, що справжня система організацій існує для розвитку держави та її виправлення. Проблему для таких громадських організацій становить відсутність можливості проведення різних форм активної діяльності у зв'язку з недостатнім фінансуванням з

боку державних або комерційних структур. Існуюча система суспільних відносин частіше сприяє систематичному ...пограбуванню, приниженню населення [256].

Виродження демократії передбачала К. Пейтмен, яка в 1970 р. у роботі «Участь і демократична теорія» зазначила, що «невтримання» цінностей партиципаторної теорії, зокрема, визнання центральної ролі участі у здійсненні влади, а не просто громадської активності, призводить до переродження демократичної теорії на антидемократичну і змінює цінності громадянина, для якого важливим стає не участь, а безвідповідальна активність [410, с. 84].

Соціально-політичні чинники розладу сучасних систем, розвитку революційних настроїв (у тому числі і в період Помаранчевої революції та Євромайдану 2013-2014 р. в Україні) та активізацію антисистемних протестних форм активності досліджували Т. Бевз, А. Биченко, І. Вдовичин, Т. Возняк, Ю. Збітнєв, В. Костюшев, О. Машлай, Г. Павловський, Є. Перегуда, Г. Рейнгольд, П. Толочко, М. Хевеші, Е. Чимириш, М. Шелія, ін. [20; 27; 52; 143; 188; 237; 275; 285; 329; 374; 398; 417; 426].

У контексті проблеми «терапії публічної людини», «повернення людини дієвої», особливості українського «демократичного транзиту» та проблеми формування інститутів прямої та представницької демократії в Україні досліджувалися такими науковцями, як В. Погорілко, Ю. Якіменко [292; 438] та ін. Зокрема, проблеми здійснення громадського контролю та громадської експертизи як форми громадсько-політичної активності та політичної участі у реалізації народного суверенітету досліджували Т. Дембицька, М. Лациба, О. Надибська, О. Орловський та ін. [91; 207-209; 258; 272]. Особливості реалізації права на мирні зібрання аналізували В. Довгань, Р. Топольєвський [100; 375], права на звернення громадян – Ю. Лагутов [204], право на участь у референдумах – С. Дерев'янку, К. Книгін, В. Погорілко і В. Федоренко, та співавтори монографії Лабораторії Законодавчих ініціатив – О. Чебаненко, О. Гришук, Н. Колодяжна, А. Євгенєва [92; 166; 292; 331].

Дослідження динаміки громадсько-політичної активності та її форм передбачають соціологічний аналіз, який презентовано у програмах Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. В. Разумкова (А. Биченко, М. Міщенко, В. Чалий, В. Юрчишин) [27; 387], Українського незалежного центру політичних досліджень (Ю. Тищенко, М. Лациба та ін.) [207-209], Київського Центру політичних досліджень і конфліктології (М. Погребинський), Експрес випусках Служби статистики [163; 384], Доповіді правозахисних організацій [103; 309; 310; 348], Доповіді Уповноваженого з прав людини та громадянина [155], експертних відомостях Інститутів та державних управлінь [48].

Проблемам розвитку громадсько-політичної активності та її ефективному регулюванню з метою збереження демократії було присвячено дисертаційні дослідження З. Голдобіної, Д. Громова, С. Красноголовець, Е. Скуріхіної, І. Мардаль, С. Пікалова, В. Руденко, Г. Терещенко [70; 83; 190; 232; 289; 337; 393] та ін. У дослідженнях приділено увагу етичним та філософським основам трансформації цінностей громадсько-політичної активності й участі, особливостям громадянської активності в контексті етики постмодернізму, переосмисленню проблеми політичної відповідальності. На сьогодні в Україні відсутні дослідження щодо аналізу новітніх форм самопрезентацій у формі активізму та акціонізму в контексті кризи теорії демократії та практики демократичної участі й активності.

На початку ХХІ ст. стало очевидним, що класичний дискурс щодо проблеми розмежування «приватного» та «політичного», «державного» та «громадського», дискурс щодо форм громадянської участі як конвенціональної громадянської активності та щодо проблеми розвитку громадянського суспільства доповнився новими категоріями, які потребують когнітивного аналізу та наукового дослідження. Нові категорії: «активізм», «акціонізм», «протестна драматургія» та інші стали широко використовуваними, а тому вимагають осмислення, особливо через їх інтернаціоналізацію та накладання різних смислових та етичних змістів в

умовах їх паралельного використання із традиційними. Це призводить до термінологічної плутанини, втрати аксіологічних маркерів вказаних лексичних форм, до зіткнення зарубіжних та вітчизняних дискурсів політичної активності, сформованих у різних політико-суспільних умовах, до неадекватності їх використання.

1.2. Визначення політичного активізму в новітніх соціально-політичних дослідженнях.

У політичній риторичі пострадянських країн поряд із звичними термінами «громадська діяльність», «громадський рух», «суспільно-політична активність», «політична участь», «лобіювання» тощо набув популярності термін «активізм», який, по суті, є американізмом. Цей синонімічний ряд поширено іншими новітніми термінами: «хактивізм», «слактивізм», «кібертероризм» тощо [448]. У зв'язку з поширенням терміна «активізм» постало питання його змістовної відмінності від термінів, які традиційно використовувалися для визначення форм суспільно-політичної участі – у тому числі «протестної». Дослідники дійшли до висновку, що термін «активізм» у позаамериканському контексті означає різновид соціально-політичного екстремізму. Використання цього поняття пов'язують з експресивною дією, з демонстративною опозиційністю системі, карнавальністю заперечення стереотипів, у тому числі стереотипу щодо процедур та форм реалізації «демократії».

За визначенням американських дослідників П. Норіс та М. Брайана, активізм – це постійна діяльність з певною метою, що здійснюється безкорисливо та з внутрішніх спонукань – підтримка прав меншин, підтримка руху проти дискримінації певних груп людей, захист природи, підтримка політичних партій або кампаній тощо [473; 444]. Активізм складається із зусиль щодо сприяння або створення перешкод прямим соціальним, політичним, економічним, екологічним змінам або застою. Разом з тим може набувати широкого діапазону форм – від написання листа

в газету до політичних кампаній, економічної або демонстративної активності (бойкоти, мітинги, вуличні страйки, сидячі страйки, голодування тощо) [444, с. 19].

Використання терміна «активізм» у вітчизняному дискурсі супроводжувалося негативними конотаціями і набувало особливого аксіологічного значення (авантюризм, відчуття особистої і групової непогрішності, абсолютна впевненість в особистій або груповій правоті, політична безкомпромісність). Його почали використовувати як антиномічний термін до поняття «активності».

На думку К. Чистякова, «активізм» є різновидом політичного екстремізму [419]. Автор зазначає, що термін «активізм» виник у середовищі російської еміграції у 20-х роках ХХ ст., а одна з перших згадок про нього міститься у П. Струве, який писав, що замість революції має діяти «громадський активізм, заснований на повазі до норми права і на відчутті особистої гідності, яка ґрунтується на «сумніві у власній правоті» [367, с. 25-28]. З часом термін почали використовувати громадські діячі, які пов'язували термін «громадський активізм» з «екстремізмом», спрямованим проти більшовицької влади (П. Краснов, Г. Федотов та ін.)» [419].

Вперше у ХХ ст. термін «активізм» було використано у роботі К. Хіллера «Про місце активізму» для позначення нових тенденцій в літературі, що увійшли в історію під назвою «експресіонізм» [402, с. 846-850]. К. Хіллер визначив «активізм» як рух нового літературного покоління, який має на меті підкреслити «відхилення» від стереотипів, виклик читацького резонансу, епатування публіки. Така «активістська», або «поведінкова» складова авангарду є невід'ємною частиною експресіоністського руху. Австрійський славіст А. Ханзен –Леве зазначав, що «Ранній активізм у Німеччині ... намагався залучити до творчого акту публіку і в своїх публікаціях і організованих угрупованнях демонстрував активну протидію сталим порядкам і всіляко цю публіку епатував новаторськими ідеями й екстравагантними витівками» [395, с. 66]. Інтерес

авангарду до реакції публіки дослідники пояснюють «його новою свідомістю, заснованою на естетиці сприйняття, оскільки авангард вбачав у публіці безпосередній інструмент своєї творчості» [395, с. 66]. У цьому випадку «активізм» характеризують як «гносеологічний експеримент», як «епатуючу агресію» – ляпас «суспільному смаку», який є естетичною провокацією, що спонукає до рефлексії.

Отже, історія походження терміна «активізм» підкреслює зв'язок з експресивною дією, з демонстративною опозиційністю наявній системі. На думку В. Тітова та О. Газова: «У громадського активіста, який хоче займатися політикою, ...є три шляхи: шлях до мирних парламентських партій, шлях до навколополітичного «криміналу» або шлях до яскравої, але... безперспективної «двіжухи» [372]. Демонстративна опозиційність, безкомпромісне заперечення стереотипу супроводжує змістовні особливості будь-яких форм активізму. Згідно з цим виникає негативне сприйняття «активізму» як комплексної дії антисистемної спрямованості.

На особливості ідеологічного усвідомлення поняття «активізм» вказують автори словника з філософії за редакцією А. Івіна: «Активізм – це філософська концепція, яка вважає активність та діяльність сутністю реальності; уявлення про те, що сутність людини не у спогляданні, а в діяльному перетворенні зовнішнього світу; моральна вимога завжди переходити від теоретичних висновків до практичних дій. Активізм означає переконання, що адекватне рішення проблеми істини не може бути знайдено за допомогою абстрактного теоретизування; предметна діяльність, що перетворює світ, є ключем до істини [394].

Активізм виявляється у таких сучасних формах, як: еко-активізм (О. Усачова, О. Яніцький [439]), молодіжний активізм (Е. Омельченко, Т. Щепанська [270; 433]), медіа-активізм (А. Беляков і О. Матвейчев, Д. Рашкофф), кібер-активізм (Д. Денинг [448]), судовий активізм (Т. Комарова, Е. Хейвуд [174]), правовий активізм (А. Ковлер, Т. Комарова,

С. Шевчук [168]), ЛГБТ-активізм (Д. Вершинина, О. Кондаков), традиційний активізм (П. Фрідман [394]), крафтивізм, слактивізм [440; 446; 471; 472].

Наприклад, термін «судовий активізм», використаний А. Шлезінгером у 1947 р. в статті «Верховний суд: 1947», означав прагнення суддів виступати арбітрами у колізіях політичного характеру, не обмежуючись правотлумаченням [426]. Тут виявлено ставлення до «активізму» як до демонстративної поведінки, заснованої на політичному упередженні.

Поняття «політичний активізм», звужуючи поняття «активізм» взагалі, пов'язане з феноменом системної дії активних суб'єктів, які спрямовують зусилля на усвідомлену, демонстративну участь у політиці.

За визначенням з енциклопедичного словника Д. Джері, «політичний активізм – це активне членство у політичній партії, групі тиску або спорідненій політичній організації, наприклад, «активіст тред-юніонів» [96].

Автор методики боротьби проти диктатури за демократію, дослідник з Інституту імені А. Ейнштейна Дж. Шарп у роботі «Політика ненасильницьких акцій» визначив 198 форм ненасильницького політичного активізму, об'єднаних у групи: ненасильницького протесту і переконання; відмови від співробітництва (бойкоти і страйки); відмови від політичної співпраці; ненасильницького втручання. Серед форм – петиції, памфлети, надписи у небі літаками або на землі (наприклад, висаджування рослин), роздягання, виставлення портретів, процесії, символічні поховання, мовчання, остракізм, бойкот, глузування з офіційних осіб, громадська непокора, студентські страйки та ін. [422, с. 84].

Активізм як демонстративний протест та як метод революційних змін став об'єктом досліджень П. Акермана [442], Т. Бевз [20], Т. Возняк [52], Дж. Дюваль [442], М. Макфола [469], А. Каратницького [463], В. Пецинис [474], Г. Рейнгольд [329], Ч. Тіллі [371], М. Фіцпатрік [454], Е. Чимирис [417] та ін.

Сучасний політичний процес зіткнувся із явищем надмірного використання поняття «акціонізму», в результаті чого традиційна активність

перетворюється на екзальтовану експресіоністську форму – «активізм». Під «акціонізмом» розуміють практику специфічних групових та індивідуальних дій, спрямованих на формування інформаційного послання, що мають риси театралізованої презентації. Для дослідження групових самопрезентацій застосовується інтерпретативна антропологія та її метод соціальної драматургії, розроблений Е.Гоффманом як бази для аналізу публічних акцій [76]. І, хоча Е.Гоффман розглядав соціальну драматургію стосовно до індивідуальної самопрезентації, під час якого складовими вистави є сценічна гра, сценічне оснащення, зона переднього та заднього плану, керування враженням, фрейм, глядачі, сучасні дослідники застосовують цей метод під час аналізу групових форм активізму [295, с. 705-715]. За визначенням Е.Гоффмана, інтеракція – це взаємодія невеликої кількості людей в обставинах спільної присутності у замкненому просторі в специфічному контексті, в умовах «стигматизації» (реакція інших обумовлює зміни особистісної поведінки) [76, с. 283].

Автор теорії «символічного інтеракціонізму» Г. Блумер критикує Е.Гоффмана за ігнорування міжособистісної комунікації і за стирання різниці між «ставленням до іншого» і «ставленням до предмета», через що інтеракціонізм і стає акціонізмом [443]. Г. Блумер розглядав активність, як діалогічний процес. Е.Гоффман звернув увагу на «безвідповідальну активність», яка не передбачає діалог, вважаючи його зайвим, оскільки відповіддю визнає власну дію, яка зводиться до демонстрації своєї «безапеляційної позиції». Учасники акцій не вважають себе учасниками «системи», займають «зверхню» позицію. В. Тишков зазначає, що «суспільствознавство аналізує процеси у звичайній дихотомії понять «влада» і «народ». Проте суспільна лібералізація породила нового актора середнього рівня... – прошарок активістів, політичних підприємців, що діють поза інституційною владою і системних відносин. Тут є узурпація колективної волі тих, від чийого імені виступають активісти» [373, с. 17].

Популяризація терміна «активізм» припадає на період постмодерних змін. Постмодерн заперечує світоглядні установки, що засновані на раціоналізмі епохи Просвітництва з її структуралізмом і правилами. У Постмодерні проблема правильності розуміння аксіом і формул зникла. Цілі і аргументи можуть ігнорувати причинно-наслідкові зв'язки і бути абсурдними. Цей перехід ознаменований змінами у системі суспільного знання – виникнення у 60-х роках ХХ ст. в юриспруденції США теорії «постмодерного права» як результату «індустріалізації» і «медіадізації» практики правозастосування. Прихильники «постмодерного права», відомі як «Критична школа права» (Дж. Балкін, С. Стівен, А. Карті, Дж. Брагі), вважають, що сприйняття права в звичному «академічному» значенні, властиве модернізму як щось чітке і стабільне, – це ідеалізація права у випадку, коли теорія права протиставляється практиці права, і зв'язок між ними втрачається. Критики заперечують застосування «типових» методів вирішення справ [158, с. 17]. Радикальною відмінністю «постмодерного права» є використання деконструкції для проведення досліджень нормативних текстів, засобу дослідження «extra-legal factors» – обставини, що не пов'язані із застосуванням права, проте впливають на результат правозастосування (від «політичного клімату» до характеру судді).

Таким чином, ХХ ст. стало переломним моментом у дослідженнях суспільної свідомості. Склалася наука – соціальна психологія, засновники якої З. Фрейд, Г. Лебон, Г. Тард досліджували публічну поведінку та її мотивацію, умову перетворення великих мас людей у натовп і методів маніпуляції ними [398].

У 1967 р. Г. Дебор у роботі «Суспільство вистави» продемонстрував, як за допомогою маніпуляції відбувається процес заміщення реального життя – процес конструювання альтернативної реальності, в якій людина стає «глядачем» у політичній виставі, зберігаючи переконання про важливість своєї ролі [90]. М. Едельман зазначав, що «організація політичної вистави», під час якої людина ототожнює себе із конкретною політичною силою, без

реальної можливості залучитися до політики, виховує традиції конформізму, допомагає дисциплінувати глядачів, є політичним інструментом» [450]. Звичка мовчати під час вистави обумовлює страх висловлювати свою думку і в інших сферах публічного життя. Г. Лебон у книзі «Психологія мас» зазначає, що «у натовпі свідомо особистість зникає... натомість утворюється колективна душа ... Індивід, пробувши кілька годин серед «живого натовпу», ... переходить у стан, який нагадує стан загіпнотизованого суб'єкта ... й індивід легко жертвує особистими інтересами на користь інтересів колективних» [212, с. 154].

Можливості долучитися до політики – «активізму без кордонів» у 90-х роках ХХ ст. розробляли дослідники «революцій у соціальних мережах» та революцій за допомогою мобільного зв'язку – М. Кик та К. Сікінк, які проаналізували методи моментального збирання великих груп людей, координації їх дій [37]. З'явилася практика використання вуличних перформансів – перетворення повсякденної реальності на виставу, флешмоб. Останній як «натовп, що миттєво спалахує» описано у 2002 р. в книзі Г. Рейнгольда «Розумний натовп : наступна соціальна революція»[329].

Серед робіт, які описували флешмоби як форми політизованого молодіжного активізму, з'явилися праці В. Брязкун [37], В. Костюшева [188], К. Клемент, О. Мирясової, А. Демидова [165], М. Кордонського [186], Л. Пападакі [278], Р. Тополевського [375]. У роботах зазначено, що керування флешмобом передбачає використання інформаційного впливу, подаючи його як гру, де «центр» повідомляє гравцям (моберам) параметри цієї гри. І, як зазначає Р. Тополевський, з позиції правового регулювання свободи зборів неможливо контролювати межі цієї «гри» [375, с. 17]. Вихід із вистави і залучення до політики шляхом акцій є спекулятивним та зрежисованим.

Послаблення ролі національної держави наприкінці ХХ ст. та приватизація примусу призвели до використання насильства недержавними структурами. Держава втрачає монополію на уособлення

загальнонаціональної ідеї, що обертається децентралізацією, конкуренцією змістів колективного існування, перенасиченістю та переплетенням змістів усіх існуючих ідеологій, що призводить до колапсу в системі. Це означає перехід в епоху з новими етичними і естетичними нормами. За визначенням німецького філософа П. Козловські, «Епоха постмодерну є часом, що залишається людям для того, щоб стати гідними загибелі» [172, с. 34]. Постмодернізм – це радикальна відмова від норм Просвітництва. Це стиль, у якому «все дозволено», «апофеоз безпідставності». Тут є лише судження, що формують безліч реальностей.

Постмодернізм здійснює деконструкцію традиційних структур, суспільство переорієнтовується на мережеву структуру комунікації. Тут домінує масове мислення: універсальне (істинне) поступається «локальному» (інтерпретації істинного), відбувається «глокалізація». Постмодерн спричиняє руйнацію традиційних змістів, проте водночас він містить енергію системного оновлення.

Отже, активізм є формою перенасиченого постмодерну. Виникнення активізму пов'язують з процесами деконструкції принципів модерну, зокрема принципу універсальної раціональності. На протигагу традиційній системі політичної участі та активності виникає беззмістовний активізм, коли «активність» вважається «стратегією» долання системності. За думкою Р. Хестанова, звільнення одиничного від ярма «тотального», спроба подолати насильство обернулося новим насильством. Карнавал гетерогенності закінчився примусовим культивуванням нової гомогенності [400]. Груповий активізм через акціонізм протистоїть «системі» як стандартизації, але створює нову «систему», зорієнтовану на ізоляціонізм, а тому є перешкодою на шляху надгрупової єдності. Постмодерн втрачає механізм діалогу і компромісу. Учасники акцій прагнуть показати свою позицію і не вважають за потрібне «розуміти» іншу. Активізм стає синонімом до «ненормативної позасистемної політичної присутності», але не «залученості» і не «участі».

Аналогом імітації політичної участі є «слактивізм» – онлайнова активність, яка не має впливу на політичні та соціальні проблеми, але створює у людей, які беруть у ній участь, ілюзію причетності до політичних процесів завдяки виконанню простих дій в Інтернеті – вступу до групи у Facebook, підписання он-лайн-петиції тощо. Сам термін, за визначенням американського дослідника нових медіа Є. Морозова, означає «активізм для ледачих». Є. Морозов висловлює побоювання, що, вибираючи нові медіа, люди відмовляться від традиційних форм активізму (демонстрацій, страйків), які пов'язані з ризиком зіткнень з поліцією, арештами [472]. Фінський учений Г. Крістенсен вважає, що онлайнвий активізм є малоефективним, а громадяни, що беруть у ньому участь, мають низький рівень політичної компетенції і не мають стратегії змін, є «вільними критиками влади» [446].

Історичним аналогом активізму є політичний луддизм – боротьба не за владу, а з нею. Луддісти борються не проти політики влади, а відкидають її як інститут, руйнуючи систему держави. Форми епатуючої політичної участі, які виникають у формі громадсько-політичного активізму, постають як альтернатива стандартам індивідуальної демократичної участі. Популярність епатуючого колективного активізму зростає через розповсюдження критики традиційних форм прямої демократії як «архаїчних» та «неефективних», про що свідчать дослідження Б. Барбера [17], К. Баймьо [16], Л. Дюк [214], Т. Зиттел [490], А. Лейпхарта [215], С. Мікоссі [470], П. Норріс [473], Дж. Сарторі [347] та ін. Якщо розглядати систему політичної участі демократичних країн, то ознаками нормативного «демократичного перформансу» є: відсутність прямого балотування в якості кандидата на виборах, пропорційна система, фіскальні бар'єри, лобіювання інтересів приватного або корпоративного характеру (захист інтересів привілейованої меншості, а не більшості) тощо.

Отже, активізм є формою «відшкодування», «компенсації» громадської соціально-політичної незатребуваності в умовах неможливості реалізації форм стандартної, європейської демократії, виступаючи формою

екстремальної дії – протесту проти «демократичного перформансу». В активізмі виявляється давня ірраціональна сутність «варварської» демократії, яка відшукує «раціональне» у зверненні до розпливчастого «духу» більшості, що згуртовується на великих майданах.

Висновки до розділу I.

Формування теоретичної системи та концептуальних засад дослідження громадсько-політичної активності та активізму набуло найбільш активного розвитку на початку ХХІ ст., коли дискурс щодо громадянської активності та ролі громадянського суспільства набув розширення за рахунок нових категорій: «активізм», «акціонізм», «протестна драматургія». Таке розширення призвело до трансформації традиційних ідей про природу та взаємодію «політичного», «державного», «громадянського» та «суспільного» просторів та обумовило оновлення дискурсу. Зміна аксіологічних маркерів надала актуальності дискусії в різних наукових школах щодо сучасних проявів «громадсько-політичної активності», «громадсько-політичної участі», «політичної діяльності» та «політичної поведінки». На межі ХХ–ХХІ ст. проблема розрізнення громадської дії та її імітації набула не лише наукової актуальності, але й практичної потреби політико-правової регламентації нових форм політичної активності у демократичному суспільстві.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ АКТИВІЗМУ ЯК ФОРМИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

2.1. Методологія міждисциплінарних досліджень форм регламентації політичного активізму.

Становлення методології досліджень регламентації політичного активізму відбувалося в межах традиційних соціальних наук – правознавства, державознавства, філософії та навіть культурології.

Комплекс теоретичних проблем, поставлених філософією права та філософією політики, залишається в центрі дискусій про розуміння права, про що свідчать доробки А. Кашкіна [158], М. Кельмана, Н. Хоми і О. Мурашина [159], М. Козюбри [173], В. Лапаєва [205], Н. Мозоль [252], В. Нерсесянца [464], П. Оль [269], П. Рабіновича [327], О. Хеффе [401], І. Честнова [414] та ін. Праворозуміння визнається основою процесу реалізації права, що покликане сприяти громадській активності у «правовому» контексті, врівноважувати інтереси різних соціальних суб'єктів, сприяти розв'язанню соціальних суперечностей, укладанню угод [271, с. 11].

Аналіз теорій філософії права доводить, що світоглядний злам у праворозумінні, як і раніше, полягає у протистоянні системо-центристської трактовки права як інструменту впливу на людину в інтересах держави і людино-центристської парадигми праворозуміння, з позицій якої права людини є вищою цінністю для суспільства і держави [205, с. 48].

Людино-центристська орієнтація філософії права виявляється у трактуванні «загального блага» як феномена політико-правової культури. В античній філософії «загальне благо» розуміли як обумовлене політичною природою людини благо всіх членів спільноти «на основі природно-правового визнання блага кожного» [263, с. 96]. Згодом це поняття зазнало модифікацій, але не відійшло від первинного змісту. Цей підхід пов'язаний з

уявленням про справедливість устрою, за умовами якого забезпечується захист блага кожного, виходячи з природно-правового принципу справедливості, вираженого формулою «кожному – своє: рівним – рівне, нерівним – нерівне». У соціально-політичній практиці й своєму історичному розвитку традиція античного раціоналізму, що заклала основи розуміння справедливості як рівності, зазнала впливу християнської ідеї милосердя.

Поєднання античної та християнської традицій призвело до поєднання в природно-правовій доктрині принципу формальної рівності і моральної ідеї милосердя, а природне право набуло двоїстого, морально-правового характеру. За «відступ від принципу рівності на користь морально-релігійної ідеї любові» критикує доктрину природного права М. Вілле. Іудейсько-християнська традиція, на його думку, спотворила античний юснатуралізм, надавши природному праву морально-релігійний відтінок, що приховує змішування права і моралі [189, с. 269].

Відповідно до усталеного в європейській практиці підходу, права людини можуть бути обмежені з метою захисту інтересів загального блага, під якими розуміють універсальні інтереси необмеженого кола осіб, а не суспільні або групові. Носіями загального блага є члени суспільства, а не панівні державні інститути. Тут право виступає як найважливіше благо, створюючи умови для вільної, рівно-справедливої реалізації блага кожного за принципом: «благо однієї людини може бути реалізовано до тих пір, поки воно не перешкоджає реалізації блага іншої». Таке розуміння ролі права означає, що для суспільства і держави регулятивна цінність права має пріоритет перед цінністю нормативних регуляторів морального або релігійного характеру.

В історії розвитку філософії права підходи до його природи розділилися, виявивши прихильників «юснатуралізму», «легізму», прихильників лібертарно-юридичної філософії права тощо [435, с. 57].

«Легісти», на відміну від «юснатуралістів», як прихильники «юридичного позитивізму», заперечують «метафізичні» ідеї про об'єктивну

природу цінності права. Сутністю права у легістів є наказ влади. Розвитку формального аналізу законодавства, з метою усунення протиріч, надавали значення середньовічні школи глосаторів, що займалися відновленням римського права [25, с. 124]. Саме тоді метод формального аналізу сприяв формуванню правознавства, хоча отримав критику як основа етатистського розуміння права.

У Новий час легістський підхід використав ідеолог абсолютистської держави Т. Гоббс, вказуючи, що «правова сила закону в тому, що він є наказом суверена» [69, с. 214]. «Політичне рішення» суб'єкта влади визнається «правом». Прихильниками цього підходу в ХІХ ст. були Д. Остін, Ш. Амос (Англія); К. Гербер, П. Лабанд, А. Цітельман (Німеччина); Л. Кабанту (Франція), Є. Васьковський, Д. Грімм, Г. Шершеневич (Росія). «Будь-яке право, – підкреслював Д. Остін, – є наказ» [263, с. 537]. Аналогічною була позиція Г. Шершеневича [393, с. 129].

К. Лефор стверджував - право є силою, що «наповнює змістом громадський простір і на цій основі взаємодіє з політикою» [258, с. 201]. Для К. Лефора, права індивіда мають контролюватися низкою політико-правових обмежень [102, с. 83].

Легізм (від старого легізму і етатистського тлумачення права до сучасних нормативістських концепцій юридичного неопозитивізму) відриває закон від правової сутності, трактує його як продукт свободи і свавілля влади. Специфіка права, під яким позитивісти мають на увазі закон, зводиться до примусового характеру права. Політична сила влади породжує насильницьке, наказове право. У легістів немає критерію відмінності права від свавілля. Втім, зневажливе ставлення до цього методу необґрунтовано, оскільки не можна не визнати сенс формули «юридична форма є сутнісною формою», яку використовували ще римляни. Формалізм – властивість права, а саме формальний підхід виокремив право з соціальних регуляторів давнини. Але у політичних процесах формально-юридичний підхід

застосовується лише тією мірою, щоб їх регламентувати в межах позитивного права.

«Юснатуралісти», наслідуючи Г Гроція, Дж. Локка, висловлюють заперечення стосовно позитивного права на користь природного, а суверенну національну державу (владу, яка встановлює позитивне право) замінюють наддержавними інстанціями. З позицій юснатуралізму, внутрішньо узгоджена концепція правового закону і правової держави є неможливою. Характерний для правової держави компроміс між природним і позитивним правом зводиться до вимог відповідності норм позитивного права природному праву людини.

М. Тетчер, міркуючи над взаємозв'язком політики та права, зауважувала: «Політика ... видавалася мені важливою, бо це один з засобів, за допомогою якого індивіди могли виконати обов'язок щодо ближніх, який Господь наклав на людей. Політика була важливою і тому, що, хоча добрі інституції та закони не можуть зробити людей добрими, погані ... – заохотити стати їх гіршими» [370, с. 422]. Отже, політична складова правового забезпечення активізму є важливою, бо завданням політики є втілення політичними механізмами норм етики, як імперативного Закону, як норми, що діє в основі права, що регулює як політичне, так і правове поле [258, с. 201].

Природне право виконує соціальну функцію, яка має визначати взаємини в соціальному середовищі, бути залежною від моралі [258, с. 201]. Дихотомія розуміння права та політики призводить до вироблення норм політико-правового регулювання активізму, адже ставить це регулювання у залежність від моральних категорій та форм соціальної правосвідомості.

Юснатуралізм є противагою державно-юридичному монізму і розвивається в межах напрямів юридичної антропології та соціології права, де концепція юридичного плюралізму відображає множинність і центрів правотворчості, і рівнів юридичної регуляції. Державне регулювання є значущим, проте не єдиним джерелом норм [327, с. 25]. При цьому юридичне

регулювання означає не лише владно-політичний вплив на суспільні відносини, але й мікрорівневе індивідуально-ситуативне регулювання, що здійснюється учасниками відносин. Зазначена концепція дозволяє трактувати юридичну діяльність, виходячи з уявлень про суспільний додержавний та позадержавний юридичний порядок [228, с. 26].

Отже, юснатуралізму властивий «правовий плюралізм», суть якого, за Г. Гурвичем, полягає в існуванні трьох типів права в національній системі – соціального, індивідуального і субордінаційного права. Правовий плюралізм – це рівновага між антагоністичними соціально-політичними силами – державою, церквою у феодальному суспільстві, громадськими інституціями у сучасному суспільстві. Г. Гурвич вважає, що кожна соціальна група має нормативну природу, тому формує власну юридичну регуляцію [85, с. 41].

Моральний зміст та спрямованість природно-правових уявлень відрізняються залежно від того, в якому типі соціальної організації та культури вони сформувались [327, с. 87]. Як відомо, в архетипах архаїчної моральності, котрі не втрачають соціорегулятивного значення, діє формула «хто має силу, того й правда». Таке розуміння «справедливого» і «правового» реалізується в корпоративній моральності (кримінальних, військових) угруповань, під час збройних конфліктів та революцій. Втілений тип морально-політичного дискурсу виражає інтереси домінуючих суспільних груп. Такий тип дискурсу відносять до «макіавеллістського», а формою його заперечення є «кантіанська» політична мораль, яка ґрунтується на ідеях свободи і прав людини. У концепціях та нормативних зразках справедливості, які відповідають потестарному типу дискурсу, право та мораль не розглядають як нормативні засоби обмеження насильства. З огляду на це, для сучасних політико-правових систем поширеним явищем є використання риторики прав людини для ідеологічного прикриття маніпулятивних політико-юридичних технологій управління.

Загальну теорію праворозуміння, типологію тлумачень права проаналізовано і з позицій лібертарно-юридичного вчення про політико-

правові (державно-правові) відносини [263]. Лібертарно-юридична концепція праворозуміння формувалася з 70-х років ХХ ст. у полеміці з легізмом радянського зразка. Автор концепції В. Нерсисянц сутністю права визначає формальну рівність, що розкривається як єдність загальної рівної міри регуляції суспільних відносин, свободи і справедливості. Проявом цього є «правовий закон» як результат законотворчої діяльності держави. Відповідно до лібертарного праворозуміння, природне право – це система, що заснована на загальноновизнаних (міжнародне визнання) принципах. Еталоном збереження природного права є не конвенціонально встановлювані права людини, а принцип формальної рівності [205, с. 50]. Справедливість постає як формально-правове начало, яке може бути відповідним до права або заперечувати його. Перерозподільна (соціальна) функція справедливості має правовий характер, якщо не виходить за межі компенсаторності (інакше перерозподіл набуває характеру привілею). Правова сутність цієї компенсації – у забезпеченні відповідності між зусиллями людей та їх правами. Свобода волі людини постає як можливість скористатися правами відповідно до особистих зусиль, коли волю не деформовано під тиском чужого свавілля або через слабкість індивіда. Це не означає, що правова норма втрачає загальний характер, просто в результаті диференціації правового регулювання звужуються межі, в яких норма має загальний характер, але суть права як загального ступеня свободи не змінюється.

Дослідники виокремлюють декілька підходів до праворозуміння: 1) аксіологічний (ідеологічний): вихідна форма буття права – громадська свідомість. Тут право і закон розмежовуються, пріоритет надається праву як закріпленій в нормі справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту [268, с. 52]; 2) позитивістський: форма буття права – норма права. Відбувається ототожнення права й закону. Нормативне праворозуміння орієнтує на властивості права – формальність, однозначність правового регулювання [252, с. 38]; 3) соціологічний: форма буття права – правовідносини. Правопорядок суспільних відносин

виявляється в діях і поведінці людей. За такого підходу правом визнається реалізація, «дія» у суспільних відносинах [205]; 4) антропологічний підхід виокремлює «біоантропологічний» і «етнологічний» напрями, які акцентують увагу на праві, як соціальному інструменті, що має соціокультурну обумовленість. Це є основою для формування ідеї про некоректність «європоцентристського мислення» в розумінні права [339]; 5) синергетичний підхід стверджує, що природні та суспільні системи, включаючи правові, розвиваються нелінійно. Випадковість є генератором нового, обумовлює самоорганізацію. Синергетичний підхід пояснює розвиток права в епоху постмодерна [414, с. 14; 173]. Теорія «постмодерного права», відома як теорія критичної школи, визнає тлумачення права в академічному (модерному) значенні, як омани, романтизації, через що теорія права протиставляється практиці. Прихильники теорії синергетики заперечують виокремлення правовідносин з політичної складової і не визнають тлумачення правової норми без аналізу ситуації, зазначаючи можливість різнотлумачення правової норми залежно від сприйняття суддею або громадськістю [158]. Цей підхід близький до аксіологічного і відрізняється невизнанням моральних цінностей постійними; 6) інтегративний підхід прагне врахувати все цінне у вищезазначених концепціях праворозуміння. Цей підхід подано в теорії Д. Холла, який вважає всі ознаки права істотними й необхідними [159, с. 274]. Прагне до поєднання підходів і сучасна дослідниця філософії права С. Хаак, яка вважає за необхідне «забезпечити підтримку правових процедур теоретичною базою і збагатити їх формально-логічними та раціоналізованими алгоритмами розв'язання правових проблем, забезпечуючи уникнення формалізації і консервації [15, с. 17–37]. С. Хаак розглядає право як органічну систему культурних практик, що видозмінюються, і виходить з первинності ситуації в судочинстві, у якому прийнято спиратися у висновках на наукові відомості, внаслідок чого експерти отримують можливість впливати на судові рішення. Виникає колізія «правової істини» як категорії, пов'язаної з морально-

соціальними критеріями й інтерсуб'єктивністю в стосунках між сторонами під час диспутів і «наукової істини», яка пов'язана з вимогами об'єктивності й інтерсуб'єктивності в спілкуванні науковців [15, с. 27].

Таким чином, у зв'язку з існуванням низки підходів до спектру «праворозумінь» пояснюється загострення дискусії щодо вибору методології регулювання обсягу громадських прав, у тому числі права на здійснення громадсько-політичної активності, в контексті відсутності єдиного шляху встановлення «загального блага». З усіх зазначених підходів, прагнення довести існування «золотої середини» демонструє лібертарно-юридичний підхід В. Нерсесянца та інтегративний підхід Холла–Хаак, які надають можливість співвідносити «чисте право» (передбаченої норми закону) з синергетичною сутністю ситуації, за умов якої значення набуває інтерпретативна дія авторитету (судді, експертів), який може чинити опір і свавілля, і косності.

Поряд із політико-філософським і філософсько-правовим методологічними підходами у дослідженні політико-правових форм регуляції активізму задіяно історико-політичний та історико-правовий підходи. Використання історичної методології передбачає застосування конкретно-історичного та ретроспективного підходів. Перший полягає в аналізі процесів минулого в контексті історичної ситуації. Другий розкриває суть явищ з урахуванням аналізу результатів історичних процесів.

Методологія дослідження регламентації активізму спирається на визнання існування історичних форм співвідношення права і політики, традицій їх взаєморозвитку. Історико-правовий та історико-політичний підходи дозволяють дослідникам вирішувати завдання щодо визначення причинно-наслідкових зв'язків між формами правових та політичних відносин, аналізувати історію політичних інститутів, які забезпечують реалізацію прав участі та їх нормативно-правового впровадження [230].

Важливим для дослідження є історико-генетичний метод, який аналізує процес утворення та становлення явища. Якщо діахронічне

порівняння дозволяє виявити сутність і характер змін форм політико-правового регулювання соціально-політичного активізму, то застосування історико-генетичного методу передбачає встановлення природи виникнення цих форм. Причинність виступає як логічна категорія, яка дозволяє пізнати генетичний зв'язок правової дійсності як такий, в якому одне явище (причина) породжує інше (наслідок). Однак історичний процес суперечливий і лінійні зв'язки можливі в рідкісних, найпростіших випадках. Історико-правові дослідження (В. Головченко [71], А. Гофман і В. Левкович [75], Е. Гутнова [87], С. Дерев'янка [92], В. Погорілко та І. Федоренко [292], О. Омельченко [53] та ін.) надають можливість проаналізувати історичні форми існування конституційних прав прямої та представницької демократії, визначити процесуальні особливості взаємодії державних та громадянських інститутів впровадження конституційних прав, дослідити форми громадянської активності та їх організаційні особливості.

Дослідники подають докази щодо наслідування традицій розуміння права та традиції його закріплення (Г. Берман [25], Г. Брактон [34], В. Нерсесянц [263], Ю. Оборотов [268], Р. Патнем [281], Н. Рулан [339], ін.). Аналізуючи філософію права в Китаї, В. Нерсесянц визначає зв'язок з політичною культурою, правовими традиціями та формами громадянської активності. Він зазначає, що регулятивною моделлю китайського суспільства є входження закону в етику. Це продемонстрував реванш конфуціанства. І для легістів, і для даосів головним було поняття «дао» (шлях), для позначення якого використовували термін «недіяння». Але для обох шкіл «недіяння» означало створення системи, яка здійснювала б «автоматичне керування», що обумовило закладання на століття принципу тоталітарного контролю з боку більшості (етичний контроль) та авторитарного контролю з боку групи, що встановила санкції за порушення норм [263, с. 29].

Прагнення віднайти закономірності розвитку форм політико-правового регулювання соціально-політичної активності реалізується завдяки використанню компаративного методу дослідження (Г. Єллінек [107],

Карась [152], М. Кармазіна і О. Могилевець [154], П. Хейвуд [460] С. Верба і Н. Най [486], В. Шаповал [421] та ін.). У такому випадку порівняння має синхронічний та діахронічний характер. Синхронія дозволяє порівняти подібні форми регулювання у різних державах в одному історичному просторі, що дозволяє виявити закономірності та національні особливості політико-правового регулювання явища, яке досліджується. Діахронічне порівняння застосовується для зіставлення форм політико-правового регулювання активізму в різні періоди історії.

Як окремий тип компаративного методу, порівняльно-правовий дає можливість проаналізувати форми і процес становлення правових інститутів, які розвиваються паралельно і за внутрішніми законами. Ці закони належить визначити, потім виявити ступінь їх схожості і таким чином зміцнити віру в існування єдиного для всіх почуття справедливості [405, с. 10-11]. Порівняння виявляє національні особливості права, факти рецепції. Цей метод набув широкого використання з метою дослідження громадянської активності, зокрема такими фахівцями, як С. Красноголовець [190], А. Кудряченко [199], А. Ясь [441], Л. Козак [171], О. Чебаненко, О. Гришук, Н. Колодяжна, А. Євгенєва [331], І. Щеглова [431] та ін.

Незважаючи на те, що історико-компаративістські методи дослідження сприяють аналізу «політико-правових систем», вони демонструють «парадокси проблеми об'єктивності в історії» [230]. Специфіка предмета досліджень політико-правових форм регламентації політичного активізму, яка полягає у неможливості виокремити існування «чистого права» або «чистої політики» (хоча спроби формування монотеорій були, наприклад, «чиста теорія права» Х. Кельзена), вимагає від дослідників використання системної методології, основою якої є визнання права і політики взаємозалежними явищами. Ця позиція визначена в працях О. Генісаретського [63], О. Грішної [79], І. Вільчинської [51], В. Марачі [230], Е. Мірського [247], М. Фарукшина [392], Г. Щедровицького [432] та ін.

Політика і право в межах юриспруденції мають подвійний теоретико-методологічний статус: 1) вони є загальною юридичними субдисциплінами і самостійними юридичними дисциплінами, 2) вони здатні існувати у позаюридичному плані, де вони є взаємозалежними [51, с. 543]. У «позаюридичних» межах засновано новий підхід до аналізу політики (з наголосом на правових аспектах) та до аналізу права (з наголосом на політичних аспектах). Адже в правовій державі політична влада не може функціонувати поза правовим полем, а «право – це спосіб легітимізації політики» [79, с. 133].

На початку ХХ ст. Л. Петражицьким було розроблено теорію про «політику права». Він вважав, що систему юридичних наук слід доповнити наукою політики права (законодавчої політики), що служитиме вдосконаленню існуючого правопорядку [287, с. 1]. Така дисципліна не могла виникнути раніше, оскільки «у школи природного права не було в розпорядженні системи наукових посилань і наукового методу, не було свідомості, в чому мають полягати ці посилання, і яким має бути метод правно-політичного мислення» [287, с. 1]. Велику роль у пізнанні методу він відводив філософії права як «вченню про право як з теоретичної, так і з політичної точки зору» [287, с. 1]. Л. Петражицький визначав, що «право є психічним фактором суспільного життя і діє психічно. Дія полягає у придушенні мотивів до дій, в зміцненні одних схильностей, у викоріненні інших...». Завданнями політики права є: 1) спрямування індивідуальної і масової поведінки шляхом правової мотивації; 2) вдосконалення людської психіки, очищення від антисоціальних схильностей, у прискоренні руху до ідеалу майбутнього» [287, с. 3]. Завдання політики права – удосконалити систему правової організації господарства [287, с. 5]. «Завданнями політики права, згідно з теорією Л. Петражицького, – зазначав польський юрист ХХ ст. А. Подгурецький, – є вироблення вказівок щодо використання правових засобів для зміни соціальної діяльності [79, с. 134].

Прибічниками «політики права» на межі XIX-XX ст. стали М. Чубинський і Г. Шершеневич. Так, М. Чубинський, зокрема, зазначав, що «коли ми розпочинаємо вивчення галузі врегульованих правом явищ, у нас є різні шляхи. Ми можемо вивчити ці явища, якими вони є, можемо поставити за мету визначити, чи можливо у цій галузі досягти кращих результатів, і що для цього необхідно зробити ... Це буде політика права» [393, с. 129]. Г. Шершеневич визначав «політику права» як «систему засобів, спрямованих на зміну законодавчим шляхом чинного порядку» і був переконаний, що «в житті суспільства настають моменти, коли боротьба за право вирішується шляхом революцій, бунтів. І цей спосіб боротьби обумовлений недоліками інших способів» [393, с. 130]. Концепція політики права пропонувала реформи як альтернативу соціальним революціям.

За думкою С. Левчука, законодавча політика, утворюючи систему політичних дій у законодавчій сфері, складається з директив поведінки нормотворця, які є принципами об'єктивування права [213, с. 124-125]. Серед них – принцип мультикритерійності, зважування, оптимізації, формалізації рішень. Проблема ефективності правової політики – це питання досягнення законодавцем цілей регулювання. Тому при побудові правової політики слід враховувати: характер правової системи, межі правового регулювання, функції закону, стан соціальних відносин [213, с. 125].

В Україні політико-правові дослідження здійснюються відділом правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М. Корецького, який очолює І. О. Кресіна [191]. З 2002 р. відділ став провідним у дослідженні політико-правових проблем. У 2010 р. в Національному університеті «Одеська юридична академія» створено факультет правової політології та соціології» [51, с. 543]. З'явилися публікації С. Боднара, С. Карвацької, Л. Кормич, А. Коваленко, І. Кресіної, М. Недюхи, Є. Перегуди, які доводять міждисциплінарність політологічних та правових досліджень [191; 51, с. 545].

У наукових дискусіях обговорюють питання коректності терміна «політико-правова» система регуляції, оскільки, за В. Ключевським, «...варто відрізнити начала, основи порядку і його казуальний розвиток ... словом, розрізнити право і політику, розуміючи під політикою сукупність практичних засобів для здійснення права» [391, с. 6].

Важливо, що елементи «політико-правової системи» – «політична система» і «правова система» розглядають як самостійні і самодостатні. Вихідним у них постає концепт «система», що позначає «об'єкт, організований у якості цілості, де енергія зв'язків між елементами перевищує енергію зв'язків з елементами інших систем» [392, с. 64]. Поняття «політична система» ототожнюють із територіально-політичним – державним утворенням і розглядають як його змістовне наповнення. Під час аналізу «політичної системи» виокремлюють: інституційний підхід, що зводить її до сукупності державних і недержавних інститутів і норм; владний підхід, що досліджує систему легалізованого примусу; ціннісний підхід, досліджує встановлення і розподіл цінностей в суспільстві. При цьому у політичній системі розрізняють п'ять груп елементів: політичні інститути, відносини, норми, свідомість, культуру [392, с. 63-73].

Відповідно до елементів виділяють організаційно-інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну та духовно-ідеологічну підсистеми політичної системи. Інституціональну підсистему складають такі інститути: парламент, уряд, партії, громадські організації, церква, органи самоврядування. У сукупності вони утворюють організаційну основу системи. До політичної системи як її інститути входять лише ті громадські організації, що пов'язані з функціонуванням влади. Залежно від ступеня залученості до політичного життя розрізняють три види інститутів: політичні; політизовані організації; неpolітичні організації.

Що стосується категорії «правова система», то дослідники відзначають, що вона «відображає правову організацію суспільства» [213, с. 116]. С. Швакін визначив правову систему як

«інформаційно-регулятивну систему, що обумовлена соціально-економічним ладом, має історико-правові і етнокультурні особливості, складається з елементів, об'єднаних статичними і динамічними відносинами» [423, с.181]. С. Алексєєв визначав, що поняттям, яке охоплює правову дійсність є «правова система» [4, с. 31]. «Правову систему» тлумачать як сукупність норм, принципів, інститутів (нормативний елемент) і як сукупність правових установ (організаційний елемент), тобто як національне явище [230, с. 116].

Прихильники порівняльного правознавства використовують поняття правової системи, звертаючи увагу на те, що такі системи не слід вважати національними явищами через «саморозвиток права» [405, с. 25].

Аналіз політичної та правової систем демонструє їх самостійність і взаємозалежність, дослідження чого є можливим через застосування системного методу, що передбачає комплексний аналіз підстав порядку і політики. Це обумовлено тим, що «політична система» і «правова система» в умовах зародження політико-правового організму функціонують як рівноцінні. В роботах з історії держави і права є досвід застосування поняття «політико-правова система» для дослідження [162, с. 14].

Методологічному обґрунтуванню дослідження політико-правової системи регламентації прав (прав на реалізацію форм громадської активності) присвячено праці німецьких дослідників – М. Меллера, Р. Оуена, К. Штерна [393, с. 128]. К. Штерн підкреслює, що «політика формує право, але право реагує на політику, дисциплінуючи її і змушуючи політиків діяти відкрито, справедливо і природно» [393, с. 128]. Цей підхід обґрунтовано С. Дробишевським та розглянуто детальніше в дослідженні В. Сінюкова [391, с. 6].

Слід зазначити, що найбільшій критики зазнало поняття «політико-правовий» під час його використання у зв'язку з визначенням категорії «громадянство». За думкою таких вчених, як Р. Бедрій, К. Волинки, Ю. Тодики, О. Корнієнка, визначаючи поняття «громадянство», як публічно-правовий стан індивіда, слід наголошувати на тому, що це правовий, а не

політико-правовий зв'язок людини з державою [187, с. 15]. Словосполучення «політико-правовий» не завжди визнають як коректне, а з позиції ліберально-демократичної політичної філософії його можна використати лише на перших етапах встановлення «права» за допомогою політичних зусиль.

Важливим є розрізнення понять «державно-правової» та «політико-правової» системи. За висловленням Н. Фалалєєвої, «видається не тільки методологічно допустимим, але і необхідним говорити не про державно-правові, а про політико-правові системи, оскільки політична влада передую державній» [391, с. 6]. Адаже сенс перехідного процесу полягає в тому, що завдяки йому відпрацьовуються і лімітуються умови і межі майбутнього розвитку, інституціоналізується система владних відносин і правовідносин. Дослідники права і політичних організацій суспільства і в «епоху до цивілізації» обґрунтовують ідею про багатолінійність соціальної еволюції і не універсальність державної форми політичної організації [198, с. 13; 288].

На користь системного політико-правового методу досліджень вказує популярність ідеї системного аналізу політики, запропонованого у працях Дж. Коулмена, Д. Істона, Г. Алмонда, М. Дюверже, С. Айзенштадта та ін. [262, с. 7]. Поштовхом для розвитку системного аналізу в політиці на Заході було створення у 1954 р. у США «Комітету з порівняльної політики», участь у діяльності якого брали Г. Алмонд, Е. Шілз, Л. Пай, С. Верба та ін. Результатом діяльності цього комітету стала розробка девелопментальної теорії, в основі якої – ідея про існування зв'язку між рівнем економічного розвитку суспільства і політичною системою. Цю тезу розвиває польський політолог – А. Пшеворський, доводячи, що стабільність демократії залежить від рівня ВВП, і якщо цей рівень перевищує достатній, демонструючи проблеми з перерозподілом благ в системі, то виникає зрушення у бік диктатури, оскільки гарантованим є процес підкупу лояльності громадян та управління «демократичним ресурсом» [326]. В інших умовах відбувається організація «громадської активності» з метою «імітації демократії». На думку А. Пшеворського, справжня демократія передбачає гарантований

правовий статус опозиції, гарантії лібералізації політичного та економічного режиму. Міждисциплінарний системний аналіз демонструє ефективність у віднайденні нестандартних теорій демократизації.

Потенціал системного підходу розкривається і через звернення до аналізу політичних процесів (Дж. Гібсона і Д. Донеллі, Р. Дарендорфа та ін.) як форми і наслідку існування політико-правової системи [65; 89; 262]. Системний підхід дає змогу описати трансформацію систем, систематизувати політичні процеси участі та форми активізму. Трансформаційні процеси демонструють основи політичної та правової систем. На перехідних стадіях соціального розвитку простежується зв'язок політичних і правових норм. Політичні норми виражаються у нормативно-правових та політичних актах держави. Юридичні норми мають політичне значення, бо санкціоновані державним органом. Політико-правові рішення формалізуються в актах, які називаються «Концепціями», «Доктринами», «Основними напрямками». За змістом ці документи є політичними регуляторами програмного характеру, в яких закріплюється державна політика [95, с. 155; 177]. Політичні документи набувають юридичних характеристик, оскільки затверджені Указами голови держави чи Постановами Уряду. Навіть Конституція є єдиним політичним і правовим документом, що визначає модель організації суспільного життя. Закони мають двоєдину політико-правову природу: як інструмент владно-примусового регулювання спираються на силу держави, але формуються з політичних домовленостей.

Доведення «неправового» характеру владних рішень, затверджених документально, відбувається шляхом визнання змістової різниці «права» та «закону» і шляхом використання для їх перевірки «методу політико-правового аналізу», який віднесено до якісних методів політичних досліджень і визнано формою розвитку нормативно-інституційного методу XIX-XX ст. У межах методу політико-правового аналізу реалізація нормативного підходу здійснюється з використанням ціннісних оцінок у

формі правових норм. Ціннісними оцінками є результати аналізу на відповідність нормам міжнародного права, що встановлюють права людини, і нормам Конституції. Інструментальною основою методу політико-правового аналізу є контент-аналіз нормативних актів, що встановлюють «правила поведінки» об'єкта, характеризують його програми, протоколи, відповіді на запити, тощо, де одиницею аналізу є правова норма і задокументована інтерпретація. Такий аналіз містить правовий та політичний компоненти. Методичною основою політико-правового аналізу дій досліджуваного об'єкта може бути методика аналізу подієвих відомостей – івент-аналіз [29, с. 18]. Для отримання достовірної інформації використовується метод порівняльного підтвердження правдивості інформації [29].

Категорія «політико-правова регламентація» дозволяє розглядати право в дії за закладеним в основу потенціалом та закономірностями. Звідси виникає суть категорії політико-правового регулювання: 1) за природою воно є різновидом соціального регулювання; 2) воно здійснюється за допомогою системи засобів, які виражають матерію позитивного права як нормативного інституційного утворення. Політико-правові засоби (зобов'язання, заборони, дозволи) стосуються соціальної сили права [4, с. 350].

Результативність політико-правового впливу на прояви політичного активізму забезпечується механізмом регулювання, який містить: 1) юридичні норми, які закріплюють в абстрактному вигляді типові можливості та необхідність певної поведінки суб'єктів; 2) політико-правові відносини, як суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що спрямовують правову енергію норм на рівень конкретних суб'єктів – носіїв права та обов'язків; 3) політичні форми реалізації прав та обов'язків, за якими настає запрограмований у позитивному праві результат.

Механізми політико-правового регулювання обумовлюються такими принципами: загально-дозвільним – «дозволено все, що не заборонено законом», спеціально-дозвільним – «дозволено лише те, що прямо

передбачено законом». Перший – зумовлює зміст і спрямованість поведінки людини та інститутів громадянського суспільства, яким гарантується можливість діяти, не порушуючи індивідуальну свободу чи закон. Другий принцип, поширюючи вплив на органи державної влади, самоврядування, їх посадових осіб, обмежує цих суб'єктів у виборі варіантів поведінки. Адже вони зобов'язані діяти лише у такий спосіб, як передбачено політико-правовими нормами і лише в межах закріпленої компетенції [46, с. 60].

Отже, принципи диспозитивності й імперативності, координації і субординації, примусовості і добровільності, захисту загальносоціальних і особистих інтересів, «дозволено все, що прямо не заборонено законом» і «заборонено все, що прямо не дозволено законом» та інші перебувають у діалектичній єдності, функціонують в межах політико-правової системи.

Аналізуючи розмаїття концепцій, можна визначити, що світоглядний злам відбувається за принципом протистояння системоцентристської трактовки права, як інструмента впливу на людину в інтересах державного начала, і людиноцентристської парадигми праворозуміння, з позицій якої права людини є вищою цінністю для суспільства і держави. Незважаючи на користь методології, що склалася в межах філософського підходу, вона лише задала категоріальний лад мислення і рамки етичної рефлексії громадських діячів та політиків. Безпосереднім «керівництвом до дії» філософія була лише у формах політико-ідеологічного вчення чи правової доктрини.

Методологічними підходами дослідження політико-правових форм регуляції активізму є політико-філософський і філософсько-правовий, історико-політичний і історико-правовий та формально-юридичний підходи.

Специфіка досліджень політико-правових форм регламентації політичного активізму полягає у неможливості виокремити існування «чистого» права або політики і вимагає використання системної методології, в основі якої – визнання права і політики взаємозалежними. Визнання взаємозалежності політичної та правової систем через їх єдине завдання доводить ефективність використання поняття «політико-правова

регламентація», для дослідження якої ефективним є спеціальний метод політико-правового аналізу, що реалізує нормативний підхід з використанням критеріїв ціннісних оцінок. Політико-правовий метод спирається на контент- та івент-аналіз, порівняльний та зіставно-інституційний аналіз.

Використання категорії «політико-правова регламентація» дозволяє реалізувати наукову перспективу – розглядати право в дії. За допомогою інституційного, структурно-функціонального та формально-юридичного методів досліджується механізми політичного та правового регулювання, що обумовлено загально-дозвільним та спеціально-дозвільним принципами. Системний аналіз дозволяє поєднувати загальнофілософські, історичні, правознавчі та політологічні методи дослідження, є ефективним способом визначення специфіки політико-правового регулювання соціально-політичного активізму.

2.2. Сучасні методологічні підходи щодо визначення ефективності політико-правової регламентації форм громадсько-політичного активізму.

Дослідження політико-правової регламентації соціально-політичного активізму традиційно відбувається із застосуванням системного аналізу – на основі загально-філософських, правознавчих, державознавчих та політологічних методів, оскільки як об'єкт регламентації – активізм, так і засоби його регламентації пов'язуються із системною цілісністю, переважно – державою. Розвиток науки в XIX і XX ст. був підпорядкований логіці процесів модернізації [107, с. 163]. Особливістю «модерну» стала раціоналізація: управління світосистемою, в якій визначено центр та периферію; практики домінування та інститутів, що встановлюють права більшості; форми вираження соціально-політичної позиції [107, с. 163]. Раціоналізація призвела до заміни роздрібненого простору імперій на уніфікований простір Держави, що визначалася концепціями суверенітету та юрисдикції. Увага соціальної думки зосередилася на інституціях і явищах,

пов'язаних з державою-нацією. Націоналістичний патріотизм XIX і XX ст. був формою структуризації та сакралізації національного простору. Універсальним об'єктом наукового аналізу, в тому числі і в контексті дослідження регулювання громадської активності, стали концепти «народ», «державна», «економіка», а на протилежному полюсі опинилися – «психіка» та «фізіологія» індивіда. Середній рівень – рівень повсякденності, звичаїв, соціальних норм, самоврядування – залишився поза уваги [36, с. 7].

Цінними є дослідження політико-правових засобів регулювання та впливу на соціально-політичну поведінку осіб, малих груп та значних мас людей. Ці аспекти стали предметом аналізу правової та політичної психології. Обидва напрями психології сформувалися у XIX ст. У той час досліджували: 1) феномен політичної еліти, лідерства (Н. Михайловський, Г. Тард, Г. Лебон, М. Острогорський, Р. Міхельс, Дж. Брайс, М. Вебер); 2) мотивацію поведінки суб'єктів політики (З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс, А. Камю). Утворилися наукові школи: російська (теорія колективної рефлексології (В. Бехтерев), геліопсихологія (А. Чижевський), дослідження особистісних психопатологій політичних лідерів (П. Ковалевський, П. Мілюков, А. Бодальов); американська (Г. Лассуел, Р. Лайкерт, Ф. Селзнік); франко-італійська «психологія натовпу» (Г. Лебон, Ш. Сігелє, В. Парето, Г. Тард) і німецька «психологія народів» (Г. Штейнталь, М. Лазарус, В. Вундт) [428]. Французькі та італійські науковці вивчали феномени масової стихійної поведінки, неусвідомлювані мотиви соціальних дій.

Джерелом формування політичної психології стали ідеї колективних психопатій З. Фрейда, Г. Лебона, В. Бехтерева. Г. Лебон досліджував натовп як прояв неорганізованої активності, якому притаманні агресивність, безвідповідальність, анархічність [212]. В. Бехтерев доводив, що масові істерії є результатом гіпнозу, можливого через стомлення, втрату уваги та проявів особистості: «при обмеженні рухів увага спрямовується на слова оратора, ...кожне слово виробляє вплив на свідомість ...увага втомлюється і

відкривається поле для навіювання...» [26, с. 44]. Німецькі психологи сконцентрували увагу на культурно-психологічних особливостях народів, досліджували популяризацію націонал-соціалізму як «соціального вірування», але в багатьох випадках і самі стали жертвами колективної істерії. Психотерапевт К. Гаугер у 1936 р. писав: «...людина є членом спільноти, яку... слід розуміти як національно-соціалістичне ...явище з властивими їй психічними процесами... Німецька психотерапевтична концепція має «політичне» навантаження, відображаючи національно-соціалістичний світогляд» [255, с. 184]. Німецькі науковці середини ХХ ст. наголошували на народному – «фьолькіш»-корінні «творчої активності» та лідерських засадах німецького народу (Й. Штарк, Б. фон Шірах, Р. Рамлов). Ця концепція стала передумовою до прийняття Закону про імперське громадянство, у якому було регламентовано права на громадсько-політичну активність. В. Штуккарт і Х. Глотке зазначали, що «людська істота може розглядатися лише як член народної спільноти, до якої відноситься за расовим походженням і від якої успадкувала свої... якості. Націонал-соціалізм не визнає особистість, окрему від спільноти, і її право на незалежність від держави» [255, с. 263].

Аналіз масової активності стосувався проблем політико-правового опанування соціальної ситуації в періоди кризи. У 60-х роках ХХ ст. у США почали досліджувати політичну психологію: при Американській психіатричній асоціації було створено групу для вивчення проблем міжнародної політики, яка в 1970 р. переросла в Інститут психіатрії і зовнішньої політики. У 1968 р. в Американській асоціації політичних наук виник дослідницький комітет з політичної психології, а в 1979 р. на його основі – Міжнародне товариство політичних психологів, результати досліджень яких містить «Political Psychology».

Якщо в роботах ХІХ – початку ХХ ст. акцентувалося на негативних сторонах масової поведінки, то дослідники другої половини ХХ ст. почали визначати позитивні аспекти. З'явилися теорії Е. Гідденса, Й. Гальтунга,

С. Гантінгтона, які побудовано на визнанні багатоплановості соціального [66; 455; 396]. Ідея «суспільства» змінилася концептом «організації соціального життя в часі і просторі». Постало питання про перетворювальні здібності людської діяльності, про те, що всі варіанти примусу та обмежень у суспільстві є можливостями. Е. Гідденс довів доцільність дослідження локальних форм соціальних процесів [66, с. 185]. З'явилась теорія А. Лефевра, де було зазначено, що трансформації уявлень про простір відбуваються через діяльність приватних і юридичних осіб, які не є агентами держави [106, с. 18]. Нові тенденції дозволили С. Сассен зазначити, що у 80-х рр. ХХ ст. внаслідок приватизації змінилася позиція національної держави, актуалізувалися проблеми організації соціального простору, об'єданого зусиллями наддержавних організацій [479]. Заміна політичного громадянства «корпоративним», альтерглобалістський активізм, структурна деструкція соціально-політичного простору наприкінці ХХ ст. постали предметом дослідження Й. Гальтунга [455], Дж. Тернборна [457], Дж. Марша і Дж. Олсена [467], Р. Ліпшуца [464] та ін.

На початку ХХІ ст. через поширення «постмодерної ідеології» відбулася деструкція ідеї держави-нації на користь ідеї десуверенізації як процесу утворення світосистемної цілісності. Суб'єктом дії постала людина, для якої рухливість є формою існування. Слід зазначити, що на «територіальній стадії» модерну індивід виступає представником суспільних (партикулярних) бажань, намірів, рухів, а його поведінку не обмежено індивідуальною ідентичністю, яку витіснено в маргінальну сферу [72, с. 104]. Децентрування культурного й особистісного світу обумовлює зростання кількості мікрогруп, які формують культуру «групової солідарності». «Кінець соціальної організації» і почуття «пересиченості політикою» сприяють вивільненню «вітального інстинкту, який породжує «соціальну живучість» – здатність до структурування в групи, що дає змогу релятизувати вплив центрів влади» [72, с. 105].

Поодинокі соціальні процеси в епоху глобалізації виходять за межі дискусії про «національне». «Постмодерна реальність» вимагає перегляду просторових координат через процеси «вивільнення периферійності» з її «неповноцінного статусу» (за Габермасом) через феномен виснаження цивілізуючої системи [106, с. 164]. Е. Дюссель вбачає у цьому «долання логіки капіталізму (як економічної системи), лібералізму (як політичної системи), європоцентризму (як ідеології), мачізму, домінування білої раси – всього, що передбачає «вивільнення». Цю «етику вивільнення» визначають як трансмодерність [106, с. 165]. Етико-культурологічний аналіз активізму та його регулювання в контексті дискусії про «трансмодернізм» і «постмодерність» здійснено в роботах О. Боровського [30], Є. Замятіна [142], І. Мардаль [232], Є. Скуріхіної [353] та ін.

Аналізуючи співвідношення революції, культури, ентропії, Є. Замятін обґрунтовує позицію про «культурну» реакцію на події революції як наслідок активізму наступним чином: «Для еволюції ...єретики є шкідливими: вони нерозумно підхоплюються сьогодні із завтра, вони – романтики. Справедливо рубають голови єретикам, що зазіхають на догми та літературу... Але згодом з'ясується, що їхня (єретиків – *автор*) шкідлива література корисніша за будь-яку корисну, тому що вона є антиентропійною, вона – засіб боротьби з кальцифікацією, корою... Вона є утопічною, безглуздою, але «говоритиме правду» через півтораєста років» [142]. Так, визнано функціональну бінарність активізму, як феномена, що здійснює подвійний вплив на розвиток соціальності.

Двоїстість проявів активізму визначав О. Боровський, аналізуючи типи активізму в мистецтві. Він вказував на існування двох типів активізму. Перший – європейський, університетський, «звернений на себе, визнано корисною формою критики системи з метою її оновлення, оздоровлення». Другий – «активізм як акціонізм» – визначено як засіб зламу системи, протесту проти неї без кінцевої мети. Як приклад другого О. Боровський наводить дії групи «Війна» – ліворадикального анархістського

акціоністського руху анархо-панк-арт-групи, що діє в сфері концептуального протестного вуличного мистецтва з 2008 р. [30].

Методологія етики дає можливість порівнювати активізм і бездіяльність як стратегії діяльності. Є. Скурихіна акцентує на етичному аспекті бінарного співвідношення активізму та бездіяльності, підкреслюючи, що «активізм і бездіяльність постають як комплементарні стратегії діяльності; кожна з яких є протилежною безвідповідальному свавіллю і пасивності; обидві вони є способами самореалізації морального суб'єкта; у вузькому сенсі активізм є націленістю людини на перетворення зовнішньої дійсності, а у широкому розумінні – це спрямованість волі людини на трансформацію себе як частини світу. «Бездіяльність» як стратегія життя і дії припускає домінанту внутрішньої роботи індивіда над ззовні вираженою активністю, водночас недіяння протистоїть пасивності і вимагає волі суб'єкта. Безмежний активізм небезпечний через втрату суб'єктом сенсу діяльності. Надмірна бездіяльність є пасивністю. Поєднання розумно обмеженого активізму і духовно насиченої практики недіяння дозволяє індивіду об'єктивувати волю, творити, усвідомлюючи відповідальність за свої дії [353].

Етичні аспекти активізму продемонстровано через аналіз «етики бездіяльності», розуміння якої представлено у філософії даосизму, стоїцизму, в християнській аскетичній практиці, в текстах ісихастів (Г. Палама) і в критичній літературі з проблем культури та етики «мовчання» як «бездіяльності» (у тому числі і політичної). Бінарні блоки «активізм-недіяння», «революційне слово – мовчання», «людина внутрішня – людина авангарду» постали предметом аналізу Ю. Джоласа, Б. Лівшица, П. Хатвані, що досліджували дію слова; В. Фещенка, що аналізував семіотичні стадії занурення від «людини внутрішньої» до «людини авангарду» [397].

Етичні аспекти застосування сили, як форми громадського активізму, було проаналізовано прихильниками етики ненасильства – в роботах Г. Торо «Громадська непокора» (1848 р.), Л. Толстого «Закон насилля и закон

любви» (1908 р.), М. Ганді «Моя віра у ненасильство» (1921 р.), М. Кінга «Паломництво до ненасильства», що отримали етико-філософський аналіз у Р. Апресяна [8], Е. Ченовета та М. Стефана [412].

Концепція «етики ненасильства» отримала альтернативу у вигляді концепції «етики силового опору» (Г. Гроцій, Д. Вайсбурда) [84; 42]. Останню аргументовано в роботі Д. Вайсбурда «Добро з кулаками», в якій автор зазначає, що «захист від насильства не є насильством... Для того, щоб зло перемогло, досить позбавити добро здатності захищатися» [42]. Автор зазначає, що «є й інший спосіб дати злу перемогти – дозволити комусь вирішувати за інших, що є добро, а що – зло. Так, кожній людині, у міру її ідентичності з Богом, надано здатність розрізняти добро і зло... Але закон може лише обмежити зло. Встановити добро закон не в змозі, бо, обмежуючи зло, він обмежує і свободу. ... Суспільство має себе захищати. Але тільки від насильства, а не від неправильних думок» [42].

Аналіз активізму полягає в необхідності пошуку такої стратегії дії, яка дозволила б людині об'єктивувати власну волю і усвідомлювати себе частиною соціуму. Особливого значення набуває аксіологічний аспект активізму. Метою аксіологічних досліджень є обґрунтування того, що за межами етики ні активізм, ні бездіяльність не можна оцінювати позитивно, оскільки активізм має тенденцію до волюнтаризму, а бездіяльність – до фаталізму, що призводить до деструкції систем [353]. Так, етичний аналіз активізму необхідний для створення ієрархії норм, які встановлюватимуть моральний контекст активного самовираження.

Для дослідження політико-правового регулювання соціально-політичного активізму значення набуває використання методів соціології та соціальної антропології, оскільки форма громадської дії індивідів може породжувати соціальні трансформації, сприяти виникненню культурних течій. Як зазначають Дж. Гібсон, М. Херсковіц, Е. Гіденс, соціальні рухи, які збігаються із напрямом розвитку культурних течій, мають ресурс для успіху,

на відміну від тих, які розвиваються всупереч і мають тенденцію до дезорганізації відносин [65; 66; 459].

Змінюване суспільство не може використовувати застарілі моделі поведінки для членів, які, втрачаючи культурну основу та соціальні статуси, водночас втрачають і баланс між цінностями та можливостями їх досягнення. Таку парадигму сформулював Р. Мертон. За «Парадигмою Мертона» девіантну поведінку визначають як форму адаптації до нових соціальних умов. Р. Мертон описує виникнення таких типів девіантної поведінки, як конформізм, ритуалізм, інновація і супротив [243]. За Р. Мертоном, члени «транзитних» суспільств відчують відчуженість від суспільства, нелояльність до влади, небезпеку з боку влади, марність власних зусиль.

Соціальні девіації як різновид аномії, під якою розуміють порушення ціннісно-нормативної системи суспільства, досліджував Е. Дюркейм. Він визначав, що в період стабільності соціальний порядок базується на традиційній ієрархії соціальних і моральних норм, на «звичайному порядку», який є справедливим і легітимним завдяки тривалому існуванню в часі і просторі, на стереотипах свідомості та поведінки, на соціальних традиціях та сімейних авторитетах та родинних зв'язках. Авторитет традицій обумовлює стабільність соціуму і колективу, політико-правової системи регулювання, коли закон для людини – це не примушування і не тиск оточення, а вибір колективної свідомості, утверджений суспільною згодою. За думкою Е. Дюркейма, «суспільство є системою, ...і представляє реальність, наділену особливими властивостями» [105, с. 493]. У соціологічному підході Е. Дюркейма суспільство подано як систему, яка здатна до самовідтворення, має власну стабільну регуляцію поведінки, програмує вчинки людей через соціальні інститути, норми та правила поведінки.

Зростання громадсько-політичного активізму, особливо протестного, в соціології розглядають як індикатор процесу трансформації соціальної структури, а іноді навіть розпаду системи. Е. Дюркейм вважав, що умовою для активізації соціальних рухів є втрата стабільності в суспільстві, а не

бажання первісної рівності, оскільки справжня соціальна солідарність – органічна – передбачає ієрархічність, нерівність, обумовлену розподілом функцій та занять, коли особа зберігає власний простір розвитку і не зливається з суспільством.

А. де Токвіль у роботі «Демократія в Америці» приділив увагу конструктивній системній громадській активності, вказуючи на інституційні форми для її організації. Особливого значення він надавав місцевому самоврядуванню, завдяки якому люди можуть брати участь у публічній сфері, проте відвернені від вирішення складних для них політичних питань. За думкою А. Токвіля, антисистемна поведінка громадян виявляється не в скрутних умовах існування системи, а в умовах «нереалізованих сподівань», коли відбувається «революція зростаючих очікувань» [263, с. 478-482]. Отже, революційна активність вірогідна тоді, коли є межа між потребами і можливостями їх реалізацій. До цих висновків близька і позиція С. Стауфера, який сформулював теорію «відносної депривації», за якою рівень соціального незадоволення обумовлюється розміром дистанції між очікуваними і реальними результатами [480, с.11].

Соціальні очікування характерні і для групової поведінки, оскільки соціальні групи, як і індивіди, здатні порівнювати своє становище з соціально-політичними умовами інших груп. Якщо порівняння має негативний характер, воно провокує прояви незадоволення, і соціально-політичну активність спрямовують на зміни системних вад. За умов поглиблення соціальної нерівності протистояння посилюється, погрожуючи системним зламом. На думку Р. Дарендорфа, «хто вміє впоратися з конфліктами та їх визнанням, той бере під контроль ритм історії. Хто втратить цю можливість, отримує роль супротивника». З його точки зору, соціальний конфлікт є результатом протидії панівним суспільним відносинам. Придушення конфлікту призводить до його загострення, а «раціональна регуляція» – до «контрольованої еволюції» [89, с. 76]. Отже,

посилення депривації провокує агресивні реакції на фрустрацію, яка виникає під час блокування активності, спрямованої на зміни.

Дослідженням цих явищ почали займатися з 30-х років, коли було висунуто гіпотезу фрустрації – агресії Н. Мілер, Д. Долард, Д. Маурер і Р. Сієрс [428, с. 56]. Агресію було визнано як поведінку, метою якої є ліквідація блоку, що здійснює фрустрацію. Але, у 40-х роках антропологами було зазначено, що в деяких культурах агресія не є типовою реакцією на фрустрацію. К. Левін, Т. Дембо довели, що існують й інші реакції на фрустрацію. А. Маслоу, С. Розенцвейг відзначали, що образа і загроза скоріше викличуть агресію, ніж блокування дії. Завдяки їхнім дослідженням було виявлено складний характер відносин між покаранням і агресивною поведінкою.

Дж. Бертон – автор теорії «базисних потреб» – виявив, що «прагнення до задоволення базисних потреб непереборне, їх можна або тимчасово придушити, або знищити разом з їх носіями» [445, с. 145-146]. Якщо соціальні групи не можуть задовольнити свої потреби через правові норми і інститути, вони будуть прагнути до їх задоволення за межами інститутів [445, с. 150]. Вирішення конфліктів, за Бертоном, має бути спрямоване на інституційні зміни, вдосконалення політичних структур для задоволення основних потреб, а не на зміну групової поведінки.

Соціальну активність як результат депривації, «структурних бар'єрів», «структурного насильства» розглядали Й. Гальтунг, Дж. Стокдейл, Т. Шибутані в межах теорії «структурного насильства» [455; 481]. Ця теорія виходить з того, що сама організація суспільства обумовлює конфлікти у міжгруповій взаємодії. Структурним насильством Й. Гальтунг називає ситуації, в яких індивіди самореалізуються нижче можливостей. У цьому випадку культурні установки не дозволяють людям помічати структурне насильство. Але навіть застосування прямого насильства для знищення влади, зміни лідерів і їх оточення, не дає можливості змінити структуру так,

як соціальні практики. Тому, вирішення структурних конфліктів залежить від системної (культурної) зміни соціальних практик [396].

Технології «політичної мобілізації» латентної соціальної активності стали об'єктом досліджень У. Гамсона, Д. МакАдама, Дж. Розенау, Ч. Тіллі, С. Терроу та ін. [371; 478; 484]. Дослідниками було доведено, що публічні взаємодії між протестувальниками та їх опонентами є формами змагальної політики, коли: а) однією із сторін виступає уряд як об'єкт (йому висувають вимоги), суб'єкт (він висуває вимоги) або третя сторона (в ролі посередника або виконавця); б) якщо вимоги будуть реалізовані, то зачеплять інтереси страйкарів [484]. У змагальній політиці дії страйкарів розглядають у взаємодії з опонентами, органами влади та аудиторією, що впливає на вибір їх репертуару, альянсів і вимог. Тому змагальна політика передбачає такі форми колективних дій, як рухи, революції, етнічні та релігійні конфлікти, громадянські війни. Ці форми дій спираються на соціальні фрейми (змістовні межі, що спрощено представляють ситуацію), які виробляються для мобілізації соціального ресурсу однією чи іншою стороною змагального процесу. За думкою У. Гамсона, учасників соціальних рухів можуть об'єднувати процедурні (наприклад, «За чесні вибори»), дистрибутивні (за «недискримінацію») чи ретрибутивні (за «справедливість призначення санкцій») вимоги до певних осіб чи структур [484, с. 154].

Соціальну активність дослідники аналізують і в межах теорії «граничного простору», який формує «маргінальну людину», яка знаходить емоційний притулок декількома шляхами: історично відомим «ухиленням» – радикальною відмовою від існування за правилами системи (абсентеїзм), активізмом як антисистемною поведінкою (тероризм, екстремізм), гіперактивізмом у системі (фанатизм, демонстративний патріотизм, фундаменталізм). Існування «на межі», феномен «ухилення», «маргінальність» як психологічна реакція на «систему» стали об'єктом дослідження А. Керкхофа, Е. Стоунквіста, Т. Шибутані, Е.Шестопаля. За

визначенням останнього «маргінальні особи» пов'язують різні соціальні простори, не входячи повністю ні в один з них [428, с. 123].

У процесі дослідження соціально-психологічних особливостей індивідуальної поведінки у групі та групової активності дослідники виявили ряд соціально-психологічних ефектів: ефект соціальної фасилітації (посилення мотивації в присутності інших); ефект соціальної інгібіції (зниження мотивації в присутності інших); ефект належності до групи (проявляється в наслідуванні груповим зразкам поведінки (Р. Чалдіні); психофізіологічний ефект (зміна психофізіологічних реакцій людини в присутності інших (Д. Майерс); ефект соціальної лінії (при збільшенні кількості членів групі зменшується індивідуальний внесок в групову роботу (М. Рінгельман.); ефект «синергії» – збільшення групового результату перевищує суму індивідуальних результатів (В. Бехтерев, М. В. Ланге); ефект конформізму (зміна поведінки людини в результаті тиску групи (М. Шериф, С. Аш, Д. Майерс, ін); ефект групового фаворитизму (прагнення сприяти членам своєї групи на противагу членам іншої (В. Агеєв); ефект групового егоїзму (домінування групових інтересів над індивідуальними); ефект «маятника» – циклічне чергування групових емоційних станів стеничного й астенічного характеру (В. Бойко, А. Ковальов та ін.) [7; 44; 428].

У 90-их роках ХХ ст. політичні події дали поштовх для розвитку політико-правових аспектів психології. З XVI до ХХ ст. юридична психологія була спрямована на дослідження поведінки правопорушника та свідка, на дослідження правомірної і неправомірної поведінки, причин аномальних типів поведінки, на аналіз правосвідомості та впливу заборони та дозволу на поведінку – про що свідчать роботи М. Щербатова, І. Посошкова, В. Ковалевського, М. Гарнета, В. Васильєва, А. Лурія. Наприкінці ХХ ст. акцент в дослідженнях юридичної психології зроблено на використанні системного підходу, який дозволив довести вплив соціально-політичних чинників на посилення рівня злочинності [44, с. 24]. З'явилися дослідження Г. Андрєєвої, Г. Дилигенського, Д. Ольшанського, в Україні –

Ю. Ірхіна, Ф. Кирилюка, О. Лактіонова, Т. Хомуленко та ін., які спрямовані на пошук обґрунтування міждисциплінарних досліджень у сфері політико-правової поведінки та її регулювання [161, с. 9; 147].

Одним з методологічних принципів правової та політичної психології є особистісний підхід, оскільки саме до особи адресована система політико-правових норм. Набуває цінності загальнопсихологічна теорія діяльності (Л. Виготський, А. Запорожець та ін. [161, с.15]); дослідження правосвідомості (В. Васильєв, М. Орзіх, В. Чефранова) [44; 147].

Дослідження політико-правової дії потребує аналізу мотивів, які виражають не індивідуально-егоїстичний, суб'єктивний, а об'єктивно-груповий інтерес. З'являється можливість психологічної характеристики особистості та групи, до якої вона належить. Співвідношення категорій «право», «політика», «соціальні групи», «соціальна поведінка», «справедливість», «рівність», «соціальний обов'язок» формують предмет аналізу спеціальної дисципліни – «соціології права», розвиток якої відбувався завдяки доробкам Д. Анцилотті, який ввів поняття «соціологія права», Є. Ерліха, Л. Петражицького, М. Шаповала, а згодом В. Варчука, Ю. Гревцова, А. Подгурецького, В. Лапаєва та ін. [205]. Сьогодні соціологія права одним з своїх найважливіших завдань вважає дослідження соціальної ефективності правового регулювання.

Міждисциплінарні дослідження політико-правової поведінки обумовили використання методології аналізу «політичної соціалізації», здійсненого Г. Хайменом в 1959 р. та розгорнутого в роботах Є. Даусона у 1969 р. [342].

Поняття «політична соціалізація» дозволяє досліджувати процес залучення людини до політики, що обумовлений типом політичної культури як моделі відносин влади і особистості. Політичну соціалізацію людини уявляли як: «модель підпорядкування», в якій політичне регулювання розглядалося як підпорядкування людини державі, організації, еліті (Д. Белл, У. Мур, С. Ліпсет, Дж. Ролс, К. Дженкінс, Ч. Меріам, Г. Лассуел, Д. Істон,

Дж. Денніс, Г. Алмонд, С. Верба, К. Дойч) та «модель інтересу», в якій політичне регулювання розглядалося як підтримка індивідуального інтересу до соціально-політичної сфери, а активність – результатом інтересу та усвідомлення індивідуальної користі від участі в соціальному процесі (А. Сміт, Г. Спенсер, У. Годвін) [342]. Якщо перша модель акцентувала увагу на державі та її санкціях як стимулах активності, то друга наголошувала на активній ролі громадянина як вільного від держави актора політики.

Дослідження політичної соціалізації виявили також велике значення «несвідомого» та його мотивів. Прибічники школи психоаналізу (Е. Еріксон, Е. Фром, Ж. Лакан, Е. Берн) розглядали політичну соціалізацію як прихований (механізмами сублімації тощо) процес реалізації індивідуальних інтересів, і тому популярності набула теорія «рольової гри», яка в центр пояснення політичного процесу поставила поняття ролі [428, с. 77]. Результати досліджень показали, що людина як виконавець в політиці не погоджується зі своєю роллю, а претендує на визнання себе як головного суб'єкта політики. Рольова теорія політики не підтвердила ідею вступу людини в роль через ідентифікацію особистості з політичною системою. Якість ідентифікації визначають обсягом прав суб'єкта політики та феноменом правосвідомості громадянина.

Для дослідження рольових статусів активних суб'єктів, для визначення їх самоідентифікації в контексті політико-правової реальності та визначення якості (традиційності – не традиційності, ефективності – неефективності) її регламентації застосовують методи, запозичені з гуманітарних дисциплін. Вивчаючи політико-правову мотивацію учасника подій, застосовують анкети, тести на визначення політичних цінностей (тести Рокича, Оллпорта-Вернона, Розенцвейга та ін.) [165]. Існують тести на логічність мислення політичної спрямованості, на рівень адекватності сприйняття політичної інформації. Так, на основі оцінки рівня ригідності мислення (Ф-шкала Т. Адорно) оцінюють схильність особи до авторитаризму [3]. Досліджуючи особистість політика, використовують проєктивні методики (метод

незакінчених пропозицій, тест колірних переваг Люшера, тести Роршаха та ін.), а також тести типу ММРІ (Minnesota Multiphasic Personality Inventory), тести Дж Кетелла, психобіографічні методи, метод експертних оцінок, побудови психосемантичного простору, контент-аналізу, вивчення медичних карт тощо [7, с. 109; 99, с. 154].

Під час дослідження політичної активності малих груп, велику роль відіграє соціометричний метод, розроблений Дж. Морено при дослідженні політико-психологічних наслідків Першої світової війни. Заснований на непрямому опитуванні членів групи за відношенням один до одного метод дозволяє виявити неформальну структуру групи, індекс групової згуртованості, групову експансивність, групову інтеграцію [7, с. 110]. Ефективним є метод Л. Гутмана, що дозволяє вимірювати рівень політичної активності [165]. Методи групового аналізу широко застосовувані у дослідженнях, в яких превалює соціокультурний аналіз політико-правової реальності. Про це свідчать роботи О. Асмолова [14], О. Васильченко [45], С. Левчука [113], Ю. Лободи [218] та ін.

Мораль в ціннісному контексті різною мірою корелюється із правом і політикою. Радикальне реформування політичної системи, модернізація публічної політики, зміна політичних цінностей і настанов, боротьба за ствердження та закріплення політичного панування серед еліт в сукупності роблять політику ситуативною, де тактика домінує над стратегією. За таких обставин право вимушене брати ініціативу на себе [236, с. 145, 150]. Про це говорить Г. Матвєєва, характеризуючи ситуацію в Україні. Виходячи з того, що «процеси не дають можливості передбачити, чим ця трансформація закінчиться і чи не стане нестабільність природним станом суспільства на тривалий час. У таких умовах роль права як стабілізуючого чинника, регулятора політичних конфліктів зростає, за умови, що саме право не стане надмірно залежним від політики» [236, с. 153].

Зміни права завжди супроводжувалися вимогами дотримання непорушних культурних норм. Реформування правової системи вирішується

за допомогою «ритуального конфлікту»: щоб встановити нову норму, зацікавлений актор політико-правової системи (законодавець, суддя, правитель, герой) має порушити застарілу норму, отримавши санкцію. Суспільство розглядало новий спосіб вирішення конфлікту як виправлення несправедливості. Тому актуальним залишається вислів, що політика – це діяльність на межі можливого: політико-правовий ритуал інсценував конфлікт і показував шлях його вирішення [391, с. 64, 99].

Таким чином, розвиток політичного та правового дискурсу в нормативному комплексі культури робить штучною демаркацію права і політики щодо функції соціального регулювання. Основою аналізу є визнання того, що стратегією отримання знань про соціокультурну цілісність є синтез методів. Посилаючись на зразок подібного синтезу, який подав у ХХ ст. М. Оріу – засновник інституціоналізму в філософії права, сучасні дослідники вважають, що суть методу міждисциплінарних досліджень у тому, що простором співіснування всіх якостей соціального інституту є політико-правова культура, елементами якої виступають індивідуальні та колективні форми правової та політичної свідомості [231, с. 24].

Такого типу міждисциплінарне дослідження розуміють як опис і встановлення межі соціокультурних перетворень, пов'язаних з функціонуванням політичних і правових інститутів [247]. В. Марача, А. Матюхін стверджують, що цей аналіз дозволяє вивчати політико-правові явища в статиці і в динаміці [231]. Як зазначає О. Генісаретський, ідеалом методологічної роботи є здатність використовувати як джерело методичного досвіду будь-яку системність, яку можна зафіксувати. Йдеться про метод «композиційного моделювання», коли «мова проектування використовується для фіксації моделей об'єкта, який проектується» [63, с. 113].

Порівняння соціокультурних контекстів застосування методів політико-правової регламентації соціально-політичного активізму здійснюється завдяки компаративному аналізу, який, за визначенням М. Кармазіної, полягає у порівнянні однотипних політичних явищ або

процесів з метою виявлення спільних або відмінних рис [154, с. 4]. Порівняльні дослідження набули актуальності й у світлі процесів, що відбуваються як у країнах з розвинутою демократією – членах ЄС, так і тих, що перебувають на стадії демократичного транзиту. Порівняльне осмислення зазначених феноменів дозволило Р. Ліпшуцу [464], Дж. Марчу і Дж. Олсену [467], С. Мікоссі [470], П. Норріс [473], В. Пецинісу [474], Дж. Циммерману [408] визначити тенденції зниження рівня довіри до форм прямої політичної участі, підвищення рівня політичного активізму через зростання протестних настроїв та незадоволення громадян методами політико-правового регулювання.

Основою компаративного дослідження форм політико-правового регулювання соціально-політичного активізму є визначення нормативної моделі зазначеного феномену та аналіз її верифікацій в межах досліджуваного регіону. Враховуючи факт, що регіоном вироблення нормативної моделі політико-правового регулювання соціально-політичного активізму виступає Європа, то верифікацією її постає оригінальна система політико-правового регулювання соціально-політичного активізму України.

Варто погодитися з думкою М. Кармазіної, що серед методик компаративного аналізу продуктивним є поєднання цільових досліджень – вивчення методів політико-правового регулювання соціально-політичної активності у схожих країнах з метою теоретизації практик та крос-темпоральних – дослідження розвитку форм регулювання соціально-політичного активізму громадян в країнах ЄС та в Україні [154, с. 3-17]. Так можна виявити особливості соціально-політичної активності громадян у різних країнах, дослідити ефективність її політико-правового регулювання.

Висновок до розділу 2.

Сучасні методологічні підходи щодо визначення ефективності політико- правової регламентації форм політичного активізму сформувалися внаслідок переходу від методології, сформованої в контексті «державницької» парадигми XIX і XX ст., коли дослідники приділяли увагу

санкціонованій державою громадській активності, до методології ХХ–ХХІ ст., коли акцент зрушено на дослідження «антисистемної» громадсько-політичної поведінки.

На межі ХІХ-ХХ ст. об'єктом дослідження були «народ», «державна», «право», а людину розглядали в ролі «учасника». Актуальними були методи державного управління, історії права і політичного процесу, соціальної та особистісної психології. На межі ХХ–ХХІ ст. зміна акцентів стала передумовою до використання методології дисциплін, спрямованих на дослідження повсякденності, самоорганізації, групової поведінки, політичної соціалізації. З'явилися теорії, засновані на визнанні багатоплановості соціального. Ідея «суспільства» змінилася концептом «соціальної організації». Постало питання про перетворювальні здібності людської діяльності. Політико-правовий простір постав як об'єкт міждисциплінарного аналізу. Актуальності набули методи порівняльного права, психології груп, політико-правових досліджень.

РОЗДІЛ 3

ФЕНОМЕН «ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО АКТИВІЗМУ» ТА ПРАКТИКА ЙОГО РЕГЛАМЕНТАЦІЇ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

3.1. Еволюція громадсько-політичної активності та активізму в країнах Європи.

Суспільство існує в умовах постійної взаємодії двох складових – руху і порядку. Перша є елементом трансляції традиції, культурних інновацій, умовою адаптації системи до дійсності і джерелом конфліктів, а друга передбачає функціонування політичної влади, державних інститутів, ідеологій, які зорієнтовано на збереження порядку в межах системи.

Виходячи з того, що порядок є результатом взаємодії і конфліктів елементів системи, то суспільну активність слід розглядати як засіб соціально-політичного підживлення, розвитку, що спрямований на уникнення деспотизму у владі і догматизму в ідеології, на досягнення стабільності і порядку. Громадсько-політична активність – це рух, породжений дієздатним суспільством, в якому реалізуються прагнення груп, що мають політичну позицію, волю, мету, механізми втілення власних завдань, який спрямований на відновлення системи.

Актуальним є дослідження процесу формування відносин і форм взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства, механізмів, що забезпечують динаміку політичних процесів і формування форм політичної поведінки акторів у соціально-політичному просторі: участь, солідаризацію, висловлення громадсько-політичної волі тощо. Практика соціально-політичного регулювання відома ще з початкових етапів розвитку суспільства. «Мистецтво керування» – це вміння підтримувати порядок у суспільстві: відновлювати «божий», зберігати «існуючий» чи будувати «новий».

В основі раннього праворозуміння була традиція, міфологічне уявлення про місце людини у світі. Боги своїми зусиллями з приборкання

«хаосу» мали захистити людину, яка визнавала цей порядок ідеальним і підпорядковувалась встановленим правилам ієрархії та нормам поведінки. Сакралізація влади була механізмом її підтримання протягом тисячоліть. Соціальне керування передбачало добровільне або примусове підкорення людини: голові роду, звичаю, богу, царю. Влада належала силам, яких було наділено волею, розумом, творчою силою. Земний порядок сприймали як проекцію небесної волі і який вимагав від людини приборкання власної волі та її активного виявлення. Повстання, протести проти традиційного, «пережитого порядку» розуміли як порушення сакрального канону, як злочин проти бога, який є уособленням правди, справедливості та правосуддя [75, с. 14-24].

Десакралізація влади, тенденція до раціоналізації соціально-політичних дій з'являється в I тис. до н. е. На зміну архаїчному суспільству, де панувала родова аристократія, прийшла рівність серед громадян античного періоду. Республіки формувалися як змагальні системи, з обмеженою кількістю гравців, де більшість населення було позбавлено прав участі. Античний громадянин єдиний у трьох іпостасях: власник, воїн і суб'єкт політичної волі. Суспільство і особа пов'язані між собою системою прав і обов'язків (права були і обов'язком). Громадський колектив виступав у ролі апарату управління і в ролі суверена. Атрибутом політичного життя було народне зібрання (екклесія, апелла, коміц тощо). Повноваження зборів могли бути різними, від цього залежав характер політичного ладу (демократія, аристократія). Але верховний авторитет належав зборам як носію громадянського суверенітету. Вони здійснювали владу самі, як при демократії, або передавали іншим органам, залишаючи за собою формалізацію рішень. В античній традиції громадський статус став досягненням цивілізації, що отримала розвиток у західній Європі в новий час.

Суспільний устрій класичної епохи античного громадянства, встановлений у Греції в V ст. до н. е., а в Римі у II-I ст. до н. е., було змінено

суспільством, в якому до влади прийшли великі приватні власники. Візантійська політична традиція демонструвала, що прерогатива керувати державою, яка дісталась у спадок, – це не право і довіра, не власність, а обов'язок берегти і захищати, наданий Богом [238, с. 25]. Правитель, який ігнорував цей обов'язок, перетворювався на тирана. У такому разі він міг зустріти опір з боку підданих, які отримували право на тираноббивство, повстання. У XII ст. цю думку обґрунтовував Іоанн Солсберійський Богослов, розмірковуючи про розбудову держави і суспільства, про якості, які повинен мати правитель. Його ідеї, викладені в «Полікратиці», знайшли продовження в ідеях гуманістів. Так, Дж. Боккачо належить відома фраза: «Нема жертви більш бажаної Богу, ніж кров тирана» [197, с. 37].

Політична традиція Риму в основі мала ідею християнського екуменізму – універсальної держави, в основі якої є ідея єдиного релігійного центру. Органістична концепція розглядала державу не як систему, що об'єднана єдиним розумінням права, а як створений богом організм, де кожна частина тіла уособлює певний стан, де кожен добровільно визнає підпорядкованість волі і владі Бога. Отже, спонтанна політична активність протиставляється добровільному служінню «загальному благу», яке ґрунтується на єдності із Богом і його задумом. Феодальне суспільство було організоване відповідно до моделі церкви.

Отже, якщо в античності організм держави сприймався об'єднаним єдиним розумінням права, то в епоху феодалізму – в основі єднання – воля Бога, який створив цей організм. Воля носіїв влади визнається Богом, який уособлює вищий закон. Феодальне суспільство будувалося на ієрархії власників землі, системі васалітету, яка передбачала особисті договірні зобов'язання. Кастовість і корпоративність, на сторожі яких були церковні канони, стали механізмом управління соціально-політичними процесами.

Середньовічні держави мали систему норм, за якими реалізовувалась воля держави, визначалася компетенція органів влади і положення громадян, але цю систему не було відображено в законах [107, с. 67]. Соціальні рухи

цього періоду мали форму плебейсько-селянської єресі, які пояснювали нерівність відступництвом від канонів християнства. Активність учасників рухів було спрямовано на повернення до ідеалів минулого. Іноді ця форма соціальної активності переростала у відносно регульовані рухи (Гуситські війни, повстання У. Тайлора), але здебільшого це були експресивні рухи, учасники яких не мали змоги змінити реальність. Такі експресивні форми активності мали попередні форми: поганські містерії, пустельництво, релігійні утопії тощо. У наш час експресивні рухи залишились актуальним засобом «пошуку іншої реальності» завдяки створенню субкультурних, контркультурних течій. Активна позиція незаможних і поневолених, що бажають покращити своє становище, прагнення правлячих груп стати пануючими, обумовлює соціальну активність і її спрямованість на повернення до ідеальної моделі існуючої системи. Звідси монархізм, пошуки «доброго короля», «золотого віку», «справедливого закону» тощо.

З погляду середньовічної свідомості, нічого парадоксального не було у «праві на повстання» через конкуренцію світської та релігійної влади [86, с. 153]. Розуміння правовідносин передбачало уявлення про людину, яку Бог створив здатною до розуміння «добра» або «зла». Індивідуальний вибір в межах цієї парадигми визначав моральний, який обумовлював членство в суспільстві та церкві. На сторожі порядку були релігійні та громадські суди, моральні норми.

Емансипація влади відбувалась на фоні формування державного механізму управління і чиновницького апарату, який виконує розпорядження центральної влади [221, с. 12]. Служіння державі і господарю, як особистий вибір і моральний обов'язок, виродилися. Влада концентрувалась та втілювалась у першій особі держави, в уряді, адміністрації, армії тощо. Завданням влади стала розробка національної ідеології з метою стабілізації державної системи. Така форма влади легітимізувалась правом і спиралася не тільки на примус і покарання, але і на апеляцію до свідомості підданих, на аргументацію мети політичного організму у порівнянні з індивідуальними

завданнями, на реалізацію національної місії. В цей період з'являються перші представницькі заклади: 1265 р. – парламент в Англії, 1302 р. – Генеральні штати у Франції, XVI ст. – земські собори в Московському царстві, які передбачали появу елементів сучасної демократії – публічність влади, її представницький характер і наявність механізму стримувань і противаг. Середньовічні центри влади прагнули опосередковувати відносини людей і виключити безпосередній примус судовим рішенням.

Новий світовий устрій, що склався після 30-річної війни, зафіксував втрату лідерства Священної Римської імперії. В епоху Реформації відбулося переосмислення уявлень про гідність людини, її право на особистий вибір. Було розвинуто ідею, згідно з якою людина ставала відповідальною за свій вибір і мала право на протест. Соціальній переверот в Європі XVI-XVII ст. супроводжувався появою нового типу особистості, якому притаманні ініціатива, завзятість, самостійність, прагнення впливати на своє життя, боротьба за право артикулювати власні інтереси, брати участь у політичних процесах. У XVII ст. завершується династичний період Всесвітньої історії і на міжнародну арену виходять держави-нації, зароджується ідея національного суверенітету, уточнюються державні кордоні (і політичні, і фіскальні). Держава виокремлюється як інститут влади. Державні символи замінюють династичні герби і церковну символіку. Настає ера етатизму, яку показав Н. Макіавеллі – автор терміна «державний інтерес», який виправдовував бажання держави діяти поза законом, якщо це слугуватиме «вищим інтересам держави» [226, с. 583]. Мета правителя – процвітання держави, мораль і справедливість – відходять на другий план, а з ними – права громадян.

Згідно з принципами Вестфальської системи, реалізація громадянських прав у межах національної держави є справою держави і її інтересів. Але Вестфальський трактат обмежив можливості державної влади, встановив її правові межі. Суверенна держава виступала проти неконтрольованої громадянської активності, яку розуміли як спрямовану на протидію владі.

Хоч практика показала, що право не в змозі обмежити або окреслити межі прояву державної влади [35, с. 59]. У нові часі, на противагу античній традиції, «політичну», «активну» поведінку громадян почали розуміти як поняття ширше за «правову» або «державну». Активна політична поведінка розумілася як форма боротьби за владу, при якій політика вільна від моральних імперативів. При цьому інтереси держави, яка постає як єдиний правомірний носій публічної влади, визнавались вищими за волю народу.

Отже, на зміну тези про політичну активність громадянина як засоба отримання задоволення в епікурейців, де держава служить громадянину, на заміну гуманістичній ідеї гідності людини, що створює світ навколо себе, народилася ідея про громадянську місію – самовідданість державі шляхом активної політичної участі на її користь. Панівний клас характеризувався можливістю мобілізувати соціокультурні рухи для захисту своїх інтересів.

В основу теорії громадянства покладено ідеї про національну єдність та правову рівність громадян, розроблено критерії «правової держави», вдосконалено ідею права і правових інститутів. Протиставлення феодальному інституту «підданства» відбувалось спочатку стосовно прав городян середньовічних міст, з якими асоціювали особисто вільну людину. Міське право виокремлювало місто з феодального світу і закріплювало формальну рівність громадян через їх свободу від сеньоріальних повинностей [74, с. 7].

Закріплення рівності громадян перед законом у буржуазному суспільстві не призвело до їх реальної рівності. Громадянин отримав політико-правовий зв'язок з нацією, яку уособлює держава та її інститути [43, с. 51]. Відповідно до договірної теорії Ж.-Ж. Руссо, людина, як громадянин, бере участь у здійсненні державної влади, але як людина, що підкоряється законам і вимогам держави, є підданою [340, с. 162]. Ця ідея пояснює виникнення розподілу громадян на активних і пасивних.

Механізмом контролю громадської активності, засобами маніпуляції з боку влади стали церковна кафедра і преса, яка зароджується в XV-XVII ст. у

більшості європейських країн. Політичні дискусії втратили кулуарність, перестали бути елементом аристократичного середовища, перекинулися на сторінки газет і журналів. У всіх країнах Європи ораторське мистецтво стає обов'язковим елементом культури нового часу у взаємодії з публіцистичним жанром журналістики. Цю ситуацію в XVII ст., було сприйнято державними інституціями як загрозу політичному порядку, що обумовило різні форми регулювання роботи преси: з'явилися цензурні комітети (в Іспанії і Італії цензорські функції виконувала інквізиція) і, відповідно, закони, які обмежували її вільність і самостійність суджень.

Розпочиналась епоха контрольованої політичної активності. Держава, як агент панівного класу, намагається контролювати суспільну активність, яка здатна перевернути або обмежити цю владу. Кожну газету сприймали як «рупор» влади, тому існували система ліцензування і попередня цензура, як механізм контролю громадської активності. Пресу була підпорядкована державі і висловлювала її інтереси, в цьому полягала авторитарна концепція друку, яка з'явилася у Франції (пов'язана з ім'ям Т. Ренодо, який видавав з 1631 р. газету «Ля газетт», а іншим друкувати заборонялося). Цензурний кодекс 1723 р. забороняв публікації проти короля, держави та релігії. У Великобританії з 1487 р. діяла «Зіркова палата» – орган, що контролював пресу і суспільну думку. Боротьба за право висловлюватися без цензури стала частиною громадянської війни, метою якої було досягнення народного суверенітету [246, с. 3-48]. Закон «Про регулювання книгодрукування» (1661 р.) обмежив право висловлювати критику на адресу влади [240, с. 76]. Серед країн «старої» Європи авторитарна модель найдовше проіснувала в Німеччині, її було скасовано після Другої світової війни.

Водночас буржуазія потребувала підтримки суспільства і за допомогою преси намагалась формувати суспільну думку. Ораторська трибуна та преса стали місцями політичної активності. Наприкінці XVIII ст. Європу захлеснули революції, які породили плеяду діячів, таких як (зокрема у Франції) Робесп'єр, Сен-Жюст, Мірабо, Марат. Останній заявив про

необхідність скасування цензури. Так розвивалась концепція вільної преси на захист свободи слова.

У 1689 р. у результаті «Славної революції» зародилася англійська концепція свободи друку, в основі якої був «Білль про права» (1688 р). Він передбачав ліберальну модель суспільства. Влада обмежувалась економічними важелями впливу на активність суспільної думки і суспільних рухів. Білль закріплював, що лише парламент може регулювати роботу преси. Відкидався контроль друку з боку держави і церкви. В основі свободи слова і друку – економічна свобода, отже, головний фактор – економічний, а не політичний. Перший пункт Білля містив таке: «Якщо парламент прийняв закон, король не може його скасувати». Дев'ятий пункт стосувався свободи друку: свобода слова, дебатів і всього, що відбувається в парламенті, не може бути предметом розгляду в суді – і взагалі ніде, окрім парламенту [239, с. 14]. Отже, вперше з'являється термін «свобода слова».

У середині XVIII ст. відбувається формування політичної культури за допомогою парламентської діяльності, з'являється традиція обговорювати важливі питання на мітингах, зібраннях, у пресі. Місцем для зростання громадянської активності стають клуби, кафе, паби тощо (найстаріші англійські клуби – «Уайте» 1693 р., «Будлз» 1762 р., «Брукс» 1764 р. та ін.).

Нові явища в соціальній сфері пов'язані із промисловими революціями, урбанізацією, середнім класом. Відбувався процес формування національної і громадянської свідомості, громадської думки, зародження публічної сфери, як сфери спілкування городян, яка характеризувалася відкритістю, ставши елементом формування громадянського суспільства.

Друга половина XVIII ст. закріпила у свідомості громадян право критикувати владу, а право на протест почали асоціювати із розумінням свободи. Протест виходив не стільки з фактичного пригнічення, скільки з уявлень людей про природні права, які і оформлювалися поступово у вигляді ідеологій протесту, який був орієнтований на ліквідацію концентрації влади в руках єдиного центру. Так, у 1771 р. з'явилась «четверта влада», коли

пресу було допущено в Англійський парламент. У 1776 р. вперше в Декларації незалежності США письмово зафіксовано право на опір: в преамбулі вказується, що «... якщо державний лад порушує ці права, то народ має право змінити його або скасувати і встановити новий» [239, с. 21].

Англійську модель реформ О. Мірабо пропонував для Франції. У травні 1789 р. Людовик XVI підписав Указ про політичну свободу газет, а в серпні Національне зібрання прийняло Декларацію прав людини та громадянина, де було проголошено свободу преси та думки (11 ст.), закріплено право на опір гнобленню (2 ст.) як невід'ємне право людини, поряд зі свободою, власністю і безпекою [239, с. 32]. У 1793 р. Декларацію було розширено за рахунок «права і обов'язку народу на повстання» у випадку порушення «народного суверенітету».

У Речі Посполитій закріплювалися Сеймові права шляхти на опір, як механізм реалізації шляхтою прав та привілеїв. Передбачалось, що якщо король обмежуватиме привілеї шляхти, вона може відмовити йому в покорі. З 1576 р. це право шляхти увійшло у зміст присяги королів [411, с. 135].

В європейському просторі формувалася політична система, де позитивною соціальною активністю вважали таку, що була спрямована на підтримання національної держави з абсолютним суверенітетом, ідея якого стала відправною крапкою Вестфальської системи. У політичній практиці набирала силу платонівський погляд на політичний процес, в основі якого була ідея формування ідеального суспільного устрою, за допомогою контрольованого розвитку. Елементами контролю були теорії глобального управління, війни, колонізація, створення механізмів для досягнення та забезпечення добробуту, рівності та щастя для людства. Проявом стали в Англії «Петиція про права» 1628 р. і «Білль про права» 1689 р.; в Америці – «Декларація незалежності США» 1776 р., «Білль про права» 1791 р.; у Франції «Декларація прав людини і громадянина» 1789 р. Цей період став початковим у формуванні універсальних прав людини і створення міжнародних стандартів. Документом, який вперше закріпив принцип

природничо-правової концепції стала «Декларація про права Вірджинії» 1776 р. Йшлося про рівність людей при народженні і невід'ємності їх прав, для забезпечення яких створюється держава за згодою тих, ким управляє. Ця Декларація проголошувала і право на бунт проти «невідповідного» уряду, а ст. 2 декларувала ідею народного суверенітету – походження влади від народу, її приналежність народу та відповідальність посадових осіб перед населенням. Ст. 3, розвиваючи це положення, гарантувала право народу на реформу, зміну, повалення уряду, нездатного забезпечити досягнення блага і безпеки народу, нації чи суспільства [483].

Незважаючи на закріплення прав людини в державних актах, не відбулося оформлення юридичної рівності в розподілі ресурсів, у можливості політичної участі. Держава як носій влади гарантувала право робити все те, що не заборонено законом. Ціною громадянської свободи став пріоритет держави як «досконалого союзу» над громадянським суспільством, про що писав Т. Гоббс і утилітарист І. Бентам, який критикував теорію «суспільного договору» як таку, що призводить до повстання, і доводив, що метою будь-якої влади є щастя людей [69]. Державною владою не визнавалося за громадянами право впливати на процеси, які випадали з кола особистих інтересів. Поняття «громадянин» набуло формально-правового значення. Згодом громадську активність почала розуміти в ліберальній ідеології як засіб захисту індивідуальної свободи від колективного чи державного втручання, як засіб формування «приватного».

У XVIII ст. почала формуватися конституційна доктрина суверенітету, метою якої був захист прав людини від абсолютної влади. Її засновником вважають Дж. Локка, який стверджував, що державна влада належить більшості, але ця влада не є абсолютною, бо люди передали державі не всі права, а лише право на покарання та правосуддя [219, с. 334]. Тому, будь-яка влада походить від народу і повертається до нього зі скасуванням уряду. Державу було визнано як громадянське суспільство, а політичну владу – як атрибут, повноваження держави-суспільства.

Гарантом політичних свобод визнавали закони і розділення повноважень в державі (Ш. Монтеск'є). Відсутність законів, гарантованих державою, визнавали небезпекою: «при вільному державному ладі громадянин не буде вільним, а при свободі громадянина лад не можна буде назвати вільним» [263, с. 275].

Суспільно важливі проблеми вважались справою правителя або державної влади. Водночас держава в умовах станових конфліктів вимушена була спиратися на громадське самоуправління, цехові і корпоративні союзи, релігійні громади [235, с. 55]. Це примушувало державу визнавати наявність групових інтересів, дозволяти зібрання і вступати в діалог із групами за допомогою петицій, клопотань, звернень та ін. Ставлення влади до громадянської активності не було сталим. Так, дозвіл на зібрання надавався завдяки привілеям феодальних сеньйорів у вигляді «громадських хартій», у яких було закріплено різні механізми контролю таких зборів: попереджувальний, дозвільний, заборонний або навіть, за ініціативою влади. За словами В. Матвєєва, приклади таких хартій зібрано в «Збірці суспільного й адміністративного права» (1862 р.) [235, с. 56].

Разом з тим, епоха формування націй передбачала розширення політичних основ нації за рахунок економічної та культурної інтеграції. І якщо в Західній Європі держави формували нації з XVII до XIX ст., то в Східній – нації формували держави з XIX ст. до XXI ст. Протягом XVII–XIX ст., за словами Е. Геллнера, відбувалось злиття політичної, економічної і національної спільностей, що супроводжувалося конфліктом між ліберально-економічною та ліберально-правовою концепціями держави [62, с. 124]. Промислові революції змінили соціальну систему: індустріалізація формувала мобільні міські верстви, які мали можливість публічно презентувати власні інтереси, що стало каталізатором нових соціальних рухів. Спочатку вони використовували релігійну риторіку, акцентуючи на справедливості, рівності, добробуті за волею Бога, що дозволяло виражати нові вимоги традиційними методами. Згодом, десакралізовані рухи вдалися

до концепцій альтруїстичної, корпоративної людини. Так, зародження ринкових відносин підштовхнуло до десакралізації «політичного», до концентрації його в сфері «публічного» і «конкурентного», до політичної конкуренції між інститутами держави і суспільства.

Ідеї перерозподілу влади і власності стали предметом активності соціалістів. В Англії у XVII ст. Дж. Уінстенлі пов'язував комуністичні ідеали з прагненнями найбідніших прошарків, а ідею громадянської свободи – з свободою від бідності. Його прибічники заснували першу громаду дигерів, які ставили за мету ліквідацію статків і привілеїв, закріплення громадсько-політичних прав, справедливості у розподілі ресурсів, передачу землі в загальну власність, право на працю.

На розвиток проектів соціальної справедливості вплинули ідеї політичного громадянства й індивідуальних прав, видозмінені під час Французької революції. Тоді було закладено умови для визнання верховним носієм влади народ; припускалися диктатура і примушування як право народу [35, с. 42]. Ідеологічний радикалізм сприяв політичному, поширилися революції, повстання, бунти.

Активність суспільних структур, як реакція на дію чи бездіяльність влади, або як засіб розширення впливів, обумовила зміни відносин між владою / державою, суспільством і особистістю. Трансформація ідеї державного суверенітету в ідею народного суверенітету демонструвала визрівання розуміння права застосувати силу проти несправедливої влади. Волю народу, яку було закріплено в законах, розуміли як джерело суверенітету держави. Держава отримувала право тотального контролю над індивідуальними свободами [340, с. 212]. Зароджується система контрольованої активності з боку всіх суб'єктів політичного процесу.

Навколо дуалізму держави та суспільства сформувалася проблема політико-правового регулювання політичної активності. Створювалася система законодавчого регулювання, громадянське суспільство отримувало

гарантовані права та форми участі у реалізації політичної влади, водночас держава знижувала ризик спонтанних форм громадянської активності.

У Віденську епоху із виходом на світову арену недержавних і транснаціональних акторів, які спрямовували дії в інтересах груп, відбувається структурування політичного простору на локальний, регіональний, транснаціональний рівні, незважаючи на державні інтереси. Втративши частину суверенітету, держава зберігала той обсяг, який залишався після досягнення угоди з монополіями. Лібералізм, як закамouflьована модель олігархії, залишав за державою функцію посередника в міжнародно-правовій сфері. Громадську свободу епохи «класичного лібералізму» розуміли як право «неучасті», право індивідуального рішення та мотиву дії або бездіяльності. Формувалося «негативне» уявлення про свободу, а політична складова втрачала значення. З цього приводу Б. Констан зазначав, що «особиста свобода – ось справжня свобода; політична свобода виступає її гарантом. Але вимагати від сучасних народів, як від стародавніх, пожертвувати їх особистою свободою заради політичної – достовірний спосіб змусити народи відмовитися від особистої свободи; коли це вийде, то у них викрадуть і свободу політичну» [178, с. 101]. Отже, баланс, який формується між правовим та національним принципом організації порядку в суспільстві, характеризує ступінь протестної активності в сфері політичної участі.

Однією з перших держав Європи, яка проголосила принцип свободи зібрань є Бельгія. У 1829 р. в Бірмінгемі було створено політичний союз для захисту суспільних прав. Його учасники за допомогою законних методів – мітингів, петицій – вимагали прийняття Палатою общин виборчого закону 1832 р. У 1881 р. в Конституції Бельгії було зазначено, що країна відмовляється від попереджувальних санкцій для проведення зібрань, якщо вони відбуваються в замкнених приміщеннях, а всі інші підлягають санкціям [179]. Бельгійські закони щодо зібрань стали взірцем для законодавства Німеччини і Пруссії [23].

Протягом XVIII-XIX ст. відбувалася подальша десакралізація політичного. Волю народу, як джерело суверенітету, було закріплено в конституціях і законах. Держава отримала форми контролю за соціальним процесом, а суспільство – механізми обмеження свавілля влади. Механізми правового регулювання публічної дії, які створювалися протягом XIX-XX ст., виступають «компромісом», «соціальною інженерією», спрямованою на вирішення великих проблем за допомогою вирішення малих [302].

На початку XX ст. в країнах, які вийшли з Першої світової війни, відбувався процес мілітаризації державного управління, обмеження механізмів громадянської участі, впроваджувалася військова дисципліна та військово-адміністративна відповідальність. Прикладом мілітаризації держави стала Німеччина, де в 1914 р. вся повнота влади в країні перейшла до імператора. У більшості європейських держав парламенти закріпили надзвичайні повноваження урядів, у тому числі повноваження з обмеження громадянських прав, конституцій. (у Німеччині – Законом 4 серпня 1914 р, у Великобританії – Законом про оборону 1914 р.) [53, с. 76].

У перші десятиріччя XX ст. завершилося становлення інституту делегованого законодавства як правила урядової діяльності (права видавати нормативні акти на основі спеціального доручення парламенту). Проявом руху державної діяльності у бік домінування урядової влади над парламентсько-законодавчою став зріст частки урядових актів за відношенням до законів. Відбувся процес обмеження політичних прав і громадянських свобод, навіть виходячи з прийнятих конституційних меж. Було введено військову цензуру, яка поширила свою діяльність на політичні питання, обмежила можливості критики діяльності урядів. Вводилися обмеження свободи пересування громадян, заборонялося проведення мітингів і зборів, не санкціонованих урядом.

Економічні складнощі спровокували соціальні конфлікти, стимулювали ідейно-політичні прагнення до національного відокремлення народів, які розпочали створення власних держав. Історія перетворення

парламентарного ладу на авторитарний режим впродовж XIX-XX ст. свідчить про те, що політичним джерелом авторитаризму були інститути безпосередньої широкої демократії, не підкріплені конституційними заборонами і гарантіями. Отже, державно-політичний авторитаризм з програмою соціальних перетворень став чинником державно-правового процесу між світовими війнами XX ст.

Події XX ст. посилили дистанцію між громадянином і суспільством, суспільством і державою, громадянином і державою, доповнивши форми державного панування за рахунок недержавних транснаціональних акторів та мережових соціокультурних систем. У другій половині XX ст. держава втрачає абсолютний контроль над соціальним і політичним просторами. Це пояснює зниження потреби індивіда розглядати себе як учасника державної системи і призводить до його автономізації. Закріплення і розширення універсальних норм для соціальних акторів обумовило створення альтернативних, відносно до універсальних порядків, рухів, які діяли поза системою. Перехід від політики, як практики ідеологічного впливу влади, до функціональної політики означив епоху «великих програм» XX ст. Вихід на політичну арену міжурядових організацій, рухів, транснаціональних акторів призвів до процесу «феодалізації» політичної сфери. Недержавні актори взяли на себе охорону об'єктів, соціальну допомогу тощо. Володіючи значними (матеріальними і нематеріальними) ресурсами впливу на світову політику, транснаціональні актори спровокували в ній «позасистемні явища» [210, с. 31]. Держава ж отримала функцію моніторингу фінансових, демографічних, міграційних потоків. У 60-х роках в країнах Латинської Америки громадський активізм почали розглядати як альтернативу військовим хунтам, форму опозиційної дії і механізм національного відродження [9, с. 71]. З'явилися нові стратегії опору – «мобілізаційні ресурси», «фронтальний опір». Остання оформилася внаслідок трансформації соціального простору в період деколонізації, коли внаслідок

глобалізації виникла велика кількість міноритарних суспільств, що не мали можливості репрезентації в межах чинної системи.

У 1980-90-х роках протести було організовано рухами за права меншин (гендерних, сексуальних, етнічних, конфесійних). Протести з цих причин становили 73,2 % у Німеччині, 65,4 % у Нідерландах, 61 % у Швейцарії та 36,1 % у Франції. Серед інших протестів значення набули акції регіональних рухів у Франції (16,6 %) та Швейцарії (10,6 %), робітничі рухи у Франції (10,1 %), Нідерландах (9,2 %). Найбільшу кількість протестів конфронтаційного характеру було реалізовано у Великобританії [457, с. 127].

У 80-х роках в країнах Центральної та Східної Європи активізм постав як рух за демократію і форма опору тоталітарним режимам. На межі 90-х років програма розбудови громадянського суспільства стала невід'ємною частиною виборчих програм партій в країнах Східної Європи. Але, згодом, «свобода від...» стала переважати над «свободою для...», отже негативна свобода в політичній теорії стала домінувати над її позитивною коннотацією [414, с. 13].

Протиставлення індивіда і суспільства виявилось в імітаціях «громадянського суспільства» з боку панівних еліт держав і обумовило поширення тенденції до позасистемної активності громадян. Популярною стала ідея глобальної єдності як долання «локальності», «національності», «групової замкнутості», як усвідомлення свободи «від» заборон, обмежень, дискримінацій шляхом переходу до ідеї міжнародного співтовариства. Наприкінці ХХ ст. рух за демократію та свободу особистості, опір системним (центрованим, державним) режимам стали розуміти як активізм. Він розвивається під впливом ідеології неоліберальної глобалізації, що нівелює національно-специфічні форми регулювання та контролю громадської діяльності. Відмова від системи, як від центральної єдності, призвела до побудови системи як мережевої спільноти. Отже, позасистемну політичну активність громадян було спрямовано на розвиток транснаціональної –

«нової системності». «Політичне» постало як «наднаціональне», яке викриває опозицію «державного» та «транснаціонального».

Збільшення учасників глобальної спільноти, визначення останньої та її «цінностей» обумовило її фрагментацію: з'явилися глобалізаційні та антиглобалізаційні рухи, індивідуальна автономність отримала вираження в атомізації і добровільній сегрегації як пошуку альтернативи «універсальній» концепції прав і свободи особистості. Однак, ізоляція від соціального приводить людину до нової соціальності – до різних форм громадського єднання, до спільності з групою або до пошуку глобальної спільноти.

У другій половині ХХ ст. розвиток соціальних мереж, процеси глобалізації, де групи набули статусу активних суб'єктів політичного процесу, обумовив нові можливості для прояву активної позиції. Соціальні мережі спростили та прискорили розповсюдження інформації, створили нові механізми для рекрутування і мобілізації учасників. З'явилися нові форми організації суспільних рухів, де відсутній центр, який можна ідентифікувати як організатора (безлідерні рухи). Так, влада втратила сторону переговорів і можливість контролювати активістів попередніми засобами. Вже в кінці 80-х років організований протест в Європі перестав бути проблемою. Йому на зміну прийшов неконтрольований, безлідерний протест.

Якщо раніше право, ідеологія та влада контролювали невеликі сфери людського існування, і повстання проти влади звільняло життя від примусу, то на етапі, коли влада розчинилася в усіх сферах життя, протести проти її центру, що мали представницький характер, втратили раціональний зміст. Нові політичні актори – локальні соціальні та прекаріальні групи і об'єднання – зорієнтовані на створення механізмів транснаціонального соціального співробітництва «поза державою». Цей факт можна розглядати як втрату контролю держави над соціальним й інформаційним простором, як початок нового етапу у розумінні соціально-політичної активності, яка тепер передбачає визнання «суб'єктності» багатьох рухів, і її діяльність передбачає створення політичної стратегії, яку спрямовано на максимальне розширене

розуміння соціальної норми, що не обмежена конкретною ідеологією або певним розумінням моралі і закону.

Таким чином, внаслідок системної соціально-політичної та соціокультурної кризи на початку XXI ст. будь-які аксіологічні значення суспільного життя в суспільних уявленнях втратили панівне становище. Відбулася трансформація системних форм політичної активності. З одного боку, національно-політичні ідеології, які роблять ставку на громадську участь як обов'язок особистісного звільнення шляхом завоювання влади, десакралізувалися, адже відбулася нівеляція «центричності» принципів суспільно-політичного розвитку, нівеляція «релігійного» значення суспільно-політичних рухів, а панівним принципом розвитку став принцип самоорганізації як самореалізації і як громадського структурування. З іншого боку, аполітичність і соціальна байдужість, що зумовлюють десоціалізацію та редукцію до біологічного способу життя, викликали усвідомлення релятивізму як «безгрунтовності» і втрати здатності до раціональної дії, як розпаду соціального, де антисистемність як антисоціальність вмикає механізм неусвідомленого соціального руйнування і самознищення.

Відповідно, якщо соціальна активність є сукупністю людських дій, орієнтованих на вирішення соціальних проблем і завдань, що стоять перед суспільством та політичною системою як умовно «єдиним цілим», де активність є конвенціональною і внутрішньосистемною, спрямованою на виправлення вад системи, то політичний активізм постає формою демонстративної антисистемної дії, спрямованої на злам системи з метою докорінної її перебудови. Активізм є засобом політичної боротьби, яка виявляється у самоорганізаційній позаформальній соціальній дії. Самоорганізація демонструє автономність від традиційної соціальної системи і від системи її політико-правової регламентації. Активізм як позасистемна дія постає формою «відшкодування», «компенсації» громадської соціально-політичної незатребуваності в умовах неможливості реалізації форм стандартної, європейської – партисипаторної – демократії.

Як форма екстремальної дії – активістський протест виступає проти традиційного «демократичного перформансу», залишаючись елементом політичних процесів.

3.2. Активізм як ознака сучасного політичного процесу.

Політична наука надає поняттям «політична поведінка», «політична участь», «політична активність», «активізм» широкого трактування, передбачаючи як дію окремих учасників, так і масові виступи, активність організованих провладних структур, стихійні дії натовпу, акції в підтримку діючої системи і виступи проти неї. Сучасні інтерпретації поняття «активізм» демонструють варіативність розуміння від: «активізму» як синоніма громадської активності і політичної участі до «активізму» як форми неконвенціональної, антисистемної спрямованості.

Поняття «активізм» не можна досліджувати, оминаючи контекст його прояву, а саме політичний процес, який може розумітися: 1) як рух у заданому напрямі з метою досягнення певного результату, або прогресу; 2) як дії, що спрямовані на підтримку сталості діючої системи та її елементів; 3) як механізм, який спрямований на виконання загально значущих дій і суспільних функцій; 4) як взаємодія різних унікальних політичних систем у межах світової політики тощо.

Незважаючи на варіативність підходів, політичний процес передбачає наявність інститутів політичної системи, діяльність яких регулюється нормами (юридичні та ідеологічні настанови); системи самовідтворення, адаптації, яка сприяє стабільності системи; механізмів прийняття та виконання політичних рішень (вибір засобів досягнення мети – конвенціональних механізмів, та механізмів контролю за неконвенціональною активністю). Взаємозалежність цих елементів обумовлює складну систему дій, які спрямовані на забезпечення ефективності політичних відносин, створення умов для їх оновлення та розвитку, визначення якості політичного процесу і доцільності політичної

активності. Існування в суспільстві груп і спільнот, яким притаманні несиметричні інтереси, є основою політичного процесу, спрямованого на зміни політичної системи та її інституціональної структури.

Погляд на державу як центр, який систематизує політику суспільства, але не виключає можливості впливу на політику з боку корпорацій, груп тиску, рухів, відбито в теорії «нового інституціоналізму», яку було сформовано у 80-90-х рр. ХХ ст. Автори теорії – Д. Марч і Д. Олсен у праці «Знову відкриваючи інститути: організаційний базис політики» розглядають політичні інститути з позиції взаємозв'язку формальних норм і неформальних правил, що утворюють організаційно складні форми взаємодії [467, с. 123]. Держава, виконуючи інтегруючу та контролюючу функції, лише підтримує баланс між формалізованою (інститутами держави) і неформалізованою системою відносин (політичний діалог між групами інтересів).

Кожна суспільна група, прагнучи реалізувати власні інтереси, використовує на свій погляд «ефективні публічні дії». Вихідним моментом таких дій є ставлення соціальних груп до політичної системи: 1) сприйняття її як такої, що задовольняє потреби й інтереси групи, а отже, групові дії спрямовуються на її збереження; 2) сприйняття її як задовільної, але такої, що потребує модернізації за рахунок реформ; 3) сприйняття її як антисистеми, яка підлягає глобальній перебудові. Просистемні («консервативні», «еволюційні», «реформістські»), антисистемні («революційні»; «протестні», «експресивні») і позасистемні рухи («акціоністські», «слактивістські») обумовлюють динаміку політичного розвитку. Чинниками, що впливають на природу руху, є процеси соціальної дезорганізації та відчуження; ступінь незадоволення та структурні бар'єри в соціальній системі, співвідношення соціальних сподівань з можливостями їх реалізації. Обрання громадянами моделі політичної поведінки здійснюється під впливом низки чинників, об'єктивних та суб'єктивних умов, які визначають її спрямування.

Визначення якісних ознак політичної дії потребує характеристики впливу групи на соціально-політичну систему. Політична дія передбачає артикуляцію, агрегацію та представництво інтересів громадян, контроль за інститутами влади, соціальну інтеграцію та політичну соціалізацію населення, легітимацію політичної системи тощо. Політична активність в політичному процесі обумовлює диференціацію політичної поведінки як конструктивну, що передбачає діалог; функціональну, що передбачає виконання функції в системі, спрямовану на результат-ефект в розвитку політичної системи; скептичну, що обумовлює громадську пасивність та апатію, політичний абсентеїзм; протестну, що виключає функціональну участь громадян у політичному процесі, акцентуючи на акціоністському, маніфестаційному характері політичної дії.

Інтенсивність і форма активності громадян у суспільно-політичних процесах обумовлена сукупністю чинників, які спрямовують її і визначають модель політичної дії, яка залежить від співвідношення соціального розвитку із ритмами оновлення традиції з боку прогресивних новацій; від неузгодженості між соціальними цінностями та можливостями їх досягнення; від нереалізованих соціальних очікувань; від статусної та структурної невизначеності у суспільстві, які супроводжуються маргіналізацією та соціальним незадоволенням.

Колективну, публічну дія навколо спільних інтересів та цінностей можна визначати як активізм. На відміну від інших проявів суспільної активності, ознаками політичної активності є свідомо дія, завдяки якій учасник політичного процесу отримує статус «суб'єкта політичної дії».

Специфіка соціально-політичного розвитку країни, особливості політичної культури та історії визначають не тільки рівень активності громадян, але й змістовне наповнення форм політичної поведінки. Порівнюючи функціонування політичних систем, Г. Алмонд та С. Верба визначили типи політичної культури: парафіяльний, для якого характерною є відсутність інтересу громадян до політики, невизначеність політичних

ролей громадян та їх пріоритетів; підданський, якому притаманна пасивна громадська позиція, низький рівень активності, але визначена політична орієнтація на політичні інститути; партиципаторний, якому характерний високий рівень активності і компетенції громадян [5, с. 105].

Але, соціальна історія людства – це постійна зміна ідей, цінностей, пріоритетів. За словами М. Херсковіца, «незначні деформації змінюють характер та форми життєдіяльності людей», обумовлюючи соціокультурні зміни [459, с. 578]. Культурний досвід суспільства обумовлює розвиток соціальних рухів, прискорює або уповільнює їх активність. Кожна культурна течія здатна породжувати соціальні трансформації, які є продуктом активних дій індивідів. Водночас, соціальні рухи можуть сприяти виникненню культурних течій, але якщо вони розвиваються всупереч їм, то призводять до дезорганізації суспільних відносин.

Дезорганізація постає наслідком втрати культурної основи за описаною «парадигмою Мертона», що супроводжуватиметься девіаціями у формах конформізму, ритуалізму, опору [243]. Ці девіації посилюються як внаслідок втрати відчуття органічної солідарності з характерним для неї розподілом функцій і координованістю дій, про що застерігав Е. Дюркгейм, так і внаслідок соціального відчуження, фрустрації та соціальної аномії, які посилюватимуться з почуттям непередбачуваності, та через блокування поведінки групи з боку влади і неможливість задоволення «базисних потреб», на що вказував Д. Бертон [445, с. 150]. Відчуття недосяжності цілей, марності дій призводить до роз'єднаності в «старій системі», служить середовищем для формування та мобілізації соціальних рухів. Причому, невизначеність норм і цілей частіше спричиняють соціальні рухи, ніж бідність. Тобто, причиною революційних подій стає не ступінь економічної потреби і політичного гніту, самі по собі, а їх психологічне сприйняття, що викликає депривацію. Отже, революції відбуваються, коли є надія на покращення життя, коли очікування зростають, випереджуючи можливості. І

соціальне незадоволення може викликати соціальну активність як серед соціальних «низів», так і серед провладних олігархічних «верхів».

Досліджуючи соціальні рухи, С. Верба та Н. Най дійшли до висновку, що високий рівень активності демонструють громадяни, які є представниками високостатусних груп населення. Вони володіють таким відсотком соціального ресурсу (рівень доходів, освіти, інформації), який надає можливість впливати на прийняття політичних рішень [31, с. 123]. Але їм притаманні здебільшого конвенціональні форми участі, оскільки метою їх активності не є розвалення системи, в якій визначено їх ролі. Натомість, високий рівень депривації притаманний молоді, соціальним «низам», які схильні до неконвенціональних, акціоністських форм політичної активності з метою перерозподілу соціальних ресурсів на свою користь [296, с. 162].

Виникнення групової активності через нерівність доступу до соціальних благ і політичних можливостей пояснює концепція «відносної депривації» У. Руінсаймена. Соціальні групи порівнюють свої можливості з можливостями інших груп, і в умовах негативного характеру порівняння зростає колективна незадоволеність як основа протесту. Політичним цей протест стає за умов, якщо група сприймає свою роль як «функціональну», бере на себе відповідальність, здатна артикулювати свою позицію. За думкою П. Бурдье, маркером стає «здатність громадян визнавати політичні питання політичними, ... даючи на них політичну відповідь і виходячи з політичних принципів» [39, с. 103].

Каталізатором активності виступає інституційна спроможність системи, яка апріорі визначає рівень залучення громадян до політики. Наявність «конвенціональних каналів» участі у політичному житті для громадян визначає рівень демократичності системи [31, с. 112]. Механізм участі громадян у політиці крізь призму «структуризації» як відтворення норм, правил та інституціалізації нових групових практик, які не виходять за нормативні межі, запропонував аналізувати ще Е. Гідденс [66].

Проте, соціальні структури можуть не лише відтворювати групи і інтегрувати їх, але й протиставляти. За теорією Й. Гальтунга, структури суспільств здійснюють «структурне насильство» системи соціально-політичних відносин і є причинами соціально-політичних катаклізмів. Структури відновлюються навіть за умов повалення влади із застосуванням прямого насильства, оскільки нова еліта займає вакансії і не змінює практик. Тому, вирішення конфліктів розумілося можливим лише через зміну практик, структур, мінімізацію інституційної несправедливості [455]. Водночас, недорозвинуті політичні інститути не здатні легітимізувати представництво інтересів мобілізованих груп. У цьому випадку також відбувається ескалація соціально-політичної напруженості, активізація насильницьких дій [396].

Отже, структурними передумовами виникнення соціальних рухів є структурна блокада – бар'єри в соціальній структурі, які сприяють виникненню синдрому невиправданих сподівань; регулярності контактів між незадоволеними індивідами та групами; впевненості в дієвості колективних дій; ідеології, яка пояснює дієвість цих дій у соціальних рухах.

Дослідження Колумбійського університету в 50-х роках ХХ ст. продемонстрували залежність між політичними орієнтаціями виборців та їх соціальною приналежністю, між електоральною активністю і рівнем освіти [99, с. 156]. Але вже у 80-х роках така залежність стала сумнівною у зв'язку із процесом нівелювання соціальних кордонів.

Структурні передумови, як чинник мобілізації пов'язані з ідеями цілеспрямованих дій, які спонукають людей до соціальної мобілізації. Теорія «ресурсної мобілізації» вказала на раціональний розрахунок лідерів мобілізації групових ресурсів і наявність політичних технологій зміни латентної незадоволеності на активну фазу протесту [485]. Тут задіяно етнічність, релігію, соціальний статус, як критерії для зміни традиційної системи солідарності і для нової колективної мобілізації, що реалізується через посередництво соціально-політичних рухів.

До чинників, які активізують структурні зміни, відносять рівень мобільності та маргіальності суспільства. Мобільність послаблює соціальний контроль, емоційний зв'язок з групою. Розрив індивіда з колишнім оточенням і неможливість інтегруватися в нове призводять до утворення рухів. Мігранти прагнуть пристосувати нове оточення до своїх інтересів, не рахуючись з традиціями приймальної сторони. Соціальна активність стає формою емоційного притулку. Особи і групи, ізольовані від суспільства, схильні до активістських дій більше, ніж групи, які володіють соціально значущими статусами. Отже, соціальний активізм передусім притаманний маргіальним групам, які занепокоєні неповноцінним статусом. Маргіальні особи пов'язують різні соціальні простори, не входячи повністю до жодного з них [468, с. 53]. Маргіальний статус підштовхує людей до здобуття радикальних статусів – опозиційність до суспільства, гіперпатріотизм, релігійний фанатизм або войовничий атеїзм. Це пояснюється намаганням пристосуватися в середовищі.

Отже, мотивами політичної участі, активності, активізму є зовнішні (структурні, економічні, соціальні) або індивідуально-психологічні чинники. У груповій поведінці виокремлюють мотиви політичної активності: політичні (виходять з ідеалів, які притаманні «повноцінному громадянину»); раціонально-егоїстичні (коли політичні дії є результатом мотивованого вибору) [5, с. 99]. Згідно з класифікацією Д. МакКлелланда – автора «теорії потреб» – виокремлюють три групи мотивів: мотив влади або контролю; мотив досягнення (уникнення поразки, мети тощо); мотив афіліації (створення дружнього оточення) [468, с. 129]. Відповідно, політична активність має не тільки експресивні результати, але й впливає на політичну соціалізацію. Політичні позиції розподіляють на пасивну або активну; автономну або мобілізаційну; реформістську або активістську; конвенціональну або неконвенціональну.

За спостереженнями Дж. Розенау, в демократичному суспільстві більшість населення залишається пасивною у повсякденному житті – це

«масова публіка», яка складає 85–90 % населення і лише 10–15 % населення – «уважна публіка», яка відчуває належність до політичної системи і складає її ядро. Розширення «уважної публіки» є ознакою політичного катаклізму [478, с. 322]. До конвенціональної зазвичай відносять політичну участь, яка забезпечує стійкість і функціонування політичної системи, а також висування вимог до неї, виражених у законних формах. За У. Мілбрайтом, виокремлюють такі форми конвенціональної активності учасників політичного процесу: «активну участь» – управління державними та партійними органами, діяльність у представницьких органах влади, організація виборчого процесу; «проміжну активність» – участь у зборах, підтримка партій пожертвуваннями, контакти з офіційними особами та політичними лідерами; «спостережлива активність» обмежена присутністю на політичних заходах; «апатія до участі» – передбачає уникнення публічних дій [244, с. 146]. Отже, пасивна участь передбачає збереження інтересу до політичної інформації та водночас апатію до політичних дій, а конформістська участь характеризується підтримкою існуючої політичної системи безвідносно до власних інтересів, як дія «за звичкою» в натовпі. Але найбільш розробленою на той час є класифікація конвенціональних дій, запропонована у роботі С. Верби, Н. Най та Дж. Кіма «Участь і політична рівність: порівняння семи націй». Вони виокремили 12 форм: 1) участь у голосуванні на президентських виборах; 2) участь у місцевих виборах; 3) участь у діяльності однієї організації, яка опікується проблемами спільноти; 4) діяльність у розв'язанні деяких проблем спільноти; 5) спроби переконати інших у доцільності участі у голосуванні; 6) робота на користь партій або кандидатів на виборах; 7) контактування із представниками місцевого керівництва; 8) участь у політичних зборах або з'їзді за останні три роки; 9) контактування із представником керівництва штату або країни з приводу конкретного питання; 10) участь у створенні групи або організації для розв'язання певних проблем місцевого значення; 11) грошова підтримка партії; 12) членство у політичній організації [486, с. 56]. Дослідники почали

розглядати політичну участь як якісний критерій політичної системи, що характеризує взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів та національно-культурних традицій.

До неконвенціональної участі відносять такі форми політичної діяльності, які не відповідають чинним в політичній системі нормам (несанкціоновані мітинги, бойкоти, захват приміщень та заручників), що пов'язані з висловленням вимог, спрямованих проти системи. Отже, формами активної протестної поведінки є реформістська та активістська участь. Різниця між ними у виборі мети і методів дії. Якщо реформістська діяльність ставить за мету поступове покращення політичної системи і намагається впливати на владу, виступаючи стороною в діалозі, то активістська участь має більш радикальний характер. Методи політичної діяльності орієнтовані на примушення влади виконувати вимоги протестантів, які представлено у формі ультиматумів, акцій залякування, політичних погроз, шантажу або акціоністських дій з метою епатувати публіку.

Л. Мілбрайт лише розподіляв неконвенціональні дії на ненасильницькі та насильницькі, але у 80-х роках дехто з дослідників зараховував до неконвенціональних форм – участь у розв'язанні специфічних проблем; участь в акціях громадянської непокори; політично-мотивовані насильницькі дії; незаконні дії як можливі стратегії політичної поведінки громадян [335, с. 24].

Якщо політична участь відбувається добровільно і є індивідуальною з метою реалізації особистого або групового інтересу, то її кваліфікують як автономну. Деякі науковці вважають окремим видом політичної активності вербальну. До неї відносять публічні виступи громадян, участь в обговоренні політичних проблем, створення інформаційного середовища формування змістовного поля політики. Політичні дискусії є популярною політичною дією, порівняно з такими видами активності як демонстрація приналежності до руху, організація та участь у заходах, участь в управлінні. Розуміння політичних подій відбувається під впливом інформаційної мережі, що існує як контекст діяльності індивіда. Цей контекст забезпечує процес оцінки та

інтерпретацію подій, на що вказували «контекстуальні» дослідження Р. Хакфельда та Дж Спрага, А. Марша у 80-і роки ХХ ст. [461; 466].

Сучасні підходи інтегрують пояснення політичної дії як результату інформаційного впливу середовища, структурного тиску і когнітивних здатностей індивіда аналізувати і інтерпретувати інформацію. Отже, політичну дію розглядають як результат психічної і розумової реакції людини. Детермінантами політичної поведінки є не тільки політичний режим і ступінь розвитку демократії, рівень політичної стабільності і легітимність еліт, але і конституційні права, сталість традицій та стереотипів, правові норми та симетричність їх застосування.

Тоталітарний режим влади із жорсткими структурними формами обумовлює формування передбаченої поведінки, якій притаманні індіферентність, конформізм, мобілізація («підкорення»). Політична участь може відбуватися внаслідок стимулювання політичної активності (погрозами, покаранням). Така мобілізаційна участь має за мету підтримку політичної системи, демонстрацію сили з боку правлячої еліти. Така форма участі є квазі-участю, і не є засобом вирішення групових інтересів. Водночас, демократичні режими породжують неструктуровані, пластичні, менше передбачувані і контрольовані форми.

У перехідні періоди, яким притаманне стихійне реформування форм політичної дії та участі, відбувається втрата контролю за поведінкою громадян, які обирають активістські форми політичної дії, уникаючи політичної відповідальності і ініціативи у подальшій системній політичній дії. В цей період особа не є суб'єктом політичної відповідальності.

В умовах «демократичного транзиту», коли регулятивну функцію законів знижено, на політичну поведінку людини впливають норми політичного етикету (партійна етика тощо), а не правові чинники. На масову правову свідомість спирається принцип «дозволено все, що не заборонено законом», який не потребує активного використання правових засобів. Але разом з тим вводять правові обмеження у формі юридичних заборон.

Наявність або відсутність правил та законів, які спрямовані на регулювання або презентацію інтересів груп, є критерієм для визначення традиційної / конвенціональної або нетрадиційної / неконвенціональної політики і політичної поведінки. Зазвичай формами «нетрадиційної» політичної поведінки є різні форми протестів та активізму.

Традиційна політика передбачає існування широкого кола нормативних документів, що є елементом механізму вираження громадсько-політичної позиції. Нетрадиційні форми політичної поведінки не визначено у нормативних актах, тому, відсутні норми, що визнають «нормативним», наприклад, захоплення адміністративних будівель. Проте це не означає відсутність документів, що обмежують або забороняють проведення подібних акцій.

Протестні форми громадської активності (непокора, опозиційна діяльність, інакомислення) охоплюють явища, які є різними за соціальною базою та інтенсивністю [244]. Сучасні типи публічних протестів або виступають як форма громадського протесту, або є мобілізованими протестними акціями, які акумулюють та підтримують активістський потенціал суспільства з метою дестабілізації системи і створення нових балансових умов стабільності. Аналіз протестних дій потребує врахування здатності політичної системи інтегрувати інтереси груп, політичних субкультур, які здатні використовувати різні форми протестної поведінки та акціоністські дії як засіб самопрезентації.

Політичні дії неконвенціонального / конвенціонального характеру розрізняються за ступенем протестної активності. До конвенціональних форм протесту відносять: пасивні форми (абсентеїзм, створення інформаційного опозиційного простору в ЗМІ або у віртуальних соціальних мережах); активний протест передбачає участь в акціях (в роботі опозиційної партії або руху; у зібраннях і мітингах; звернення до влади за процедурою).

До неконвенціональних форм політичної активності відносять пасивний протест: підписання петицій та прямих звернень до влади,

унікаючи встановленої процедури та інституціонального порядку, створення опозиційного контенту в електронних мережах. До активних неконвенціональних дій відносять: несплату податків, демонстративні бойкоти, голодування, захоплення будівель, блокування транспортних магістралей, участь в акціях громадської непокори, участь в терористичних актах.

Усі види активізму перебувають в процесі розвитку форм і методів соціально-політичної дії. Це пояснюється розширенням інформаційних та комунікаційних можливостей, створенням нових форм самоорганізації, ускладненням структури всіх сегментів сучасного суспільства.

Конвенціональні соціально-політичні практики громадянської активності орієнтовані на виконання низки функцій: на формування позиції індивіда; на мобілізацію ресурсів суспільства; на створення громадянських об'єднань; на діалог в процесі соціальних відносин. Остання функція реалізується навіть до руйнації інститутів та структур, що віджили свій вік. Але припинення діалогу переростає в антисистемну неконвенціональну дію.

Динамічність політичного процесу демонструє трансформація поняття «політична мобілізація» від мобілізаційної участі як «квазіучасті», що спрямована на підтримку політичної системи із метою демонстрації на віддаленості еліт, народної єдності і згоди із політикою уряду, до мобілізаційної участі як інструмента боротьби за владу і за подолання відчуження від системи соціально-політичного управління.

На рубежі XXI ст. в основі політичної системи була ідея «радикального плюралізму», що передбачала новий тип політичної участі як соціального феномену, який не має центру референції, не визнає структурної соціальної диференціації, розвивається завдяки горизонтальній та функціональній кооперації учасників, має інтерідеологічний, антифундаменталістський характер рухів. Мережева, безлідерна, децентралізована система політичних активістів трансформує традиційні методи відстоювання політичних прав. Інтерідеологічний характер нових рухів призводить до нівелювання

традиційних ідеологій в процесі мотивування громадсько-політичної позиції. Популяризується стратегія фронтального опору, який не є тотожним опозиційності: якщо опозиція спрямовує діяльність проти уряду, то фронтальний опір зорієнтований проти всієї політичної системи.

Структурна та ідеологічна унікальність нових соціально-політичних рухів обумовлює складності в організації діалогу та контролю з боку влади, яка позбавлена можливості діалогу, не маючи іншої сторони переговорів.

Формування нової ціннісної парадигми в соціальному просторі обумовлено критикою глобалізації та фрагментації суспільства, яка зародила велику кількість міноритальних суспільств, що не мають змоги на повноцінну репрезентацію інтересів у межах існуючої системи.

Нові рухи виходять з розуміння влади як дифузної структури, яку вони не прагнуть ані завойовувати, ані здійснювати. Вони не створюють власного проекту політичного розвитку, не мають програми реформи, а отже, є безвідповідальними. За термінологією Р. Хестанова, «інфантильний месіанізм» та «соціальний утопізм» активістських рухів є відбитком краху «ліберальної глобалізації», зневіри в дієвість традиційних інститутів демократії [400]. Мобілізаційний потенціал таких рухів реалізується через вплив на повсякденну політичну та соціальну практику в умовах депресивної «квазіучасті» та «структурної» пасивності громадсько-політичних систем.

Отже, майже всі форми політичної активності нових альтернативних рухів є неконвенціональними та антисистемними. Самоорганізація як механізм цих рухів виявляється у вигляді неприйняття існуючої соціально-політичної системи, при безумовному принципі «пріоритету дії». Схема прийняття рішення в подібних соціально-політичних рухах відповідає моделі «організованої анархії» (система з відносно автономних груп, які мають нестабільні, умовні зв'язки), яку запропонували Дж. Марч і Дж. Олсен [467] і яку досліджував П. Фрідман [394].

Мережеві активістські рухи існують за рахунок «мережевого капіталу», де вигоду отримують особи, які володіють вузловими акаунтами комунікації.

Мотивації до створення довгострокових політичних програм в мережевому безлідерному протесті немає, як немає і механізмів до їх реалізації. Мережева, віртуалізована, ситуативна форма організації протидіє успіху протесту, нівелюючи створення довгострокових програм, ліквідуючи створення особистого і групового соціального капіталу.

Сучасний активізм – явище різнорідне та багаторівневе. Зіставляючи активістські ініціативи, можна виокремити: «мейнстрімні та субкультурні», «модернізаційні та традиціоналістські», «сільські та індустріальні». Політичній культурі постіндустріальних суспільств притаманний «синдром сучасної громадської участі», який є наслідком зміни ціннісних орієнтацій і рівня зацікавленості громадян політикою та розширення доступу до інформації. Наслідком цього процесу є відмова від традиційних авторитетів і норм. Постмодерна політична культура передбачає ігнорування традиційних форм участі, заміну клієнтелістських відносин між громадянами, партіями та державою прямою участю у прийнятті політичних рішень. Цінності громадян трансформуються у бік «постматеріальних» і обумовлюють схильність до позасистемних форм участі, які не мають конвенціонального закріплення, що пояснюється кризою діючої соціальної системи, відсутністю зацікавлення у збереженні існуючого порядку і скептицизмом в оцінці ефективності власної участі у політичному процесі, в можливості «конвенціонально» впливати на політичні рішення [165, с. 56]. Отже, політичний абсентеїзм, як і радикалізація, є ланкою одного ланцюга.

Усі форми політичної участі – і конвенціональні, і неконвенціональні – виступають стабілізаторами порядку на сучасному етапі. Панування неоліберальної ідеї в розвинутих країнах створює враження динамічного політичного процесу, в якому важко відмежувати політичну участь від її імітації, активізму та від протестних дій. Політична мобільність у вигляді мітингів, пікетів, маніфестацій, флешмобів, навіть якщо вони не передбачені владою і не спрямовані на її підтримку або легалізацію, знижують рівень соціальної напруги у системі світових відносин.

3.3. Політичні та правові механізми регламентації активізму в країнах Європи.

Соціально-активну політичну дію досліджують у системі соціальних відносин, які ніколи не є повністю відкритими, мають схильність трансформуватися в соціально-політичний порядок, що підтримується агентами державного контролю. Інституціоналізація соціально-політичного порядку фіксується нормативно-правовою системою. Створена стабільність протистоїть змінам у соціальних відносинах, але є залежною від їх динаміки.

Право на участь у політиці як вплив на встановлений порядок вперше було зафіксовано як невід'ємне право громадянина у Конституції Франції 1946 р. та Конституції Італії 1947 р. [179].

Закріплення права на участь у міжнародній практиці вперше відбулось із прийняттям Всесвітньої декларації прав людини ООН (1948 р). Так, в преамбулі було закріплено: «необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу – до повстання проти тиранії і гноблення» [239, с. 39-53]. Пізніше це право було деталізовано в Міжнародній конвенції щодо ліквідації всіх форм расової дискримінації (Резолюція ГА ООН, 1965 р.) [2, с. 138-154], у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (Резолюція ГА ООН 1966 р.) [239, с. 53-68]. Наразі, у рамках конституцій майже всіх країн закріплено право громадян та / або мешканців брати участь у політиці.

Слід зазначити, що право брати участь в управлінні суспільством і державою як комплексне право формулюється в конституціях рідко. Наприклад, таким є підхід Конституції Португалії (ст. 48): «Всі громадяни мають право брати участь у політичному житті і у вирішенні суспільних питань, що стоять перед країною, безпосередньо або через законно обраних представників» [179]. У більшості конституцій європейських держав це право прямо не закріплено, воно реалізується як сукупність різних прав і свобод: право брати участь в управлінні суспільством і державою, у процедурах

безпосередньої демократії; активне і пасивне виборче право; право займати державні посади і виконувати публічні функції; право створювати громадські об'єднання, асоціації і партії; свобода зборів, мітингів, маніфестацій; право на інформацію; право петицій; право критики публічних установ і посадових осіб; право і обов'язок захисту Батьківщини.

Безпосередня участь у формуванні органів влади забезпечуються завдяки реалізації виборчих прав громадян. Про це йдеться в більшості конституцій. Зміни, які відбулись у сфері правил і процедур політичної участі, еволюція принципів членства в національній спільноті, призвели до надання виборчих прав негромадянам. Аргументом для розширення прав політичної участі на негромадян став їх обов'язок сплачувати податки на користь країни проживання. На початок ХХІ ст. більше 30 держав світу внесли зміни до національного законодавства, яке допускало імігрантів до політичної участі, хоча б на рівні муніципалітетів. Наділення імігрантів виборчими правами на місцевих виборах є «завершенням» процесу інтеграції, а участь у національних виборах є визнанням негромадян частиною політичного класу. Залежно від суб'єкта, який надає виборчі права, А. Шапаров виокремлює 4 моделі взаємодії держав прийому та іноземних громадян-резидентів: постімперська, національно-державна, субнаціональна, локальна [420, с. 184].

Постімперська модель реалізується, коли держава на основі міждержавних договорів допускає до виборів на місцевому рівні громадян держав, які в минулому склали з ними єдине політико-територіальне утворення. У ХХ ст. Великобританія розширила виборче право на всіх британських підданих. Риси цієї моделі присутні в Португалії та Росії [138].

Національно-державна модель, наявна в Албанії, Бельгії, Данії, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії, Швеції, передбачає наділення негромадян виборчими правами. Так, у п. 16 Конституції Фінляндії зазначено, що «фінський громадянин та іноземець, що постійно і законно проживає у Фінляндії, має право на участь у комунальних виборах і референдумах» [179].

Формування субнаціональної моделі пов'язано із розвитком загальноєвропейської інтеграції, коли Маастрихський договір в ЄС (1993 р.) ввів інститут європейського громадянства, наділив громадян ЄС, що проживають в інших державах-членах, правом обирати і бути обраними на місцевих виборах і на виборах в Європейський парламент, зрівняв їх із громадянами країн проживання [311]. Але цей факт не є наслідком розширення політичних прав іммігрантів, тому що вони отримують свої права на основі принципу взаємності.

Локальна модель передбачає автономне рішення регіональної, місцевої влади, яке не обов'язково підтверджується на рівні центральної. Ця модель діє в США, Канаді, Швейцарії. Причому, в кантонах Швейцарії негромадяни отримали виборче право ще в 1849 р. [420, с. 185]. У 1992 р. Рада Європи прийняла «Угоду про участь іноземців в суспільному житті на місцевому рівні» (діє з 1997 р.), яка передбачила наділення виборчими правами всіх іноземців, після 5 років проживання в країні. Цю угоду ратифікували Албанія, Данія, Фінляндія, Ісландія, Італія, Норвегія, Швеція і Нідерланди [447]. Таким чином, наділення негромадян виборчими правами розширило конвенціональні можливості досягнення ними політичних завдань, але динаміка змін може розцінюватися як прояв ерозії державного суверенітету і громадянства.

Конституційно закріплено й інші процедури прямої демократії: право участі в референдумі; право ініціювати референдум; право ініціювати відкликання виборної особи й участь у голосуванні з питань відкликання; право законодавчої ініціативи; право розпуску представницького органу; «народне вето» тощо. Розповсюдженою формою є референдуми.

Батьківщиною референдумів вважають Швейцарію, де пряме голосування громадян діє з 1294 р., а з початку XIX ст. діє практика проведення загальнодержавних референдумів із значущих питань [420].

Під впливом теорії народного суверенітету, виникли «плебісцитарні референдуми», батьківщиною яких стала Франція XVII-XVIII ст. Референдум вважався надзвичайною подією і практикувався для вирішення питань

загальнодержавного значення. На початку ХХ ст. референдум був використаний для легітимізації національного самовизначення (1905 р. в Норвегії референдум про доцільність перебування держави в унії із Швецією); для зміни форми правління (1919 р. у Люксембурзі).

Після закріплення Версальсько-Вашингтонської міжнародної системи, референдуми стали виконувати роль арбітражу в конфліктах між конституційними органами держави. Вперше таку функцію за референдумом закріпила Веймарська Конституція 1919 р. [179].

До середини ХХ ст. ця форма політичної участі набула сучасних форм у таких країнах: Америці, Австралії. Референдуми закріплено в конституціях таких європейських країн: Швеції 1809 р. (п. 49), Австрії 1920 р. (ст. 43), Еллінській конституції 1927 р. (ст. 125), Ірландії 1937 р. (ст. 46) та ін. [179]. До кінця ХХ ст. референдуми було закріплено у конституціях країн Азії та Африки. Тут плебісцитарні референдуми використовувалися замість загальнонаціональних виборів. В ісламських країнах інститут референдуму виник наприкінці ХХ ст. (в Йорданії (1989), Ірані (1989), Марокко (1992)). На початку 90-х років референдумами було легітимізовано незалежність 10 країн Європи. На межі ХХ ст. поряд з політико-правовими проблемами на референдумах почали ставитися морально-етичні питання.

Водночас в країнах, де домінувала ідея «парламентської демократії», референдум не став обов'язковим інститутом, а лише факультативним. Це стосується таких країн Європи, як Бельгія, Нідерланди, Норвегія. Цікаво, що навіть законодавче закріплення референдумів в США, Німеччині, Японії, Ізраїлі, Індії не призвело до його використання на загальнонаціональному рівні. На початку ХХІ ст. відбулось визнання референдуму як вищої форми безпосередньої демократії в світі. Підґрунтям міжнародних юридичних гарантій закріплення за громадянами права участі у референдумі стали «Загальна декларація прав людини» (ст. 21) [239, с. 43], «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» (ст. 25) які встановили, що громадянин

має право «брати участь у державних справах як безпосередньо, так і за посередництвом обраних представників» [239, с. 56].

У 1983 р. в Штутгартській декларації було озвучено заяву про «введення нових політичних практик які б відповідали потребам ЄС» [311]. У 1987 р. та 1988 р. Європарламент зазначив необхідність імплементації практики загальноєвропейських референдумів [488]. Зазначену ініціативу не було реалізовано, але кількість референдумів у ЄС збільшилася (у 1972-2009 рр. було проведено 46 референдумів). На обговорення виносилися такі питання: вступ країни до ЄС, прийняття проекту Конституції ЄС, ратифікація Лісабонського договору, приєднання до зони вільної торгівлі та монетарного союзу «Єврозони» та ін. Лісабонський договір, чинний з 1 грудня 2009 р., закріпив право громадян ЄС на «участь у демократичному житті Союзу» (Гл. II, ст. 10.3), підсилив роль національних парламентів країн-членів ЄС, але не передбачив жодних інститутів прямої участі громадян у політичному житті, окрім народної ініціативи [311]. Досвід референдумів в ЄС підтверджує, що референдум залишається інструментом висловлення і протестної думки громадян (референдуми у Франції, Нідерландах 2005 р. обумовили неприйняття Конституції ЄС; Референдум Греції 2015 р. відхилив фінансові заходи, запропоновані ЄС).

У референдумі поєднано три базові елементи (похідність влади від народу, приналежність влади народові та здійснення влади народом), які перетворюють його на інститут, у рамках якого рішення суспільно-політичних питань та прийняття законів відбувається за процедурою загального голосування [166, с. 44]. Референдум став інститутом впливу громадян на політичний процес та прийняття суспільно-політичних рішень у міжвиборчий період. На відміну від голосування під час виборів, під час референдуму народ є суб'єктом законотворчого процесу, а завдяки праву народної ініціативи артикулює ставлення до рішень влади.

Разом з тим широке коло питань, яке передбачено вирішувати за допомогою референдуму, на думку експертів Міжнародного інституту

демократії та електоральної підтримки (IDEA), становить загрозу стабільності політичної системи [449]. З одного боку, проведення факультативних референдумів (зазвичай, за громадською ініціативою) є лакмусом демократичності влади. З іншого боку, факультативні та консультативні референдуми на практиці перетворюються на механізм політичного популізму еліт (влада погоджується на проведення референдуму, якщо впевнена у перемозі, і на проведення консультативного – у випадку необхідності знайти час для маневру через реальне небажання вирішувати конфлікт за вимогами народу) [408, с. 282]. За юридичним статусом прийнятих рішень, консультативний референдум важко відокремити від «плебісциту», «дорадчого опитування», «опитування громадської думки».

Консультаційні референдуми є засобом оприлюднення поглядів для певних політичних і соціокультурних груп на національному або регіональному рівні. На це вказують референдуми Каталонії (2009, 2010, 2014), Шотландії (2014), Венето (2014), Гагаузії (2014) та ін. Такі референдуми називають «символічними», а з політичної точки зору вони є «мобілізаційними», оскільки владі складно ігнорувати результати таких референдумів з політичних мотивів.

Референдуми можуть виступати каталізаторами політичних конфліктів (референдуми про незалежність Нагорного Карабаху від Азербайджану (1991 р.), Косово від Югославії (Сербії) (1991 р.), Придністров'я від Молдови (2006 р.), ДНР і ЛНР від України (2014 р.), про вступ Криму до РФ (2014 р.).

Інтерпретація результатів референдуму також може викликати проблеми. Для легітимації результатів референдумів використовують різні бар'єри: проста більшість (питання про явку виборців, абсентеїзм), кваліфікована більшість голосів. Наявність бар'єрів не вирішує проблеми прийняття рішення меншістю від імені суспільства. Навіть якщо рішення було прийнято 52 % голосів «за» за умов 50 % явки виборців, це означає, що лише 1/4 виборців висловили підтримку [449].

Важливим є усунення випадків використання референдуму із популістською метою [337, с. 30]. Так, питання викликають процедури народної ініціативи, що закріплені в Конституціях. Петиційні референдуми ініціюються «групою виборців» у 40 тис. в Словенії (ст. 90), 150 тис. у Македонії (ст. 73), 500 тис. в Італії (ст. 75), 3 млн. в Україні (ст. 72) [179; 183], 2 млн. в Росії [137], 1/10 частина виборців у Бундестазі в ФРН (ст. 29) [179]. Експерти висловлюють критику щодопетиційних референдумів, вважаючи їх загрозливими для республіканської форми правління. Але, незважаючи на суперечливі інтерпретації ролі петиційного референдуму, ПАСЄ наголошує в Рекомендаціях 2005 р. «Референдуми: до передової практики в Європі» на необхідності закріплення в національних правових системах чисельності громадян, достатньої для ініціювання референдумів [477].

Отже, референдум, як інститут прямої участі народу у владі, не має однозначної оцінки, оскільки з його допомогою еліти здатні обходити механізми політичного регулювання. Референдум може виступати як механізм політичної мобілізації і маніпуляції суспільною свідомістю під час соціально-політичної кризи, коли є питання про дієздатність державно-політичних інститутів. У будь-якому випадку проведення референдуму призводить до активізації громадської активності і мобілізації рухів, до актуалізації неконвенціональних форм активності.

Народна ініціатива – це право певної групи громадян запропонувати реформу, закон чи внести пропозиції щодо його зміни тощо. Народна законодавча ініціатива в Швейцарії відома більше 100 років, але в ЄС її було введено на основі Лісабонського договору. Ідею запровадження цього інструмента прямої демократії зафіксовано в Лісабонському договорі, а ухвалу з цього приводу Європейський Парламент прийняв 14 лютого 2011 р. «Європейська громадянська ініціатива» не має аналогів у світовій практиці. Вперше реєстрацію ініціатив було дозволено здійснювати з 1 квітня 2012 р. під назвою «Братерство 2020» [108]. Ініціатива дозволяє одному мільйону

громадян ЄС, які є громадянами 7 країн Союзу, звертатися безпосередньо до Європейської комісії із пропозиціями.

Дехто з експертів висловлює побоювання стосовно розширення та спрощення механізмів реалізації прямої демократії. Небезпека торкається проблеми можливості використання громадянської ініціативи з боку великих лобі для відстоювання бізнес-інтересів або партій і мобілізації прихильників, критиці підлягає правотворча діяльність громадян, які не мають необхідної підготовки. Водночас, ще в 2009 р. у доповіді Комітету з конституційних питань ЄС – «Розширення прав і можливостей громадянина ЄС» було визнано «високий рівень недовіри та дефіцит політичної участі громадян країн ЄС, що спричинили відсутність легітимації загальноєвропейських процедур та інститутів» [488].

Нову форму прояву прямої участі сьогодні набирає «електронна демократія» – це форма народної ініціативи, яка пов'язана і з петиційними формами ситуативної дії. Електронна демократія передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій, як засобів для участі у політичних процесах (подання петицій, звернень, протестів тощо) [21, с. 24] Вона виступає як засіб безперервної політико-правової оцінки і ревізії рішень та дій чинних суб'єктів державно-політичної системи. Ще в 1990 р. Єврокомісія ініціювала, а у 2000 Європейська Рада в Лісабоні ухвалила документ «Електронна Європа – інформаційне суспільство для всіх», що став частиною «Лісабонської стратегії» (2007 р.). План дій ЄС щодо електронного уряду було спрямовано на створення умов для доступності, прозорості, відповідальності, демократизації роботи органів влади та управління. Програма «Електронна Європа-2002» передбачала розбудову інформаційного сервісу надання державних послуг онлайн. У програмі «Електронна Європа-2005» було створено електронний уряд і передбачено 5 рівнів послуг, які розширюються від практики односторонньої взаємодії (надання доступу до інформації, документів, бланків тощо), коли громадяни онлайн отримують інформацію, до активної клієнто-орієнтованої взаємодії,

коли система сама відслідковує і пропонує вирішення проблем. У 2006 р. Рада Європи створила спеціальний комітет з розвитку електронної (е-) демократії. Цей міжурядовий орган складався із представників 50 держав і міжнародних організацій і здійснив серію науково-практичних заходів з популяризації систем е-уряду (симпозіум Ради Європи «Електронна демократія: нові можливості для підвищення супеня громадської участі» (2007 р.). Результатом стали Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи CM/ REC (2009) з електронної демократії, яку визначено як «інструмент зміцнення демократичних інститутів та процесів» [476]. Складовими віртуальної демократії є е-парламент, е-законодавство, е-суд, е-посередництво, е-вибори, е-референдум, е-голосування, е-петиції тощо.

Результатом нововведень є прямі онлайн-зв'язки, які дозволяють вступати в діалог людям з органами влади. Це призводить до зміни форм політичної участі: зменшується дистанція між владою і народом, встановлюється комунікація; покращуються можливості самоорганізації громадян за мережевим принципом.

Систему е-голосування було запроваджено в Німеччині, Швейцарії, Франції, Великобританії, Фінляндії, Естонії. Першою країною, що почала реалізацію е-демократії, вважають Естонію, яка в 2001 р. запустила портал «Сьогодні вирішую Я», завдяки якому у громадян з'явилася можливість звертатися з пропозиціями щодо законодавства й організації управління. Також в Естонії діє система е-правосуддя, портал громадянських послуг, система держзакупок і онлайн-платежів. В Ісландії і Новій Зеландії також обговорюють нові закони. Великобританія реалізує програму «Електронний громадянин, електронний бізнес, електронний уряд», як частину проекту «Стратегічної структури для обслуговування суспільства в інформаційному столітті» [160, с. 129]. В Ісландії, завдяки сайту Конституційної ради, відбувалося обговорення та прийняття Конституції методом краудсорсінгу [482]. В Канаді діє програма «Канадці, що спілкуються», урядові портали, які забезпечують комунікацію і взаємодію між громадянами

і урядом. В 2002 р. розпочато формування інститутів е-демократії в Україні [345].

У 2003 р. ООН розпочато дослідження можливостей національних державних структур у 193 країнах забезпечити використання е-технологій для надання громадянам державних послуг. Дослідження публікується кожні 2 роки і містить матеріали про розвиток е-урядування. Лідером рейтингу в 2012 р. і 2014 р. стала Південна Корея, а Нідерланди, Великобританію, Данію в 2014 р. посунули Австралія, Сингапур, Франція [330]. Нідерланди зайняли п'яте місце, Естонія – 15, Бельгія – 25, Швейцарія – 30, Молдова – 66, Китай – 70, Україна – 87 [483].

У 2012 р. Європейською комісією під лозунгом «Підготовка до нової форми демократії» було оголошено старт «першої, загальноєвропейської громадської ініціативи», коли громадяни з країн – членів ЄС отримали можливість прямої участі в обговоренні політики і законів ЄС на веб-сторінці в Інтернеті [452]. Е-технології, спрямовуючи громадську активність в конструктивне русло, стають епіцентром артикуляції громадських інтересів.

Однак, традиційна форма прямої демократії – участь у виборчому процесі – залишається панівною. Вибори – це механізм формування владних інститутів та впливу на політичний процес. У червні 2002 р. Венеціанською комісією було визначено 5 керівних принципів виборчого права, сформованих демократичною спадщиною Європи: загальність, рівність, вільність, таємність, безпосередність [349]. Вибори надають громадянам можливість формувати органи влади і впливати на формування стратегії розвитку, легітимізують партійно-політичну систему, артикулюють громадянські пріоритети, сприяють діалогу між групами, впливаючи на досягнення компромісу. І хоча ця форма політичної участі є найбільш доступною, починаючи із 60-х рр. ХХ ст., за відомостями Міжнародного інституту демократії та підтримки виборів (IDEA), Міжнародного фонду електоральних систем (IFES), показник активності громадян на виборах знизився [487, с. 19].

Загальноприйнятою є думка, що пропорційне представництво сприяє інституціоналізації та артикуляції групових інтересів у суспільстві, електоральній активності [333, с. 231], вирішує проблему втрачених голосів [215, с. 7]. У Західній Європі вибори відбуваються за пропорційною або змішаною системою. Але, за відомостями Electoral Knowledge Network, що діє з 1998 р. як онлайн сховище інформації про вибори в парламенти європейських країн, в межах мажоритарної системи виборці більш активні, бо сподіваються на реальний вплив щодо результатів виборів [451].

Відсутність явки на вибори демонструє фіктивність представництва інтересів громадян і делегітимацію виборів. Але право брати участь у виборах означає, що громадянин сам обирає лінію поведінки, і право абсентеїзму розглядається як ознака «демократичності». Проте, на практиці діють різні підходи щодо механізмів регламентації «виборчого права» чи «виборчих обов'язків». В Органічному законі Іспанії 5/1985 про загальний виборчий режим зазначено, що «ніхто не може бути зобов'язаний або примушений до здійснення свого виборчого права» [354, с. 21]. Значна кількість сучасних країн не встановлюють мінімальний поріг явки для виборів (Великобританія, Іспанія, Канада, Росія, США, Україна), або встановлює його на мінімальному рівні (Литва і Молдова по 25 % виборців), щоб визнати вибори такими, що відбулись навіть з низькою активністю громадян. Франція залишила опосередкований вплив на явку: на виборах до Національного зібрання в першому турі може перемогти той, хто набрав 25 % голосів виборців [406].

Низький відсоток явки дає підставу для сумніву у легітимності органу. За відомостми Electoral Knowledge Network, депутати країн ЄС, зазвичай, отримують підтримку всього 25 % і максимум 50 % голосів виборців [451]. І хоча абсентеїзм не виключає виборця з кола політичних відносин і позиція неучасті не торкається його громадянських обов'язків, національне законодавство застосовує низку методів до залучення виборців: встановлення обов'язкового голосування, покарання за абсентеїзм тощо.

У низці країн вибори є «громадським обов'язком», вимогою артикулювати власну позицію. В Італії, Австрії, Бельгії, Болгарії, Турції, Греції, Люксембурзі встановлено обов'язкове голосування і за відмову взяти участь накладаються санкції [40, с. 176]. В Італії участь у виборах вважається «громадянським обов'язком», але покаранням є лише моральна догана (ст. 48 Конституції) [179]. У Німеччині, Австрії, Люксембурзі, Бельгії, Сербії діє практика накладення штрафів (до 70 €) [22; 355]. У Бельгії та Люксембурзі штраф зростає залежно від кількості «прогулів». Так, у Люксембурзі за перший пропуск виборів штраф складає 80 € , а за другий – 240 € . У Бельгії, крім підвищення штрафу з 50 € до 125 €, громадянина можуть на 10 років позбавити виборчих прав і можливості займати державні посади [40, с. 178; 22]. Аналогічні санкції накладаються в Греції, Турції, Бразилії, Аргентині [24]. Методом боротьби з абсентеїзмом може бути заохочення (Андорра). Якщо абсентеїзм є принциповим, систематичним і стабільним, він може перейти у стадію соціальної апатії, і тоді це тлумачать як протест проти системи, «брудних» виборів, відсутності вибору. Протестний абсентеїзм є засобом демонстрації недовіри владі.

Незважаючи на зміни в сфері регулювання громадянської активності з боку держави, спад традиційних форм громадської активності залишається значним. Зміни виявились і в трансформації політичних уподобань виборців. У кінці ХХ ст. політична система європейських країн втратила традиційну структуру, відбулася трансформація ролі партій, лобістських груп, послаблення ідеологічної конфронтації між ними [460, с. 110]. Популізм, як метод резервування електорату, став чинником позбавлення громадян мотивації брати участь у виборах, які більше не розглядаються як механізм артикуляції політичної позиції. Реалізація політичної волі через вибори і традиційні форми прямої участі ставлять під сумнів. Відчуття втрати прав і гарантій наділяє виборців рисами «прекаріату», нового класу, якому надав характеристику соціолог Гай Стендінг [364].

На відміну від робітничого класу, існування якого було основою політичної структури ХХ ст., прекаріат – це масовий клас, який лише частково бере участь у трудовому процесі, він не має постійної роботи, професії, історичної пам'яті. Прекарії – наслідок глобалізації й економічної кризи. Дисбаланс між розвинутими та відсталими країнами світу став причиною появи нових форм соціального життя, які притаманні тимчасовим робітникам – мігрантам, стажистам, фрілансерам, працівникам креативних індустрій. Ці групи не мають зв'язку з цінностями суспільства, не мають «стандарту життя», яким в індустріальну епоху володіли стабільні соціальні прошарки. Прекаріїв позбавлено більшості соціальних прав: стабільної зарплатні, страхового обслуговування, відпустки, доступу до освіти. Вони стикаються із скороченням об'єктів «суспільної власності», не відчують здатності впливати на політичний процес, не усвідомлюють компетенцію приймати політичні рішення, в тому числі шляхом участі у виборах.

І хоча право виконувати публічні функції і займати державні посади закріплено в низці конституцій, але можливість скористатися ним сприймається скептично. Так, опитування на предмет задоволення громадян ЄС функціонуванням демократичних інститутів, показали варіації. Якщо в Данії, Люксембурзі, Нідерландах, Ірландії воно високе, то в Німеччині, Іспанії, Великобританії – великий відсоток критики, а в Італії більшість громадян незадоволені функціонуванням демократичних інститутів країни. Відомості «Євробарометру» 2014 р. свідчать про те, що лише половина громадян країн-членів ЄС вважають, що їх голос має значення для держави. Громадяни Данії, Швеції, Нідерландів впевнені у тому, що їх голоси здатні вплинути на політичні процеси та мають суттєву політичну вагу. Низькі показники політичної ефективності було зареєстровано в Італії, Греції [480].

Інструментом легітимації Європарламенту і ЄС, демонстрацією здатності громадян впливати на політичний процес є участь громадян країн-членів на виборах до Європарламенту. Вперше такі вибори відбулись у 1979 р., коли громадяни 9 країн (Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів,

Бельгії, Люксембургу, Великобританії, Данії та Ірландії) продемонстрували найвищу явку у 62 % [453]. Поступово виборча активність знижувалася, сягнувши 43 % у 2009 р., коли вибори було кваліфіковано як «політичну поразку Брюсселя» [465]. У 2014 р. явка зросла до 53 %: в «старій» Європі явка зросла на 1,5 %, а в «Європі-13» зменшилася на 5,4 % [424, с. 25]. Інтерес до євро-виборів зберігають в Німеччині, англійці та голландці демонструють байдужість, а слабка участь в євровиборах португальців, ірландців і греків є реакцією на фіскальні проблеми в ЄС [424, с. 23].

Західноєвропейський електорат представлений такими групами: перша – абсентеїсти (25-30 %); друга – базовий електорат (20-25 %); третя – група, що обирає електоральну поведінку ситуативно (25-35 %); четверта – «протестний» електорат, що перебуває в опозиції до влади (до 30 %) [424].

Враховуючи зниження електоральної активності громадян та складність процедури проведення референдумів, можна констатувати кризу інститутів прямої демократії і трансформацію форм політичної участі.

Особливе місце в переліку політичних прав і свобод займає право на протест. Основою для створення механізмів реалізації цього права є проголошення народного суверенітету, визнання народу джерелом влади. Право на повстання, на революцію – це право громадян захищати власні права і свободи, воно стосується природних прав і не потребує підтвердження нормами позитивного права. Саме тому такі права часто не мають спеціального закріплення в конституціях. Але таке право витікає з тексту Загальної декларації прав людини 1948 р., де зазначено, що «необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [239, с. 39 - 43]. Отже, повстання проти тиранії і гноблення є «останнім засобом» захисту демократії та прав громадян.

Низкою сучасних конституцій закріплено право на опір: в Основному законі Німеччини 1949 р. (ст. 20) вказано, що «німці мають право на опір кожному, хто спробує усунути цей лад, якщо інші засоби неможливі». У

Конституції Греції 1975 р. (ст. 120) зазначено, що «дотримання Конституції довіряється патріотизму греків, які зобов'язані чинити опір усіма засобами всякій спробі скасувати її шляхом насильства». Аналогічний зміст закладено в нормах Конституцій Литви 1992 р. (ст. 3); Естонії 1992 р. (ст. 54); Чехії 1991 р (ст. 23); Португалії 1976 р. (ст. 21); Словаччини 1992 р. (ст. 32) [179].

Реалізацію права опору важко юридично відмежувати від небезпеки політичного екстремізму, захоплення влади насильницьким шляхом, посиляючись на те, що чинне правління нібито порушує певні права і свободи. Конституційно-правова складність обумовлена тим, що влада може не мати механізмів або бажання допускати дії проти себе, або гарантувати право проведення протестних акцій. Збереження балансу залежить від дієздатності громадянських інститутів і сили сторін: влада за посередництвом конституційних норм допускає протестні дії тією мірою, поки вони не набувають рис повалення режиму; протестувальники діють в межах дозволених норм і критикують або вимагають змін режиму мирними шляхами. Є загроза, що кожна сторона може перейти межу: протестувальники – до неконвенціональних дій, а влада – до застосування сили для припинення протестів. Межі здійснення свободи слова, мітингів і маніфестацій, права на недоторканність приватного життя, вироблення правил і процедур, що обмежують свавілля влади та її органів, становлять гостру наукову дискусію, починаючи із 90-х рр. ХХ ст. [312]

Набувають значення форми політичної участі, які дають можливість громадянам впливати на політичний процес, але не передбачають права прийняття політичних рішень. Це – протестні форми участі. Політичним протестом є відносини, що виникають у зв'язку з неможливістю отримати результат іншими засобами. Право на протестні дії є у всіх учасників політичних відносин, і цей протест спрямований проти інших учасників відносин. Отже, це не тільки опір громадян політичній системі, офіційному курсу, але і провладні дії, коли відстоюється позиція влади.

До форм політичного протесту відносять його латентні форми, коли «протестна дія» виражається в бездіяльності; а також організовані масові форми (мітинги, демонстрації, пікетування) [335, с. 149]. За змістом протестні відносини виокремлюються в такі групи: негативна оцінка публічного режиму; критика конституційного ладу; висловлення незгоди з діями органів влади та посадових осіб; невикористання конституційних інститутів (наприклад, публічних слухань); виступ проти нормативних правових актів; критика кандидатів на виборні посади; відмова від діалогу з іншими суб'єктами процесу (партіями, напр.); протест в парламентському процесі, тощо.

Організаційно-правові засоби вираження протесту можна розподілити на такі типи: спонтанне вираження особистої позиції, звернення і подання петицій, колективна дія. В основу особистого вираження позиції на публічному заході в публічному місці або в ЗМІ закладено конституційні права – свободу слова і думки. Не випадково конституційні документи, насамперед, закріплювали свободу слова як можливість публічного вираження поглядів, настроїв, антипатій до влади, політичного клімату. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод у ст. 9 і 10 закріплює право на свободу думки, совісті і релігії, а також на свободу вираження поглядів [239, с. 546]. І в Конституціях 31 з 47 європейських країн є заборона обмежень свободи слова і цензури. Але деякі країни таке право в конституціях не закріплюють, наприклад – Сербія [179]. Свобода слова і думки є критерієм демократичності режиму. На жаль, індекс свободи друку, який використовує для моніторингу організація «Репортери без кордонів», демонструє неприйнятну ситуацію, коли країни ЄС погіршили свій рейтинг: Великобританія, Румунія, Угорщина, Болгарія та ін. [489].

Свобода слова може виражатися в пропаганді та агітації, в засобах, які дають можливість людині публічно презентувати свої погляди. Визнання свободи слова потребує визнання і можливості її обмеження. В Міжнародному пакті про громадянські і політичні права встановлюється

необхідність обмежувати свободу слова на основі законодавства з метою охорони державної безпеки і суспільного порядку [239, с. 53]. Конституція і закони країн встановлюють межі свободи слова, вказуючи неприпустимі цілі її використання. Так, Декларація прав людини і громадянина 1789 р., що є частиною Конституції Франції, проголошує, що «вільне повідомлення іншим думок і поглядів є ...правом людини; будь-який громадянин може вільно висловлюватися, писати, друкувати, несучи відповідальність за зловживання» (ст. 11). В Конституції Ірландії зазначено, що «державна гарантує свободу прав за умов дотримання громадського порядку і моралі» (ст. 40). Свобода слова як передумова протестних відносин передбачає можливість висловлення поглядів, які не влаштовують владу і, в межах закону, особистість має право сподіватися на терпіння і захист з боку влади [179].

Порушення права на свободу інформації може виступати каталізатором активістських протестних дій. Право на інформацію закріплено в Загальній декларації прав людини 1948 р. У ст. 19 сказано, що «це право передбачає свободу пошуку, отримання і поширювання інформації та ідей будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [239, с. 39-43]. Для забезпечення свободи інформації застосовують заборони. Так, в США перша поправка до Конституції закріплює: «Конгрес не має видавати жодного закону, ... який обмежує свободу слова чи друку» [182, с. 133]. Такі положення наявні в більшості конституцій країн Європи. Але, водночас, це право обмежується з метою забезпечення державної безпеки [332]. Обмеження доступу до інформації допускають з метою захисту державного ладу і безпеки громадян.

Право на особисті індивідуальні та колективні звернення до державних органів і органів самоврядування також постає формою підтримки суспільно-політичного діалогу. Реалізація цього права відбувається у різних формах : пропозиція-рекомендація громадянина щодо вдосконалення нормативних правових актів, діяльності органів влади та управління; заява – клопотання

громадянина про сприяння в реалізації прав, або повідомлення про порушення в роботі органів влади та управління, або критики діяльності зазначених суб'єктів відносин; скарга – прохання, вимога – про відновлення або захист прав, свобод, інтересів.

Всі види звернень-петицій мають цільове навантаження, забезпечуючи дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина, інформуючи публічну владу про поточну ситуацію у сфері відносин. Важлива функція петицій – сприяти участі громадян чи їх об'єднань у процесі політичного волевиявлення, бути засобом комунікації людей, суспільства і держави. Право петиції є засобом контролю з боку громадян за посадовими особами, що уособлюють владу чи управління держави. Це право закріплено в Конституціях як суб'єктивне право громадян й іноді іноземців. Так, петиції і звернення до влади в Німеччині і Австрії розуміють як форму реалізації участі громадян у справах суспільства і держави, як форма впливу осіб або колективів на процес прийняття політичних і правових рішень. В Австрії є парламентські петиції (спрямовуються в комітети парламенту) і індивідуальні (адресовані омбудсману). Право на петицію не вважається в Австрії юридичним засобом захисту, оскільки владні органи зобов'язані лише прийняти петицію і ознайомитися з її змістом. У Німеччині право на петицію віднесено до основних, тому їх носієм може бути кожен: громадянин, іноземці, апатриди, юридичні особи, об'єднання осіб приватного права. Бундестаг формує Комітет з петицій, зобов'язаний розбирати їх за Законом про повноваження Комітету Бундестагу з петицій (1975 р.). У Франції право звернення до влади з позитивними пропозиціями надається лише громадянам, негромадяни можуть подати лише скаргу. У Франції це право існує з часів Революції 1789-1794 рр., але сьогодні воно реалізується на основі Ордонансу «Про діяльність палат парламенту» (1958 р.) і Регламенту Національних Зборів (1959 р.) [179]. Реалізація цього права передбачає захист громадянина з боку держави, виходячи з критики, яку він адресує певним органам, службовим особам, режиму. Проблема складається з

необхідності відгородити громадянина від переслідування, а систему – від зловживань громадянином своїм правом.

Сьогодні визнання права приватних осіб на подання індивідуальних заяв відповідно до «Конвенції про захист прав людини і основних свобод» (ст. 34) та «Обов'язкової юрисдикції ЄС з прав людини» (ст. 19) – умови членства в Раді Європи. Рада здійснює контроль за реалізацією конвенції як шляхом розширення переліку прав, так і шляхом вдосконалення процедур [239, с. 544]. Мета механізму – надання індивіду міжнародних гарантій в доповнення до національних. У всіх державах-членах Ради Європи положення конвенції стали частиною внутрішньодержавної правової системи. Правом подання петицій може скористатися кожен громадянин, фізична чи юридична особа, яка проживає в одній з держав ЄС. Це право полягає в можливості подання прохання або скарги до Європарламенту щодо справ, віднесених до компетенції ЄС, які безпосередньо зачіпають інтереси конкретної особи відповідно Угоди про створення ЄС (ст. 21; 194). Перевірку цих звернень здійснює петиційний парламентський комітет [311].

Інший засіб вираження протесту – це колективна дія. В її основі – конституційне право на зібрання, мітинги, маніфестації, демонстрації та пікетування. Метою заходів є вираження і формування думок, висунення вимог стосовно політичного, економічного, соціального та культурного життя, питань зовнішньої політики. Мирний характер публічного заходу означає, що внаслідок його проведення немає бути нанесено фізичної чи матеріальної шкоди людям і навколишньому середовищу. Протестний характер маніфестації може полягати в самій акції, в її словесному втіленні, в зовнішньому оформленні.

Так, у п. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини (1948 р.) встановлено, що кожна людина має право на свободу мирних зібрань [239, с. 39]. У ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права «визнано право на мирні зібрання» [239, с. 53-68]. У Хартії основних прав ЄС (ст. 12 Лісабонського договору: «Свобода зібрань та

асоціацій») закріплено, що «Кожен має право на свободу мирних зібрань і на свободу асоціацій на всіх рівнях» [239, с. 688]. Ці права також гарантовано в Конституціях країн Європи – Бельгії (ст. 26), ФРН (ст. 8), Данії (ст. 79), Іспанії (ст. 21), Італії (ст. 17), Нідерландів (ст. 9) та ін. [179].

Засобом підтримки в правовому полі публічних заходів, мітингів, походів і демонстрацій, які можуть перетворюватися на організовані виступи проти влади з непередбачуваними наслідками, є правове регулювання цих свобод. У Конституціях абсолютної більшості країн вміщено припущення ситуації, коли мітинг, на проведення якого було подано заявку, буде заборонено [267].

Політична практика демонструє різні процедури закріплення права на свободу зібрань – заборонний, заявний або повідомний, дозвільний принципи. Вибір процедури залежить від розуміння природи суспільного руху. Якщо рух розуміють як такий, що загрожує безпеці громадян, а учасники акцій – такими, діяльність яких є непередбаченою, то влада запроваджує заборонний механізм. У деяких випадках можливість обмеження права на зібрання, або заборони, обговорюється відразу в статтях конституцій, де це право закріплено (в Бельгії, ФРН, Данії, Ірландії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Польщі, Чехії, Швеції) [266, с. 24]. Існують заборони на проведення публічних заходів у певних місцях («зонах тиші» – урядових кварталів, адмінбудівель), що спрямовано на забезпечення порядку та безпеки. В Австрії «немирним» визнають зібрання у тому випадку, коли його учасники перешкоджають третім особам у доступі до певних споруд шляхом блокування доріг або їх оточення [241]. У 2014 р. уряд Іспанії прийняв закон, за яким без дозволу влади заборонено влаштовувати будь-які зібрання перед державними установами (лікарнями чи університетами включно). За порушення закону організатори мають сплатити суму в 600000 €. Прояв неповаги до поліцейських карається штрафом в 600 €, зйомка цих подій на фото або відео – 30000 €. Відповіддю на цей закон стала організація групою Holograms for Freedom протестного походу голограм перед будівлею

іспанського парламенту [41]. Засуджуючи практику країн, ЄСПЛ у своїх рішеннях зайняв іншу позицію, зазначивши, що блокування входу до приміщення суду або блокування автостради не дає підстав для того, щоб визнати відповідне зібрання «немирним» [41].

Також існує практика обмеження за довжиною маршруту, встановлення платної участі для демонстрантів, обмеження чисельності мітингувальників. В Італії заборонено виходити на мітинг кількістю більше 1000 учасників, у Великобританії дозвіл потрібен, якщо учасників мітингу планується більше 20, а в Швеції – більше 15 [235]. У деяких країнах (Швеція, ФРН) існують списки заборонених організацій, яких позбавлено права на отримання дозволу на проведення публічних акцій за попередні порушення [350, с. 95].

Законодавство країн Європи передбачає кримінальну відповідальність громадян за зловживання правом на свободу зібрань, що містить не лише грошові штрафи, але й позбавлення волі. Слід зазначити, що визначають різницю між видами зібрань: «пікет», «хода», «марш», «процесія», «парад», «флешмоб», «мирні маніфестації», «зборища», «незаконні збори». Це дозволяє обирати методи дій органів правопорядку, ступінь жорсткості цих дій. Кримінальну відповідальність передбачено за маскування обличчя, за зброю, за використання захисних шоломів і щитів. Порушення правил проведення мирних зібрань тягне, в тому числі кримінальну, відповідальність: у Великобританії і в США – до 10 років ув'язнення; в Італії – штраф у розмірі нанесеного збитку, до 1 року ув'язнення; в Австрії – 6 місяців арешту [267, с. 48]; у Німеччині – до 1 року ув'язнення [456]; у Франції – штраф до 45000 €, до 3 років ув'язнення [475]. Подібна норма з'явилася в 2013 р. і в Законі Канади [454].

У Франції з 1960 р. публічні заходи у громадських місцях, якщо вони здійснюються без узгодження з владою, вважаються «зборищами» і в обов'язковому порядку підлягають припиненню силами поліції. Суспільні протестні рухи розуміють як такі, що ігнорують цінності, процедури

прийняття рішень і розглядають як «небезпечні для демократії». Згідно із законодавством Франції, у громадських місцях заборонені: як збройні, так і неозброєні зборища. Збройними визнають такі, де хоча б один з учасників маніфестації має зброю, або предмети, які можуть служити зброєю [267, с. 54]. У ФРН влада всіх територіальних рівнів має право заборонити подальше проведення демонстрації, якщо під час її проведення було створено загрозу матеріальним цінностям або людям.

З точки зору теорії відносної депривації, масові зібрання / рухи є результатом прагнення уникнути нерівності. Отже, рухи, як в стародавні часи – карнавали, можуть визнаватися «компенсаторними явищами», і в цьому випадку діє дозвільний принцип організації, коли влада надає дозвіл на проведення і разом із організаторами несе відповідальність за безпеку їх проведення. У ФРН, згідно з Федеральним Законом «Про збори і походи» 1953 р., в редакції 1978 р. визначено, що масовий захід, збори або демонстрація в обов'язковому порядку мають бути санкціоновані владою. Це стосується заходів, які відбуваються в приміщенні (збори, мітинги), так і просто демонстрації, марші, мітинги. Згідно з цим Законом, дозвіл надає поліція, хоча допускаються і спонтанні публічні виступи – заздалегідь не заплановані, як, наприклад, реакція на події, які щойно відбулися [350, с. 97].

З точки зору теорії мобілізації ресурсів, масовий рух – це тип організації, який спрямовує власну дію на зміну суспільного порядку у відповідності до соціальної мети. Суспільні рухи розвиваються за рахунок перетворення умов на ресурси. Головним ресурсом виступають учасники руху, які мають спільну мету [249].

Більшість країн Європи закріпили заявний принцип проведення масових заходів, отже, організації мають подавати заявку, вказуючи маршрут, приблизну кількість учасників, тип заходу. Закон Франції, що встановлює порядок проведення зібрань, вимагає «..надавати попереднє повідомлення». Термін для подання заявки на проведення заходу варіюється:

в США від 15 до 40 діб у різних штатах; у Великобританії – за 6 діб; у Швеції – за 7 діб; в Японії – за 3 доби [341, с. 150].

Право на проведення публічних заходів не має уніфікованої процедури реалізації. В жодній країні свободу публічних заходів не регламентовано лише Конституцією. Спеціальні закони (Закон «Про збори і походи» 1953 р. в редакції 1978 р. – ФРН; Декрет-Закон 1935 р. зі змінами 2000 р. (Франція); Закон «Про охорону громадського порядку» 1986 р. (Великобританії), Закон «Про безпеку при проведенні масових заходів» 1997 р. (Польща) та ін. [341, с. 351], що конкретизують умови реалізації цього права, містять обмеження і правила щодо: терміну подання заявок, узгодження маршруту та кількості учасників, маскуванню обличчя і володіння збройними засобами, врахування попередніх порушень, тимчасових мораторієв тощо. Спеціальне законодавство передбачає регламентацію повноважень поліції, армії, судів.

Закріплюючи право громадян на волевиявлення шляхом участі у публічних зібраннях, держава прагне гарантувати збереження суспільного порядку також засобами політико-правового регулювання діяльності громадських об'єднань [33]. Це передбачає не лише обов'язковість інституціоналізації (для ідентифікації організацій, які є організаторами заходів), але і закріплення мінімальних вимог до організацій, які реалізують публічні дії. Також закони передбачають обов'язкове виділення осіб з числа учасників масового заходу для виконання функцій розпорядників, що підтримують постійні контакти з поліцією і забезпечують контроль за поведінкою учасників заходу. Але складність у тому, що більшість сучасних акційний дій є безлідерними з мережевою структурою. Отже, звичайний контроль не є ефективним.

Розвиток соціальних е-мереж, що прискорюють поширення інформації про проведення мобілізації учасників зібрань (смартмоби, «вірусна розсилка SMS»), обумовив появу нових можливостей для організації зібрань. Ініціатори зазвичай не виконують ролі формального організатора, з яким

можна вести переговори. Отже, дії активістських рухів важко піддаються регулюванню і найчастіше є неконвенціональними, що підлягає кримінальному покаранню. Ця тенденція для законодавців та державних урядовців, що мають гарантувати порядок та безпеку громадянам і, водночас, право на вільне, навіть спонтанне, волевиявлення, створює проблему, вирішення якої потребує адаптації законодавства до нових умов.

Зростання рівня та форм активізму обумовлюють потребу і в створенні міжнародних стандартів щодо свободи публічних дій. Стала демократія потребує рівноваги між надмірним збудженням, гіперактивністю в суспільстві і атрофічною апатією громадян. Основними міжнародними угодами в галузі прав людини є «Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод» (1953 р.) [239, с. 539-570], «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» (1966 р.) [239, с. 53-69]. Ці документи захищають основні права людини: свободу мирних зібрань, свободу об'єднань, свободу слова, право на справедливий суд. Країни-учасниці ОБСЄ дотримуються зобов'язань у сфері захисту прав й свобод людини, які містяться у «Заключному акті Гельсінської Конференції з безпеки та співробітництва в Європі» (1975 р.) та у «Підсумковому документі Віденської зустрічі» (1989 р.), у «Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ» (1990 р.), у «Паризькій хартії для нової Європи» (1990 р.) та Додатковому документі, що вводить у дію певні положення Паризької хартії [145]. Також у 2007 р. під егідою ОБСЄ і на основі моніторингових у країнах Європи, Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) у співробітництві з Відділом стратегічних питань поліцейської діяльності у складі Департаменту протидії транснаціональним загрозам ОБСЄ розробило «Керівні принципи з свободи мирних зібрань». У документі наголошено на неможливості створення типового закону про свободу зібрань для країн-учасниць, проте в ньому визначено норми, яких мають дотримуватися влади країн-учасниць у процесі регулювання права на свободу зібрань [338].

Таким чином, регламентація активності в національних системах країн Європи має за мету закріплення стандарту громадської поведінки шляхом надання конкретних обсягів прав суб'єктам громадсько-політичної дії. Регламентація активності в країнах Європи постає залежною від політичної кон'юнктури та процесів стандартизації механізмів загальноєвропейської системи політико-правового регулювання з метою досягнення рівноваги, якої прагне стала демократія Європи.

Висновки до розділу 3.

Форми громадсько-політичної активності розвиваються в системі суспільно-політичних відносин, змінюючи форми діяльності, методи і цілі. Індивід виступає складовою системи, отримуючи «позитивні» права і свободи «для», або наголошує на власній незалежності, прагне отримання права бути незалежним від тиску, контролю, обов'язків – «від» системи. Політична і соціальна сфера в першому варіанті є метою, яку індивід прагне привласнити. В другому варіанті «права особи» дистанціюються від політичного, яке розуміють як сферу тиску і обмеження індивідуальних можливостей та прагнень.

Втрата державою абсолютного суверенітету і контролю над національним простором у Новий час проявилася у формуванні системи контрольованої активності з боку всіх чинних суб'єктів політичного процесу. Навколо дуалізму держави і суспільства було сформовано проблему політико-правового регулювання політичної активності, створено систему законодавчого регулювання, яка спрямована на захист інтересів суспільних груп. Десакралізація політичного, яка відбувалась протягом Нового часу у Віденську епоху, призвела до визнання джерелом суверенітету волі народу, яку було закріплено в конституціях і законах. Законодавче закріплення права дії, публічного виступу, протесту було спрямоване на запобігання руйнівним формам спонтанної активності. Держава отримувала право контролювати соціальний процес, а суспільство – право закріплення механізмів, що обмежують свавілля держави. Конвенціювання передбачених і дозволених

форм участі розпочалося як закріплення права на протест проти влади у XVIII ст. і набуло конкретних форм регламентації протягом XIX-XX ст. Протягом XIX-XX ст. склалися механізми правового регулювання публічної дії та реалізації форм прямої демократії.

Порівняння сучасних форм політичної активності громадян на рівні національних держав доводить, що активність громадян набуває протестного характеру, а спроба імплементації демократичних стандартів урядування на рівні інституційної структури ЄС через використання інституту референдуму має негативні результати. Зростання рівня абсентеїзму призводить до виключення більшості громадян з процесу формування політичних рішень, легітимації представницьких органів влади.

На початку нового століття протестна активність громадян набула мобілізаційного характеру – її почали використовувати еліти як інструмент боротьби за владу. Водночас, популярними стали нетрадиційні форми громадської активності. Нові громадсько-політичні рухи характеризувалися запереченням чинних політичних систем; відсутністю ієрархічності, мережевістю, виступи у формах антисистемної, активістської дії. Головним носієм нових форм громадсько-політичного активізму постають представники нового класу – прекаріату. Контроль з боку суспільства залишається лише через моніторинг каналів е-комунікації. Значне зростання рівня і форм активності у неконвенціональних формах обумовлює потребу як у створенні міжнародних стандартів, так і у пошуку нових національних механізмів їх контролю та регламентації.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНИЙ АКТИВІЗМ ЯК ФОРМА ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

4.1. Громадсько-політична активність в Україні: характер та динаміка.

За майже чверть століття незалежності і самостійності Україна пережила низку трансформацій у системі соціально-політичного і політико-правового розвитку, події «помаранчевої» революції 2004 року, конституційних реформ, події «євромайдану» 2014 року.

Впродовж цього періоду омріяним для українців було «громадянське суспільство» як система взаємодії, що спрямована на захист індивіда від державного тиску. Але з 90-х років ХХ ст., за визначенням дослідників, суб'єктом реалізації незалежності був державно-бюрократичний апарат, а не сфера інститутів громадянського суспільства, які залишалися на правах об'єкта політичних відносин [60, с. 11]. «Громадянська сплячка», «апатія» середньостатистичного українця відзначалася соціологами як складова менталітету [277, с. 38]. Дослідники оцінювали громадянське суспільство в Україні або як «обмежене колом «свідомого українства», або як негромадянське» [341, с. 22; 301, с. 25]. У політичному процесі неодноразово було ініційовано пошук «шляху», що мав привести до формування середнього класу, який здійснить опір бюрократичній номенклатурі, олігархії. Проте, як слушно зауважив В. Геєць, перехід до капіталістичних відносин було відображено лише в розподілі загальнонародної власності [60, с. 16].

Протягом 90-х років ХХ ст. дослідники вказували на відсутність національного підйому і це викликало подив. З опитуванням суспільної думки в Україні було виявлено скептицизм щодо можливості змінити щонебудь за допомогою колективних зусиль. На запитання, чи будуть вони

виступати проти рішень уряду, які торкаються інтересів народу, 65,6 % українців у 1997 р. відповідали «ні» [110, с. 24].

Результати дослідження Центру О. Разумкова «Рівень і чинники громадянської активності в Україні» (2002 р.) дозволяють констатувати, що більшість громадян не бачить потреби у громадянській активності. Як зазначав Ю. Якіменко, «відповідальність за це лежить на владі, яка виявляє байдужість і ворожість до спроб громадян активно обстоювати права. Все, що робиться в країні, відбувається за згоди «мовчазної більшості», яка шукає виправдання своїй слабкості і своєму страху...» [438].

Активність зростала лише у період виборів. За словами заступника держсекретаря МВС України В. Варенка, якщо за 9 місяців 2000 р. в Україні відбулося 15,5 тис. масових заходів, то за 9 місяців 2002 р. їх проведено 41,3 тис. (у 2002 р. в Україні відбувалися вибори). Осіння кампанія «Повстань, Україно!» 2002 р. підвищила протестну активність – від 39 % до 45 % громадян у 2002 р. визнавали готовність брати участь у дозволених і поміркованих формах протесту, але не готовими до цього були 43-49 % [438].

Що стосується недозволених законом акцій, то тут різниця між кількістю готових і не готових до участі громадян у 2002 р. була більшою. У недозволених акціях протесту «брали чи могли б узяти участь» лише 10,5 % громадян, «ніколи б не брали участі» – 77,5 %. Це засвідчувало високий рівень несприйняття населенням протизаконних радикальних акцій.

Показники участі та готовності до участі в акціях протесту у 2002 р. мали регіональну специфіку. Найвищий відсоток громадян, готових до протесту, виявився на Заході (63 %). Західний регіон по праву підтверджував репутацію більш активного і радикалізованого [438].

Причинами, за якими громадяни, які засвідчили готовність до участі у протестних акціях, реально участі в них не брали, були: байдужість влади до вимог (41,7 % громадян вважали протестні дії недоцільними, «тому що влада все одно ігнорує їх»); байдужість оточення (кожен десятий – 9,6 % –

зазначав, що люди в його населеному пункті є інертними, тому не варто очікувати від них підтримки); відсутність «вождя» (13,7 % громадян бракувало лідера); відсутність приводу для акцій визначали 28 % опитаних, при тому, що понад 70 % громадян констатували, що в Україні не дотримуються їх права [438]. Тобто, громадяни не виявляли готовності діяти, чекали «лідера», побоюючись відкрито не погодитися з владою. Кожен десятий відзначив «загрозу протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва». З одного боку, це наслідок корупційних зв'язків у владі, яка не здатна захистити громадян від помсти чи погроз з боку криміналу при владі. З іншого боку, страх громадян існує через неможливість знайти захист у суді через корумпованість та закритість суддівської системи. Погіршує ситуацію несамостійність, фінансова залежність інформаційних ЗМІ.

Крім того виявлялося, що громадяни розуміють «громадську діяльність» передусім як політичну, як засіб впливу на владу. Менш поширеним розумінням виявилось визнання громадської активності діяльністю, спрямованою на покращення комунального побуту, екології. Ознаками громадської діяльності громадяни називали її корисність суспільству та безоплатність. Відтак, активність діячів профспілок та діячів громадських організацій громадяни не схильні були вважати громадською активністю, оскільки вона є «громадською лише за формою», а по суті спрямована на отримання грошей та певної користі.

При цьому, соціологічні опитування виявили наднизький рівень залучення громадян до громадської діяльності (4,7 %). І серед цього незначного відсотка лише 69,5 % робили це з переконань, а інші – через корисні мотиви. Дослідження виявили, що значний вплив на активність громадян здійснює матеріальний чинник: якби на громадську діяльність варто було витратити власні кошти, то 43,1 % опитаних не стали б нею займатися. Що стосується громадян, яких не залучено до громадської діяльності, то 53 % розглядали громадську діяльність як недоцільну. Тобто,

майже для половини громадян «громадське» розуміється виключно як «публічне» і не перетинається з відчуттям «приватного».

У процесі дослідження було виявлено, що право на участь у виборах як таке, що має особистісну цінність, визначили лише 47 % опитаних. Ще менше респондентів визнали значення таких форм активності як право на участь в акціях протесту – 17,5 %; підтримку опозиції – 5,3 %; підтримку влади – 4,6 %; членство в партіях – 4,5 % [438]. Увагу привертає те, що третина громадян не вважала для себе необхідною жодну з названих форм громадянської активності [438].

Причиною такої ситуації дослідники визнавали слабкість соціальних інститутів, покликаних виступати каталізаторами суспільної активності. Більшість громадян (69 %) засвідчили, що не належать до жодних організацій. Лише 21 % зазначили, що є членами профспілок; 3,6 % – членами партій, 2,6 % – членами громадських організацій. Однак і таке мінімальне членство було формальним, оскільки лише (40 %) членів партій брали участь у партійних заходах. Це пояснюється тим, що партії в Україні утворено не за ідеологічними мотивами, а за корпоративними, як лобістські системи бізнес-груп, а тому для члена корпорації членство в партії є засобом засвідчити лояльність керівництву [438].

У рейтингу інститутів, які «сприяють розвитку громадянської активності», громадяни перше місце віддали ЗМІ (41 %), друге – діяльності партій (34 %) і третє – діяльності громадських організацій (30,7%). Найменшою мірою було визнано місцеві органи влади і профспілки.

На жаль, наведені оцінки 2002 р. залишалися незмінними і в 2013 р. На це вказували результати дослідження Центру О. Разумкова, який спільно з фондом «Демократичні ініціативи» опублікував результати довіри суспільним інституціям. Але тепер у рейтингу довіри громадян соціальним інститутам перше місце посіла Церква, ЗМІ, з різницею в 20 %, зайняли лише друге. Верховна Рада, суди, партії, уряд, міліція, банки, прокуратура,

Конституційний Суд, СБУ, місцеві органи влади та Президент отримали тоді негативний баланс довіри [385].

Політичну апатичність населення та недовіру до соціальних інституцій дослідники визначали і в 2010 р. Г. Іовчу зазначала високий рівень політичної аномії та факт «демократичного дефіциту» через низький рівень активності громадян [148, с. 530]. Таке ставлення громадян до участі в житті країни пояснюється тим, що в Україні є нездійсненим процес соціальної ідентифікації, духовного конституювання громадянства [93]. **Головною причиною апатії стала втрата соціально-моральних орієнтирів під час 90-х років, коли громадяни опинилися на межі виживання. «Лихі 90-ті» сформували покоління, яке виросло в епоху заперечення минулого, критики «теперішнього», у «пошуку ідеї майбутнього», а значить – не мало сталої шкали цінностей.**

Соціологічне дослідження 2000 р. про чинники солідарності в українському суспільстві показало, що головним чинником, що єднає українців, є чинник «загальних труднощів життя». Відчуття патріотичної солідарності у 2005 р. було ще низьким – 38 % громадян [415; 385]. Дослідники пояснювали це тим, що останні 20 років у суспільстві утворилося велике майнове розшарування [352; 273]. Якщо в 1990 р. середній прибуток 10 % найзаможніших громадян України в 4 рази перевищував відповідний показник 10 % найменш заможних, то в 1999 р. цей показник перевищував у 12 разів [216, с. 30-36]. За статистикою ООН, за межею бідності в Україні в 2010 р. перебувало 78 % людей [111]. При цьому кількість мультимільйонерів в Україні зі статками понад 30 млн. доларів у 2013 р. визначалася у 397 осіб і, за прогнозами компаній Knight Frank і Wealth-X, представленими у виданні «The Wealth Report 2013», до 2022 р. їх кількість може подвоїтися – з 397 до 690 [386]. Таке розшарування пояснюють рівнем корупції: у 2013 р. Україна займала 144 місце серед 177 країн за рівнем протидії корупції [389].

Отже, в Україні триває процес маргіналізації суспільства. Найголовнішою соціально-економічною проблемою держави залишається проблема долання бідності, корупції, становлення середнього класу, який має бути носієм громадянської культури. Проте, за результатами дослідження 2014 р. Центр О. Разумкова було встановлено, що до «середнього класу» віднесли себе 50 % громадян України, при цьому до «ядра» цього класу віднесли себе 14,2 %, а до периферії – 34,8 % [351].

Тут постає проблема формування «нової культури громадянськості», яка має змінити стереотип громадянської культури радянського типу, коли активізм існував лише у формах конвенціональної політичної участі і передбачав ставку на кар'єрне підвищення через демонстрацію своєї політичної лояльності або громадянського патріотизму.

Формування «нової культури громадянськості» передбачає існування антиінституційного активізму, що здійснює постійну культурно-інформаційну війну, – «акціонізм» з репресивністю суспільно-політичних установ, створюючи механізм громадянського аудиту над владними установами. Поки що відсутність потужного середнього класу робить недовірливими існуючі громадські структури. А полярні соціальні групи – олігархічні та маргінальні – змушені досягати своїх цілей, спираючись на державу. Перші – через намагання користуватися адмінресурсом для поліпшення умов бізнесу; другі – через нездатність перебороти злиденність без допомоги держави. Соціальну стратифікацію не завершено і соціальні спалахи та протести і надалі є неминучими.

Українськими дослідниками було виявлено, що протестна активність громадян в Україні має циклічний характер і збігається з перебігом президентських електоральних циклів [335, с. 205; 31, с. 335]. Так, перший цикл масової протестної активності дослідники пов'язують з кінцем 1980-х років, коли країною пройшла хвиля протестів, спричинених перебудовою, кризою легітимності інститутів влади. Другий цикл активності (1991-1993 рр.) розвинувся на фоні краху економічних реформ у суспільстві та

призвів до політизації економічного невдоволення [335, с. 210]. «Саме тоді, – зазначає Г. Іовчу, – відбулося гальмування інституціоналізації протестної моделі політичної участі в суспільстві, яке перестало сприймати страйки та демонстрації як ефективні механізми впливу на владу» [148, с. 528]. Згодом масовий політичний протест перейшов у латентну стадію, про що свідчить зменшення кількості протестантів у період 1993-1996 рр.

На початку 2000-х років в Україні зберігалася тенденція розриву між протестним потенціалом та протестною активністю громадян. На фоні значного протестного потенціалу в суспільстві, на початку 2000-х років почала розвиватися тенденція «мобілізації громадян» до протестних акцій партіями в їх боротьбі за політичну владу [335, с. 47]. Свідченням цьому є кампанія протестів 2001 р. «Україна без Кучми», яку було організовано опозицією на початку підготовки до виборів Президента країни, що мали відбутися у 2004 р. У 2002 р. ХХ ст. прихильники опозиції зібралися на майдані у Києві на акцію «Повстань, Україно», де метою було привернути увагу на «злочинне правління Кучми» [291]. Протестні акції у 2004 р. стали відомими як «Помаранчева революція».

В електоральний період 2004–2010 рр. дослідники звернули увагу на спад протестних акцій як реакцію, з одного боку, на нездійснені надії, а з іншого – на підвищений рівень очікувань від нової влади [31, с. 331]. За відомостями Фонду «Демократичні ініціативи» та Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, у 2008-2009 рр. лише 10,4 % респондентів були впевнені, що братимуть участь у мітингах, а у несанкціонованих мітингах та демонстраціях були готові брати участь 4,3 % [104]. При цьому, 72,4 % громадян визнали, що «нездатні впливати на процес прийняття політичних рішень та на дії владних інститутів» [387]. Експерти фіксували «відсутність деліберативного процесу», «пасивно-демократичний тип політичної культури», «надвисокий рівень демократичного дефіциту», «неможливість перетворення протестного потенціалу на активні дії громадян без відсутності мобілізаційних факторів» [27; 149; 335].

Між тим, у 2009 р. в Україні стартувала «нова філософія зміни системи», яку анонсували Ю. Корчинський та Ю. Збітнев як громадську ініціативу «Геть усіх» з гаслами «Нам потрібні нові», «Геть всю політичну еліту» [143]. Ця ініціатива, хоча і почалася в усіх регіонах України, та її не було підтримано так масово, як «Помаранчеву революцію» і до того ж інші праві сили визнавали її піар-акцією Д. Корчинського або навіть провокацією [64]. Ця акція продемонструвала бажання окремих політичних сил використовувати громадську активність для політичної дестабілізації або самопіару, та замість конструктивної громадської діяльності займатися «акціонізмом», трансформуючи громадську активність в «активізм».

І дійсно, «акціонізм» і «активізм» надалі супроводжували будь-які політичні процеси або форми громадсько-політичної діяльності, яка імітувалася та трансформувалася у карнавальну дію перекручування змісту. Намагання відтворити так званий «деліберативний процес», як процес консультації влади та громадян з важливих суспільно-політичних питань, та залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень супроводжували відкриті конотації щодо «закулісних домовленостей». Звідси, експертні висновки про декларативний характер суспільно-політичних слухань, обговорень, навіть тих, що проводились з питань Конституційної реформи, з питань європейської і євроатлантичної інтеграції та інших найважливіших для країни питань, які поставали під час виборчих кампаній, посилювали поляризацію суспільства, маніпулювали громадською активністю для боротьби з політичними, а точніше – з економічними опонентами.

Згідно з опитуванням Центру О. Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи», у 2008-2013 рр. громадянська активність українців зростала: 26,4 % українців у 2013 р. були впевнені, що, якщо їх діяльність принесе користь суспільству, то вони будуть діяти. Цей показник у 2008 р. становив лише 14,8 % [416]. Між тим у травні 2013 р. вважали себе «залученими» до громадянської дії менша кількість громадян, ніж у 2008 р.

«Так» відповіли у 2008 р. 11,6 % опитаних, а у 2013 р. – 8,1 %; тоді як «ні» – відповіли в 2008 р. 76,2 %, а у 2013 р. – 85,2 % [416]. Ця тенденція залишилася і в 2014 р. [351].

Слід зазначити, що саме у 2013 р. – на початку 2014 р. рівень протестної активності в столиці України було визнано «революційним». Київські події листопада 2013 р. – лютого 2014 р. вилилися у неконвенціональні форми активності (захоплення адміністративних будівель, озброєне протистояння, пікетування, акції терору та викрадення людей). Дії екс-влади протягом листопада, а потім після прийняття «Законів 16 січня» радикалізували вуличні протести проти режиму В. Януковича як режиму «недотиранії» [426]. Головним каталізатором протестів для більшості громадян, на думку дослідниці М. Шелії, стало не знищення «європріи», а побиття студентів 30 листопада. Українське повстання було спровоковане ціннісним протестом. Рушійною силою протестів у листопаді 2013 р. стало студентство, молодь, політичні сили правого та ультраправого спрямування. «Ті, хто був на майдані дев'ять років тому, отримали вишкіл 2004 р., – зазначив журналіст С. Рахманін. – Вони відчували, що перемогу вкрадено, тому є необхідність відбити її» [426]. Канадський професор Т. Кузьо зазначив, що «Євромайдан-2014 став наслідком придушення... демократизації».

Майдан–2004 р. та Революція гідності 2013 р. завершилися приходом правої опозиції до влади у лютому 2014 р. та процесами демократичного реформування. Аналітиками середній клас названо головним суб'єктом цієї революції. Висловлювалися сподівання, що Майдан народить нову політичну силу – партію середнього класу: «Майдан – це друга спроба революції середнього класу. І він продемонстрував запит на партію середнього класу» [220]. Однак, на жаль, цього не сталося. На парламентських виборах у жовтні 2014 р., «інтереси Майдану» представляли згадані вище опозиційні партії [351]. Загалом у виборах взяли участь 23 політичні партії, 12 з яких набрали на виборах не менше 1 % голосів виборців. Втім, лише 5 із 12

популярних партій згадали у програмах про середній клас, а з 6 партій, що пройшли до Парламенту, задекларували підтримку середнього класу лише 2 – «Народний фронт» і «Батьківщина» [351]. Тому, не дивно, що в Коаліційній угоді Верховної Ради VIII скликання і Програмі діяльності Кабінету міністрів термін «середній клас» не згадується [167; 320]. Така ситуація свідчить, що «влада або не має стратегічного бачення бажаної соціальної структури суспільства, тобто не визначила мету соціального розвитку країни й, відповідно, державної економічної і соціальної політики, або обмежена у своєму баченні короткостроковою перспективою, завданнями «виживання», а не розвитку» [351]. Очевидно, що причиною забуття про середній клас є факт, що більшість політичних структур, які створили парламентську коаліцію у 2014 р., є, скоріше, лідерськими проектами (4 з 5 учасників коаліції мають політичну історію, коротшу за 2 роки), а не ідеологічними партіями.

Звідси, як свідчать результати всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України 15-21 березня 2014 р., лише 25 % громадян вважають, що події в Україні отримали розвиток у правильному напрямку [324]. Можна вказати, що події Євромайдану–2014 підвищили рівень надії на демократичні перетворення, але очікування поки не реалізовано [324]. Тому, відзначаючи річницю Євромайдана у листопаді 2014 р., журналісти «Української правди» зазначили: «Революція на ймення Майдан продовжується», рекомендуючи громадянам «запасатися не попкорном, а рукавичками», натякаючи на потребу активної громадянської дії замість «диванного» пасивного невдоволення [283].

Зростання рівня громадянського протистояння в Україні, викликаного подіями у східних регіонах, не дають надії на швидку стабілізацію порядку. Ситуацію погіршує ескалація безкарності порушень прав громадян з боку «активної громадськості», що продовжує використовувати групові форми «віднайдення справедливості». На це вказує зростання кількості нападів на

журналістів, розправи над політичними опонентами із застосуванням самосуду (побиття, мусорна люстрація тощо). При цьому, вимоги носіїв оновленої влади не сприймаються як «авторитетні». З одного боку, подібне громадське «зваження» дій та слів посадових осіб має знаходити пояснення процесам демократизації, а з іншого боку – це вказує на те, що накопичений в суспільстві протестний потенціал залишається значним [324].

Третина респондентів заявляють про готовність особисто брати участь у масових акціях, якщо такі розпочнуться знову. Найбільше налаштовані брати участь в масових акціях мешканці Заходу та Центру. Менший, але достатньо високий, ступінь готовності спостерігається на Сході та Півдні. Порівняно з груднем 2013 р. частина тих, хто готовий брати участь у масових акціях протесту, зросла на 5,7 % [324]. Дослідники та політики прогнозують наступні «Майдани» через посилення соціальної напруги в суспільстві, недовіри населення до влади та навіть можливість «контрреволюції» [378]. Отже, розвиток найближчого часу важко спрогнозувати через наявність чинників, що спричиняють погіршення соціально-економічної та соціально-політичні ситуації, і за невдалої комбінації яких стають очевидними масові протести. Водночас необхідно врахувати чинник політичної маніпуляції, коли певні сегменти суспільної думки артикулюються та стають «найвагомішими» у критичні моменти розвитку української держави.

До того ж, попри високу загальну активність протестних настроїв, оцінка громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси, які відбуваються навколо, лишається невисокою. Тою чи іншою мірою погодились з тим, що справляють такий вплив, 13,7 %; не погодились – 67,2 %. Водночас, понад 60 % опитаних погодились з тим, що «доля країни залежить від кожного з нас». Разом з тим слід визначити надзвичайно великий рівень патерналістських очікувань переважної більшості громадян України, які займають позицію спостерігачів, здійснюючи «диванний» протест в е-мережах. Можна спрогнозувати, що варіанти розвитку форм

політичної активності, її динаміка будуть цілком визначати стан суспільної свідомості громадян України і надалі.

4.2. Політико-правове регулювання конвенціональних форм громадсько-політичної активності в Україні

Реалізація конвенціональних форм громадської активності на рівні закону визнається запорукою національної безпеки. Так, за ст. 9 Закону «Про основи національної безпеки України», «...громадяни через участь у виборах, референдумах та інші форми демократії, через органи влади і самоврядування, ... реалізують інтереси, ... привертають увагу ... інститутів до небезпечних явищ і процесів...; у законний спосіб захищають власні права, інтереси, власну безпеку» [132].

На початку 90-х років найбільш розповсюдженою формою громадської активності залишалась участь у діяльності профспілок, які були і є механізмом узгодження інтересів роботодавців, працівників, держави, а також інститутом спрямування громадської активності. Тому держави приймають спеціальні закони, визначаючи статус та права профспілок на укладання колективних угод, на проведення акцій протесту. Конвенціональні форми профспілкового протесту можна розділити на: 1) акції, що здійснюються без припинення роботи (звернення, мітинги, пікети, підписання петицій); 2) акції з припиненням роботи (страйки), що завдають роботодавцю економічних збитків. Обидві форми протесту дозволяють локалізувати соціально-економічні конфлікти, вирішувати їх.

Право громадян на утворення профспілок в Україні гарантовано ст. 36 Конституції (1996 р.) та Законом «Про професійні союзи, їх права та гарантії діяльності» (1999 р.), відповідно до ст. 6 якого утворення профспілок передбачає повідомний тип реєстрації [133]. Новий закон передбачив право на здійснення громадського контролю щодо здійснення законодавства про працю, право вносити пропозиції суб'єктами законодавчої ініціативи (ст. 21), хоча в Законі 1990 р. за ст. 7 профспілки мали право законодавчої ініціативи.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. дослідники визнали профспілки «втраченою» формою громадської дії в Україні через втрату ними прав, їх «угодовську» позицію, комбінацію корпоративізму і трипартизму [110, с. 12]. Адже корпоративізм передбачає прихований вплив на політику, для чого підтримує змову представників влади, власників підприємств і профспілок у формі «трипартизму» щодо соціально-економічної політики. Ці оцінки підтверджувалися соціологічними відомостями: в 2001 р. визначено тенденцію до падіння показників страйкової форми діяльності профспілок, оскільки 79,3 % респондентів зазначали безперспективність звернення за захистом прав до профспілок через їх залежність від влади і неготовність конфліктувати з нею [319].

Статистика вказує на збільшення кількості самих профспілок: у 2010 р. перелік містив 138 всеукраїнських профспілок, а в 2014 р. – 177 всеукраїнських та 5,7 тис. з іншим статусом і 1,3 тис їх об'єднань [163]. Зростання кількості профспілок, їх дрібнення свідчить про відцентрові тенденції розвитку. Також продовжується практика створення «жовтих» профспілок, які утворюються під приватні політичні проекти для імітації підтримки рішень «знизу».

Окрім профспілок, які виявилися залежними від державно-корпоративних груп, а тому малоефективними формуваннями, в країні діє низка громадських об'єднань, регламентація діяльності яких відбувається за Законом «Про громадські об'єднання» (2012 р.) [128]. Цей Закон замінив Закон 1992 р., який у 2008 р. було визнано Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) «недемократичним» [139]. У законі 2012 р. знято обмеження щодо діяльності об'єднань на отримання прибутку; на права іноземців або осіб без громадянства утворювати громадські об'єднання [128; 274]. Право утворювати об'єднання надано юридичним особам приватного права. Було застосовано новий підхід до діяльності об'єднань без обмежень за територіальною ознакою, що дає можливість здійснювати статутну діяльність на всій території країни без перереєстрації [435]. Експерт ОБСЄ

В. Ковальські зазначив, що зміни, спрямовані на долання ситуації, коли «замість громадянських діє система номенклатурних об'єднань» [435, с. 3]. І як наслідок змін – зростання громадських об'єднань. Так, якщо за 3 місяці 2012 р. зареєстровано 250 громадських об'єднань, то за квартал 2013 р. – 450. Якщо у 2012 р. відмовляли в реєстрації у 50 % випадків, то тепер у 10 %. Право на «свободу об'єднання», встановлене цим Законом, гарантує нову якість цієї свободи», – зазначає М. Лациба [206].

З 1995 р. кількість легалізованих об'єднань громадян зросла у 80 разів (з 840 об'єднань у 1995 р. до 67,1 тис. у 2014 р.) [1, с. 86-87; 384, с. 18]. Зі спектру громадських організацій з 1995 р. до 2012 р. особливий розвиток зазнали громадські рухи (їх кількість зросла в 157 разів: з 2 у 1995 р. до 315 у 2014 р.). При цьому у 2012 р. кількість громадських рухів становила 24, тобто лише за рік кількість рухів зросла на 291 одиницю [1, с. 86; 163; 94].

Аналогічні зміни відбулися і з кількістю партій, утворення яких регламентується Законом «Про політичні партії» [114]. У 2014 р. налічувалося 199 партій, а у 2015 р. – 236 [163; 297]. Отже, лише за рік в країні зареєстровано 39 нових партій.

Кількісне зростання організацій вважається показником сегментованості та імітації громадсько-політичних процесів: «громадянське суспільство є, скоріше, сегментованим, ніж плюралістичним», а «більшість організацій покладається на фінансування з іноземних та внутрішніх джерел», а їх «спонсори» переслідують власні інтереси – тому «грантоїди» пов'язані з провладними або опозиційними партіями [78; 103; 285, с. 360]. М. Кармазіна зазначає, що «громадські організації є інститутом, що не викликає довіри: в 2013 р. лише 4,5 % українців довіряли громадським організаціям» [153, с. 2]. Рівень недовіри дослідниця пояснює тим, що є «громадські» організації за місцем реєстрації, які не може виявити навіть Мін'юст; низку організацій зареєстровано на померлих; низку – людьми, які більше 20 років залишаються їх керівниками; низка – мають однакові назви; низку засновано однією людиною [153, с. 2]. Ці відомості, як зазначає

дослідниця, свідчать про бурхливий розвиток псевдогромадських організацій.

Громадські організації України – це, переважно, кон'юнктурні і лобістські сили, що не відмовляються трансформуватися в партії або займатися підтримкою політичних сил. З одного боку, політизація псевдогромадських організацій та їх зростання посилює імітацію громадської активності, стверджує апофеоз акціонізму та активізму, знищує ціннісне значення громадянської активності. З іншого боку, такий розвиток є природним у перехідних суспільствах, де немає позадержавної системи захисту прав людини і де має відбутися руйнація межі між публічною сферою діяльності державних інститутів та приватною сферою розгортання громадянського суспільства. Кожне третє громадянське об'єднання України ставить за мету виступати із законодавчими ініціативами, брати участь у діяльності органів влади і самоврядування [276, с. 211]. Значно більшої уваги приділяють взаємодії з виконавчою владою, бо, з одного боку, низка об'єднань створювалася державною адміністрацією, зацікавленою в структурах, які грали б роль «посередника» між владою і соціально-професійними групами, а з іншого – «реально неурядові» об'єднання прагнуть віднайти зв'язки з державною адміністрацією для зміцнення авторитету, фінансової підтримки, «експертних посад», «приурядової» активності.

На псевдогромадський статус більшості громадських організацій вказує дослідження Центру О. Разумкова (2013 р). Результати дослідження показали, що брати участь у громадських організаціях громадяни спрямовані лише «за умов отримання за це грошей (17 %), або «якщо така діяльність принесе користь мені або моїй сім'ї» (37,4 %) і «якщо така діяльність буде сприяти ліквідації загрози життю, здоров'ю або добробуту близьких» (33,2 %) [356].

Найбільш активними громадськими об'єднаннями є молодіжні організації соціально-політичної спрямованості, більшість яких беруть

початок з 90-х років. Вони демонструють значний арсенал методів для здійснення впливу на громадськість і близькість до політичних структур. Серед них такі як ВМГО «Молодь демократичного альянсу» при партії «Демократичний альянс», «Спілка Української Молоді в Україні», «Національний альянс», «Патріот України» та ін. Більшість з них ставлять за мету суспільно-політичні цілі, часто протилежні [55: 368]. Так, «Всеукраїнська соціал-націоналістична громадська організація «Патріот України» ставить за мету створення «монорасового мононаціонального суспільства», підтримку європейської солідарності, але спротив європейській інтеграції (інтернаціоналізму), створення держави на принципах націократії, антипартійності, заборони інших політичних груп та ідеологій, авторитаризму [82]. І, навпаки, такі організації як «Європейський діалог», «Європейська позиція», «Європейська молодь України» ставлять за мету європейську інтеграцію України.

Окрім, громадсько-політичних організацій діють науково-професійні: «Всеукраїнська спілка молодих підприємців та бізнесменів» (1999), «Український національний союз молодих юристів» (2000), «Українська федерація молодих медиків» (2001). Так, остання ставить за мету сприяння реалізації проектів у медичній галузі; залучення медиків до законопроектної роботи. За час роботи організація приймала програми «Майбутнє без ВІЛ / СНІДу», «Програма підтримки молоді з особливими потребами «Ти потрібен» та ін. [388].

За 2014 р. через події на Сході зросла кількість волонтерських організацій, для яких було встановлено сприятливі умови (звільнення від сплати податку від прибутків на період АТО) [117]. Закон «Про волонтерську діяльність» (2011) визначив, що нею є добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність [127]. Серед волонтерських організацій найвідомими є «Повернись живим», «Крила Фенікса», «Сила України», «Станція Харків», «Благо» та ін.

Громадська активність в Україні має і релігійну спрямованість, чому сприяє гарантоване у ст. 35 Конституції «право на свободу світогляду та віросповідання». За останні 15 років кількість релігійних організацій зросла більше ніж на 10 тис. і на початок 2015 р. склала 33,8 тис. [328]. Конституція в ч. 3 ст. 35 та Закон «Про свободу совісті та релігійні організації в Україні» в ч. 2. ст. 5 засвідчують, що релігійні організації (громади, управління, монастирі, братства, місії тощо) відокремлені від держави, але мають право брати участь у громадському житті, а священнослужителі – і у політичному, як громадяни [134; 183]. Втім, релігійні організації не мають право брати участь у діяльності партій, фінансувати їх, втручатися у діяльність інших організацій, проповідувати нетерпимість.

Найактивнішу роль в політичних трансформаціях України Директор інституту національної пам'яті В. В'ятрович відзначив за УГКЦ: «... осередком українства на Сході та Півночі країни є УГКЦ, що ще на початку ХХ ст. змогла поєднати церковне життя з активним громадським» [284]. Представники цієї деномінації (УГКЦ) були також найактивнішими під час Євромайдану [224]. 1 грудня 2013 р. під час мітингу экс-голова УГКЦ Л. Гузар закликав громаду до активного протесту, за що піддався осуду з боку тодішньої влади [222]. Активну громадську позицію зайняли і представники інших конфесій.

Активну громадсько-політичну позицію демонструють етнокультурні об'єднання, що здійснюють заходи, спрямовані на задоволення етнокультурних потреб своєї національної спільноти. Чисельність таких організацій зростає (в 1990 р. було 84 таких організацій, а в 2010 р. – понад 1,5 тис.) [1; 286]. З 2002 р. в Україні діє Конгрес Національних громад України, який проводить роботу щодо інтеграції національних меншин в українське суспільство, виражає патріотичну позицію щодо подій 2014 р. в Україні, має е-сторінку, періодичне видання «Форум націй» [176].

Формою національно-патріотичної громадської активності в Україні є козацький рух. За відомостями 2015 р., в Україні діють 32 неурядових

організації (у 2006 р. – 25), що містять у назві слово «козацька», та більше 500 міських козацьких утворень чисельністю 200 тис. [73]. Їх діяльність регулюється Законом про «Громадські об'єднання», а також місцевими актами органів самоврядування. Так, з 2006 р. в Одесі діє Положення «Про координаційну раду козацьких організацій» [298]. Ця рада у 2014 р. об'єднувала голів 14 козацьких організацій та їх Асоціацій [144].

Для підтримки діалогу з організаціями при Президентах України створювалися: при Л. Кучмі – Рада представників громадських організацій національних меншин, при В. Ющенкові – Рада з питань етнонаціональної політики, а при П. Порошенкові – Національна Рада реформ [430].

Забезпечення інституційних форм громадської активності є завданням організації національної безпеки – про це йдеться в Аналітичній записці Відділу стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції [73]. У ній зазначено, що «держава у взаємодії з **неурядовими організаціями (НУО) для забезпечення національної безпеки має керуватися принципами «контролю» та «залучення»**. Ці принципи ґрунтуються на характері потенційного впливу (деструктивному чи конструктивному) НУО на сектор безпеки. **Конструктивний вплив НУО, наприклад, на сектор безпеки** проявляється у формі аналізу відповідності діяльності посадових осіб цілям державної політики. Відтак, принцип контролю з боку держави має поширюватися на деструктивний чинник діяльності НУО, а залучення – на конструктивний» [73]. **НУО як один із суб'єктів гарантії безпеки мають контролювати діяльність органів влади.**

Правовою основою взаємодії НУО з державними органами є Закон «Про основи національної безпеки України», у ст. 6 якого серед пріоритетів національних інтересів визначено «розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів контролю» [132]; Закон «Про демократичний громадський контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави» (2003 р.) [129]. На концептуальному рівні необхідність

взаємодії державних інституцій з НУО задекларовано у Стратегії національної безпеки (2015 р.) [366].

Відповідно до п. 4 ст. 5 Указу Президента «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2005 р.), Постановою КМ № 976 затверджено «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (2008 р.), який визначає процедуру проведення інститутами громадянського суспільства (ІГС) громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, але тепер із змінами 2015 р. Громадська експертиза є складовою демократичного управління державою, який передбачає проведення ІГС, громадськими радами оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності виконання ними рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання проблем [304]. В абзаці 2 п. 2 Постанови № 976 зазначено: «...під інститутами громадянського суспільства слід розуміти громадські об'єднання, профспілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні ЗМІ та інші легалізовані непідприємницькі товариства і установи» [304]. Законодавство України передбачає можливість створення 21 виду непідприємницьких товариств. Окрім вищезазначених, це також партія, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, орган самоорганізації населення, біржа, кредитна спілка, споживче товариство, спілка споживчих товариств, недержавний пенсійний фонд, обслуговуючий кооператив, споживчий кооператив, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, Асоціація (об'єднання юридичних осіб), установи [209, с. 55]. Установою, за ст. 83 Цивільного кодексу, є організація, створена засновниками шляхом об'єднання їхнього майна для досягнення мети, визначеної ними. З 4-х типів установ: державних, комунальних, приватних та установ об'єднань громадян, релігійних організацій та профспілок, до ІГС відносять приватні установи та установи, утворені іншими ІГС [209, с. 56].

Постанова № 976 не поширюється на органи місцевого самоврядування, але має для них рекомендаційний характер. І деякі обласні центри у питанні проведення громадських експертиз керуються нею (Дніпропетровськ, Житомир, Київ, Кіровоград) [80]. У деяких містах затверджено міські акти з її проведення (у Чернівцях у 2012 р. затверджено «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності виконавчих органів Чернівецької міської ради») [305]. Є випадки, коли місцеві ради визначили порядок проведення експертизи діяльності не лише виконавчих органів, але і міської ради (таке рішення прийнято Славутицькою міською радою Київської області) [80; 91].

Статути міських громад Луцька, Тернополя, Сум, Полтави, Чернігова, Одеси, Херсону, Дніпропетровська, Запоріжжя передбачають, що члени громади можуть брати участь у проведенні громадських експертиз не лише результатів роботи виконавчих органів чи рад, але і проектів їх рішень. Так, ст. 32 Статуту громади Одеси визначає, що «...ІГС можуть проводити, замовляти проведення громадської експертизи проектів нормативно-правових актів органів міського самоврядування» [362]. Статути міст по-різному визначають це право, але єдині у тому, що не містять процедур проведення громадських експертиз і імплементації рішень, оскільки у Постанові № 976 (до 8.04.2015 р.) не встановлено ні процедуру експертизи, ні обов'язків органів влади щодо імплементації чи опублікування результатів розгляду пропозицій [81]. Проведених експертиз було достатньо, але їх не враховували, що обумовило судову практику з цих питань [91].

Процедура експертизи, яка надає механізм реалізації права громадян (через ІГС та громадські ради) на участь в управлінні державними справами, що передбачено ст. 38 Конституції, є захищеною Законом «Про звернення громадян» та правом звернення до прокурора із скаргою на дії або бездіяльність керівника органу виконавчої влади, який не видав наказ про проведення експертизи, а також із позовом до суду [209]. Урядом створено е-

сайт «Громадянське суспільство і влада», що містить Реєстр результатів проведених експертиз, за даними якого на початок 2015 р. їх було 36 [390].

8 квітня 2015 р. прийнято Постанову № 234, що внесла зміни до постанов № 976 «Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (2008 р.) і № 996» «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2010 р.) [306]. Новаціями стали вимоги до органу виконавчої влади обов'язково оприлюднювати тексти розпорядження про проведення експертизи та надавати в е-вигляді матеріали, необхідні ІГС для її проведення; вимоги до ініціаторів експертизи подавати у 3-місячний строк від початку проведення експертизи свої експертні пропозиції, бо інакше експертиза буде вважається такою, що не відбулася (п. 5-2). Зміни мають удосконалити процедуру експертизи.

Формою спрямування громадсько-політичної активності стає формування громадських рад при органах державної виконавчої влади, що було регламентовано Постановою уряду «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996 (2010 р.), в якій органам місцевого самоврядування рекомендовано дотримуватися «Порядку» і «Типового положення проведення консультацій з громадськістю» [303]. П. 7 Порядку вказував, що консультації мають проводитися не рідше 2 разів на рік і всі ІГС можуть ініціювати проведення консультацій з органами виконавчої влади. Новації до Постанови (2015 р.) передбачили, що «у разі, коли пропозиція щодо проведення консультацій знаходить не менше ніж від 3-х ІГС, проведення консультації визнається обов'язковим» (абзац 2 п. 7 Порядку).

За відомостями Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президенті, у 2014 р. в країні було лише 7 міських рад, які у питанні проведення консультацій з громадськістю користувалися рекомендованим Порядком. У більшості обласних центрів питання проведення консультацій з громадськістю не було врегульовано.

Органи місцевого самоврядування, за виключенням Донецька та Кіровограда, не затвердили окремих актів, що визначали б порядок проведення консультацій з громадськістю (у Кіровограді інститут консультацій визначався Розпорядженням міського голови) [112]. В Одесі питання проведення консультації врегульовано ст. 31 Статуту громади [362]. Незважаючи на те, що Порядок передбачав щорічне складання планів проведення консультацій, на практиці ці плани виникли з 2012 р. [112; 184].

За відомостями веб-сайту «Громадянське суспільство і влада» громадські ради було створено при більшості органів виконавчої влади країни [390]. Для їх взаємодії засновано Раду голів громадських Рад (2012), у 2013 р. видавався «Вісник громадських рад» [307]. У 2014 р. усі громадські ради, утворені до 22 лютого 2014 р., припинили повноваження. Наразі триває процес формування їх нового складу. За даними на 16 червня 2015 р., в Україні громадські ради діють при 8 Міністерствах, 24 центральних органах виконавчої влади, при 16 облдержадміністраціях [390].

Конвенціональною формою громадської активності та формою реалізації прямого волевиявлення є «мирне зібрання» громадян. Реалізація права на мирні зібрання в Україні регулюється ратифікованими «Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» та «Міжнародним пактом про громадянські і політичні права» [248; 318]. Національне законодавство також регулює це право: у ч. 1 ст. 39 Конституції громадянам гарантується право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи самоврядування [183]. Ч. 2 ст. 39 встановлює, що обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом в інтересах громадського порядку [183].

За характером, метою, місцем проведення розрізняють різні форми мирних зібрань. За ст. 39 Конституції, формами зібрань є збори, мітинги, походи і демонстрації. Але цей перелік не є вичерпним, оскільки Кодекс адміністративного судочинства (ст. 182) визначає зібрання як «збори,

мітинги, походи, демонстрації, тощо», тобто передбачає можливість прояву мирних зібрань в інших формах [169]. До мирних зібрань можна віднести і релігійні (церемонії, процесії), які проводяться відповідно ст. 21 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» [134]. Цивільний кодекс України (ст. 315) передбачає право фізичних осіб на мирні збори, конференції, засідання, фестивалі тощо [407]. Згідно з пп. 332-336 п. 4 розділу XV «Статуту патрульно-постової служби міліції України» (1994 р.), залежно від мети та методів проведення, масові заходи громадян розподілено на збори, мітинги, демонстрації, вуличні походи, пікетування [360]. Зазначена типологія зібрань не враховує сучасні типи зібрань як «флешмоби», «політмоби». Пунктом 337 Статуту закріплено, що інформація про проведення зібрання подається за 10 днів до виконкому міської ради як заява з визначенням місця та часу заходу. Органи влади за 5 днів мають повідомити про своє рішення.

Спеціального закону, який регулював би суспільні відносини у сфері мирних зібрань, законодавство України не має. Це призводить до порушення прав громадян з боку держави, на що вказують результати Дослідження Творчого центру в Україні в рамках проекту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)» [249; 359]. Наразі триває обговорення проекту Закону «Про свободу мирних зібрань», з метою унеможливити використання на практиці (під час вирішення справ щодо обмеження права на мирні зібрання) «Порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР», встановленого у 1988 р. Це пояснюється не лише застарілістю Порядку, але і тим, що він встановлює дозвільний порядок проведення мирних зібрань та надає право органам влади та місцевого самоврядування заборонити їх проведення, у той час як норми Конституції передбачають повідомний порядок проведення зібрань та надають повноваження заборонити проведення зібрання лише суду [100, с. 181].

Суд може встановити обмеження щодо реалізації права громадян на мирні зібрання, посилаючись на ст. 182 і 183 Кодексу адміністративного

судочинства. Зокрема, органи виконавчої влади, органи самоврядування звертаються до окружного адміністративного суду з заявою (про заборону, обмеження права на зібрання), і така справа вирішується судом протягом 3-х днів після відкриття провадження, а в разі його відкриття менш як за 3 дні до заходу – невідкладно, і залишається без розгляду, якщо позов надійшов в день проведення заходів. Організатори зібрань також мають право звернутися до того ж суду з заявою про усунення обмежень у реалізації права на зібрання з боку органів влади [169]. Суд при вирішенні справ керується принципом верховенства права з урахуванням судової практики ЄСПЛ. Однак, суди нечасто використовують практику ЄСПЛ, на що вказують рішення ЄСПЛ за «Веренцов проти України» (2013), «Шмушкович проти України» (2013) та ін. [101]. Так, по справі «Шмушковіч проти України» 14.11.2013 р. ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення судом ст. 11 «Конвенції про захист прав та основних свобод» [358].

Через порушення принципів, проголошених ЄСПЛ, регулювання реалізації права на мирні зібрання в Україні визнано недосконалим не лише в Україні, але й на рівні ЄСПЛ та на рівні Комітету ООН з прав людини ще в 2006. Правозихистники вказують на велику кількість немотивованих обмежень права на мирні зібрання. У звіті Української Гельсинської правозахисної групи 2012 р. зазначалося, що в 2011 р. суди винесли 203 рішення про обмеження права на мирні збори, а в 2012 р. – 313, а у деяких містах (наприклад, м. Харків) заборони мали тотальний характер. У 2012 р. було 93 випадки обмеження права на мирні зібрання, що носили суспільно-резонансний характер [309; 310].

На захист цього права Українська Гельсинська група в 2012 р. надала рекомендації органам влади, однією з яких було прийняття закону [310]. Верховною Радою марно розглядалися 6 законопроектів [382; 100, с. 181]. В 2013 р. за основу було прийнято законопроект «Про свободу мирних зібрань», схвалений Венеціанською комісією. Втім, і він ще не є прийнятим.

16 січня 2014 р. під час подій на Євромайдані було внесено зміни до низки нормативно-правових актів з метою посилення контролю держави над діяльністю, яка «може бути спрямована на ескалацію громадського протистояння» [136]. Закон 16 січня запроваджував зміни, які обмежили свободи громадян, через що отримав назву «репресивного». Представники ОБСЄ, міністри закордонних справ Швеції, Польщі, Литви висловили критику цих законів, підтримуючи опір громадян. 2 лютого 2014 р. «Закони 16 січня» втратили чинність.

Сьогодні Кримінальний Кодекс містить норми щодо покарання злочинів проти порядку, за організацію групових дій, що призвели до грубого порушення громадського порядку; організацію масових заворушень, що супроводжувалися насильством; заклики до вищезазначених дій, а також за активну участь у цих діях [170; 194]. Кодекс передбачає покарання за екстремістську, терористичну діяльність, що може супроводжувати зібрання, в умовах їх переростання до озброєних, а також покарань за їх підтримку.

Крім права на мирні зібрання Українське законодавство врегульовує і інші конвенціональні форми активності, які реалізуються завдяки гарантованим правам громадян на здійснення прямої та представницької участі у вирішенні питань самоврядування та державного управління.

До прямої активної участі громадян відноситься участь у виборах. Активне та пасивне виборче право, передбачені Конституцією та Законами України «Про вибори Президента», «Про вибори народних депутатів України», «Про місцеві вибори» [115; 116; 124]. Активне право виборців на участь у електоральному процесі визначається загальним для громадян, які є дієздатними і досягли 18 років. Конституція України (ст. 71) гарантує дію принципу вільних виборів, що означає право самостійно обирати тип електоральної поведінки, а тому абсентеїзм є не правопорушенням, а індикатором політичної лояльності громадян до влади [180; 181; 183].

Динаміка кількості виборців, які не брали участь у голосуванні ні на президентських, ні на парламентських виборах, представлена М. Росенко,

вказує на зростання абсентеїзму [334]. Виборчі процеси 2014 р. продемонстрували високий відсоток абсентеїзму: під час виборів Президента 25 травня 2014 р. кількість виборців, що не брали участь у голосуванні, становила 40 % [404]; на виборах до Верховної Ради – менше 40 % у східних областях [403].

Як і абсентеїзм, наявність графи «проти всіх» у виборчих бюлетенях, що була передбачена в Україні до 2009 р., визнається індикатором протестної активності [47]. Але існування такої графи отримало негативну оцінку Венеціанської Комісії в 2006 р.: «голосування «проти всіх» може створити у виборців ілюзію, що їх голоси мали значення» [50, с. 93]. Це обумовило вилучення графи «проти всіх» як варіанта голосування з виборчого бюлетеня, але викликало дискусію серед експертів. А. Биченко зазначає, що «графа «проти всіх» потрібна... В інтересах депутатів залишити цю графу, щоб людина могла виявити свою незгоду... таким чином, а не за допомогою протестів...» [27]. Схожої думки дотримувалися Д. Мовчан, Е. Мелешкіна, Н. Ротар, Г. Іовчу, які доводили, що ліквідація форми голосування «проти всіх» обумовить поширення «вуличних протестів», перетворюючи латентний конфлікт у відкритий [335, с. 149; 296, с. 167; 148, с. 531]. Отже, повернення у бюлетені графи «проти всіх» дозволить громадянам виражати позицію, а експертам отримувати об'єктивну картину стану суспільства.

Важливою формою громадської активності є та, що спрямована на реалізацію пасивного права – бути обраним до представницьких органів влади з метою виконувати функції представника народу, підтримуючи з народом зв'язок і діалог. Реалізація пасивного права як форми конвенціональної активності передбачає відповідність громадян вимогам: віковим (35 років для кандидата на посаду Президента, 21 – для кандидата в народні депутати, 18 – для кандидата в депутати місцевих рад та на посаду голів громад); знання державної мови; відсутності непогашеної судимості; осілості (на посаду Президента – 10 років перебування у громадянстві, для кандидата у народні депутати – 5 років) [115; 183].

Громадсько-політична активність у представницькому органі влади, за умов невиконання функціональних обов'язків і втрати зв'язку із виборцями, має припинитися. І законодавство України передбачає реалізацію права відклику депутата місцевої ради як форму прямого народовиявлення. Належна дія інституту відкликання є формою відповідальності місцевої еліти, формою підтримки громадської активності, спрямованої на підвищення ефективності дії депутатів у місцевих радах [156; 192].

Розділ п'ятий Закону «Про статус депутатів місцевих рад» 2002 р. встановлює процедуру відкликання [135]. Умовою дії цього інституту є обрання депутата за мажоритарною системою виборів, на яку зорієнтовані закони «Про статус депутатів місцевих рад» та «Про місцеве самоврядування в Україні» в цьому питанні. Проте за законом «Про вибори депутатів ВР АРК, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2010 р.) вибори до місцевих рад (окрім сільських і селищних) проводилися за змішаною виборчою системою, за якою 50 % депутатів рад обиралися за партійними списками, що робило відкликання депутата, який обирався від списку неможливим, оскільки цей відклик ставав залежним від рішення партії, а за законом не існувало процедури впливу на фракцію громадянами. Отже, існування інституту відкликання депутата місцевої ради визнавалося умовним – існуючим лише для депутатів, обраних за мажоритарною системою виборів [317]. І це унеможлиблювало використання процедури відклику взагалі, тому що депутати місцевої ради мають однакові права, незважаючи на виборчу систему, за якою вони пройшли до складу ради.

Експерти пропонували ряд шляхів виправлення задекларованої процедури відкликання [242, с. 102]. Але 14 серпня 2015 р. депутати Верховної Ради прийняли новий Закон «Про місцеві вибори», за яким всі місцеві ради (окрім сільських та селищних) обираються за пропорційною системою із відкритими списками, що, з одного боку, має мінімізувати рівень політичної корупції і надати виборцю право впливати на послідовність депутатів у списку, але з іншого боку, «зробить мертвою» процедуру

відкликання, бо вона за народною ініціативою вимагатиме рішення керівництва партії [115].

Відтак, лише дострокове припинення повноважень місцевої ради може розглядатись як механізм відповідальності депутатів перед виборцями. У цьому випадку мова йде про відсутність вибіркового підходу. Процедура припинення повноважень місцевої ради визначена Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 75 якого визначає, що місцеві ради є відповідальними перед громадами, і 2 рази на рік звітують перед ними. Громадяни ж можуть припинити повноваження ради за процедурою [123]. Якою б не була громадська активність, у цьому питанні вона не принесе результатів, оскільки вказана процедура (ст. 78) передбачає місцевий референдум, Закону щодо якого в Україні поки не існує.

Щодо народних депутатів Верховної Ради, то інституту відкликання для них непередбачено: вони мають інший – вільний – депутатський мандат. В той же час політики України не раз заявляли про необхідність введення інституту відклику і для депутатів парламенту. 14 липня 2015 р. Верховна Рада прийняла Постанову про подальшу роботу над законопроектом № 1776 про внесення змін до Конституції щодо недоторканості депутатів та суддів, що має вирішити це питання [308].

Відсутність імперативного мандату народного депутата суперечить праву громадян, визначеному ст. 5 Конституції, згідно з якою єдиним джерелом влади є народ. Вільний мандат народного депутата постає гарантією свободи його діяльності, але це обертається зловживаннями. Отже, погодимось із позицією партії «Свобода», що «відсутність механізму відкликання депутатів перетворює народ з «носія влади» у статиста в міжпартійній політичній грі, де завершення виборчої кампанії означає закінчення відведеної народу ролі» [317].

Конвенціональною формою активності громадян є пряме волевиявлення членів громади, яке реалізується через їх участь у місцевих зборах, громадських слуханнях, у праві висувати місцеві ініціативи за

Законом «Про місцеве самоврядування» [123]. Ст. 9 Закону визначає, що «члени громади мають право ініціювати (в порядку місцевої ініціативи) розгляд у раді питання, віднесеного до відання самоврядування, і ця ініціатива підлягає обов'язковому розгляду на засіданні ради, а рішення ради оприлюдненню». Зазначено, що порядок внесення ініціативи на розгляд ради визначає рішення ради чи статут громади з урахування закону «Про засади державної регуляторної політики» [120].

Порядок реалізації місцевої ініціативи урегульовано у 23 обласних центрах України, окрім Ужгорода, Житомира [315]. Деякі міські ради регулюють цю процедуру в Регламентах рад (у Миколаєві і Чернівцях), в окремих Положеннях (4 міста – Вінниця, Донецьк, Суми, Харків), а більшість – у Статутах. Так, Статут громади Одеси у ст. 22 містить процедуру реалізації цього інституту, вказуючи, що ініціатором внесення місцевої ініціативи є група в кількості не менше 10 осіб, яка зібрала на підтримку ініціативи не менше 5 тис. підписів (з питань внесення змін до Статуту – не менше 50 тис. підписів)[362].

Більшість статутів встановлюють обмеження права на місцеву ініціативу: завелику кількість членів ініціативної групи (1 тис. осіб, Чернівці і 500 – Херсон); надвеликі вимоги кількості підписів для внесення ініціативи на розгляд ради (Чернігів – 23,1 тис., Івано-Франківськ – 18,2 тис., Кіровоград – 19,9 тис.) [251]. Через труднощі реалізації інституту депутати пропонували проекти Закону «Про місцеві ініціативи» (№ 9404 у 2011 р. і № 3740 у 2013 р.), який би закріпив єдину процедуру реалізації інституту, але, вони не були підтримані [141].

Інститут місцевих ініціатив підтримується правом громадян на звернення до органів влади, посадових осіб, організацій, незалежно від форми власності, до ЗМІ, яке регламентується ст. 40 Конституції та Законом «Про звернення громадян» (1996 р.) [122; 183]. Але і інститут звернення є недосконалим. У 2009 р. Відділ Стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції рекомендував внесення змін до Закону «Про

звернення громадян»: посилення відповідальності посадових осіб за порушення законодавства у сфері забезпечення права громадян на звернення; введення посад спеціалізованих омбудсменів; запровадження експерименту щодо опрацювання звернень застосуванням сучасних технологій [204]. Жодна з пропозицій не була врахована при внесенні змін до закону у 2012 р. і у 2014 р. Але у 2015 р. ці пропозиції знову декларуються політиками (наприклад, пропозиція щодо побудови в Одесі Центру надання Адміністративних послуг тощо).

Формою прямої участі членів громади у вирішенні питань місцевого значення є участь у проведенні загальних зборів громадян за місцем проживання, передбачена ст. 8 Закону «Про місцеве самоврядування». Норма закону встановлює, що рішення, прийняті на «загальних зборах» громадян, враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності, отже мають рекомендаційний характер. Ч. 3 ст. 8 Закону визначає, що «порядок проведення зборів визначається законом та Статутом громади». Але сьогодні проведення місцевих зборів регулюється «Положенням про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» (1993 р.) [300]. Але Постанова була прийнята до прийняття Конституції і Закону і, відтак, діє лише у частині, що не суперечить цим актам.

Порядок проведення зборів громадян за місцем проживання урегульовано у 24 містах – областних центрах. Здебільшого, він визначається у Статутах (у 19 містах), але іноді в окремих Положеннях (Суми, Львів, Харків), що суперечить ст. 8 Закону «Про місцеве самоврядування». Однак, в деяких містах (напр., в Одесі, Статут територіальної громади згадує про інститут місцевих зборів (ст. 26), але вказує, що Порядок регламентовано Положенням [362]. Іноді статут містить загальні норми щодо місцевих зборів, не регламентуючи процедуру (напр., в Тернополі) [314].

Окрім різниці у загальному регулюванні інституту місцевих зборів на рівні територіальних громад, різними є норми, встановлені в Статутах щодо визначення суб'єктів ініціювання місцевих зборів, кількості членів

ініціативної групи (від 7 до 50 осіб), кількості необхідних підписів на підтримку ініціативи (від 5 % до 1/3 від кількості громадян, які проживають на території), кількості учасників, при якій рішення зборів будуть вважатися повноважними [314]. Слід вказати, що, наприклад, у питанні визнання повноважними місцевих зборів, статuti Одеси і Львова схожі: в ч. 5 ст. 27 Статуту громади Одеси та у п. 9 Статуту Львову визначено, що збори є повноважними при наявності кворуму (50 % громадян, що постійно проживають на території і мають право голосу) [361; 362]. Так, збори мешканців м. Львів будуть повноважними за присутністю 363 тис. громадян з правом голосу, але ця чисельність викликає сумнів у дієвості інституту.

«Громадські слухання» також є конвенціональною формою громадської активності, оскільки передбачена у ст. 13 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Під час громадських слухань члени громади можуть заслуховувати депутатів і посадовців, розглядати питання місцевого значення, вносити ініціативи. Закон не визначає порядку проведення слухань і делегує це право місцевим радам, які мають врегулювати процедуру у Статутах. Порядок проведення «громадських слухань» урегульовано у 25 обласних центрах України. Окремі «Положення про громадські слухання» мають 9 обласних центрів. У містах Київ, Одеса громадські слухання регулюються Статутами міських громад. Існують факти відсутності правового регулювання інституту (у Житомирі), факти недостатності правового регулювання (у Тернополі, Хмельницькому, Луцьку), факти некоректного правового регулювання (у Чернігові) [313]. Є проблема із визначенням суб'єкта ініціювання проведення громадських слухань. Наприклад, у м. Львові, за Статутом, ініціаторами слухань можуть бути органи самоврядування та Органи самоорганізації, а громада позбавлена цього права (тому з 8 грудня 2014 р. у Львівській міськраді працюють над новим Положенням «Про порядок проведення громадського обговорення у Львові») [299; 344; 361]. В той же час, Статут Одеси у ст. 23, визначаючи цю процедуру, містить, що слухання проводяться за ініціативою членів громади

шляхом утворення ініціативної групи в кількості 5 осіб і якщо ця група збере на підтримку ініціативи не менше 300 підписів членів громади [362]. В окремих містах Статути та Положення вимагають невиправдано велику кількість членів громади, що мають ініціювати громадські слухання та підтримати ініціативу щодо проведення слухань [313]. Отже, з одного боку, члени територіальної громади, ініціюючи слухання, можуть посилатися на Закон «Про місцеве самоврядування», який гарантує право. Втім, відсутність у ньому процедури обумовлює практичні труднощі у його реалізації [313].

Впровадження прямої участі громадян має синхронізуватися з процесом децентралізації. Важливою є громадська активність, спрямована на легалізацію органів самоорганізації населення (ОСН), можливість створення яких регулюється Законом «Про органи самоорганізації населення» (2001 р.) [130]. Стаття 3 Закону визначає, що ОСН є формою участі членів громад у вирішенні питань місцевого значення, і про створення ОСН до місцевої ради можуть звернутися збори жителів, в яких приймали участь 50 % жителів, що мають право голосу. На основі цього Закону міста Київ, Львів, Одеса, Харків, Луганськ, Суми прийняли «Положення про органи самоорганізації населення», якими регламентовано легалізацію ОСН [272, с. 5]. Так, Одеська міська рада в 2002 р. прийняла рішення «Про органи самоорганізації населення в Одесі» та акти, що деталізували процедури наділення ОСН часткою повноважень міськради [272, с. 6]. На практиці утворення ОСН наштовхується на протидію. Це обумовило утворення «Асоціації сприяння самоорганізації населення» (2006 р.) і Програми розвитку ОСН до 2015 р. [321].

Поки що Рішення щодо делегування повноважень органів самоврядування ухвалені лише в Одесі, Вінниці і Миколаєві, хоча програми підтримки ОСН є також в Києві, Миколаєві, Черкасах, Луганську. За даними Держкомстату, на 2014 р. в Україні зареєстровано 1,5 тис. органів СОН, а кількість тих, що знаходяться на стадії створення, в десять разів більше [316]. Так, у Києві діє 110 ОСН, в Миколаєві – 29, в Одесі на початок 2015 р. – 33

ОСН (в 2012 р. було 24) [54; 321; 346]. Попри значний термін існування права на створення ОСН (з 2001 р.), цей інститут і досі не набув поширення на практиці через невирішені питання – розділення повноважень, матеріально-фінансових основ [131; 196, с. 3-9].

29 листопада 2013 р. на розгляд парламенту було подано законопроект Мінрегіону «Про органи самоорганізації населення», але, на думку експертів, він прагнув «одержавити» інститут [316]. Тому 26 лютого 2014 р. керівники «Асоціації сприяння самоорганізації населення» подали законопроект «Про органи самоорганізації населення» (№ 3704-1), зазначивши, що «енергію мас, яка виплеснулась під час Майдану, треба спрямувати в конструктивне русло...» [316; 322]. Але Науково-експертне управління рекомендувало доробку проекту, оскільки у ньому «встановлено повідомний характер утворення ОСН, що не відповідає ст. 140 Конституції, де закріплено дозвільний характер» [49]. Висновок органу управління доводить намагання держави надавати право, а не визнавати та гарантувати його.

Серед форм конвенціональної участі громадяни велику надію покладають на референдуми (всеукраїнські та місцеві), право на які гарантоване у ст. 38 Конституції України. Згідно з ч. 2 ст. 72 Конституції громадяни мають право ініціювати всеукраїнський референдум, але в Україні з 1991 р. проведено лише 2 всеукраїнських референдуми, і якщо перший – 1991 р. – призвів до оголошення державної незалежності, то референдум 2000 р., хоча і виявив підтримку усіх пропозицій на 85 %, не призвів до впровадження змін до законодавства.

Встановлене у Конституції (ст. 69), у Законах «Про місцеве самоврядування» (ст. 7) і «Про місцевий та всеукраїнський референдум» (діяв до 2011 р.) право на місцевий референдум також виявилось малопродуктивним [119; 123; 183]. Активно інститут застосовувався у західних областях (понад 10 у кожній), але на 2009 р. жодного місцевого референдуму не відбулося у 6 областях – Полтавській, Черкаській, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Херсонській [250, с. 36].

Більшість референдумів мали консультативний характер з предметів, що виходять за межі компетенції органів самоврядування, а відтак, метою референдумів була реклама політичних сил і тиск на опонентів. Малореалізованість місцевих референдумів пояснюється громіздкою процедурою, що була встановлена у Законі 1991 р., відсутністю фінансової основи для проведення, адміністративним втручанням, проблемою імплементації рішень референдумів, оскільки Закон 1991 р. не визначав її процедуру. На 2010 р. у 9 областях не було виконано понад чверть ухвалених на референдумах рішень [140]. У ряді випадків голосування на місцевих референдумах були перекваліфіковані місцевими радами як опитування.

Прийняття Закону «Про всеукраїнський референдум» (2012 р.) обумовило наявну відсутність регулювання інституту місцевого референдуму і унеможливило спрямування громадської активності у такий спосіб [118]. Законопроекти «Про місцевий референдум та інші форми демократії» (2008 р.), «Про місцевий референдум» (2011 р.) зазнали критики через вимоги Плану дій Ради Європи для України. [48].

Крім політико-правового врегулювання дії інститутів прямої і представницької участі та процедур, що передбачають інституціоналізацію конвенціональної активності громадян, з 2012 р. мала місце показова діяльність щодо підтримки діалогу влади та громадського суспільства. Були видані Укази «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [383], «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та заходи щодо її реалізації» [365]. Декларувалося забезпечення за участю Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства супроводу у Верховній Раді проектів законів впровадження європейських механізмів діяльності ІГС [290].

У 2014 р., після Євромайдану і в ситуації військового протистояння на Сході країни, громадські організації намагалися не втратити темпів демократизації, але експерти констатували, що «тексти «Коаліційної угоди» парламенту та «Програми діяльності» уряду містять небезпеки для знищення

«кволих паростків громадського контролю» [98; 167; 320]. За думкою спеціалістів центру «Наше право», жоден із цих документів не створює передумов для розвитку форм конвенціональної активності [98]. Отже, аналіз системи нормативно-правового регулювання прав громадян на здійснення громадсько-політичної активності у конвенціональних формах довів її неефективність. Ряд законів є відсутніми, ряд – застарілі, («Про місцевий референдум», «Про місцеві ініціативи», «Про свободу мирних зібрань», «Про ООН»), а ряд – або не встановлюють процедури релалізації декларованих прав, або встановлюють громіздкі процедури, або мають відсильні норми, передбачаючи, що механізм реалізації права буде розроблений органами місцевого самоврядування в їх статутах. Але лише біля 20 % громад мають статuti, а це означає, що більшість громадян позбавлені процедур впливу на рішення органів місцевого самоврядування. З іншого боку, в тих містах, де ухвалені статuti регламентують механізми громадської участі, вони відрегульовані не на користь громадян, що унеможлиблює реалізацію прав громадян на участь у конвенціональних формах і підвищує вірогідність використання неконвенціональних форм громадської активності.

Проблемою є відсутність політичної волі та бажання оптимізувати прийняття актів, спрямованих на реалізацію інститутів прямої демократії, що вказує на продовження практики імітації демократичних процедур. Процес реформування вимагає подальшого опрацювання нормативно-правової бази з метою гарантування механізмів демократичного правління та нівеляції ролі політичних методів регулювання обсягів та процедур реалізації прав громадян.

4.3. Тенденції розвитку та регулювання активізму в Україні в контексті європейської інтеграції.

Відсутність «каналів» спрямування громадсько-політичної активності стає проблемою для політичної системи: замість конструктивних форм дії громадськості популяризуються епатуючі, акціоністські, екстремістські,

терористичні, антисистемні форми. Проблема «невизнання» з боку більшості існування «меншості» обертається демонстративною антисистемною поведінкою останньої.

Деструктивна форма діяльності неурядових утворень – політична діяльність антидержавного характеру – в Україні, за твердженням Д. Горєлова, притаманна таким організаціям як «Мілли Фірка», «Хізб-ут-Тахрір», «Анті фа», «Євразійський союз молоді», «Прорив», «Слов'янська єдність», – тим, що неодноразово звертали на себе увагу правоохоронців [73].

Таку думку обґрунтовано і в дослідженні Центра О. Разумкова, проведеному у 2009 р. За результатами дослідження визначалося, що «з кримсько-татарських громадсько-політичних організацій конфліктогенною можна вважати діяльність «Адалет», «Авдет», НРКТ і «Мілли Фірка»[418, с. 64]. Пояснювалося це тим, що «Адалет» має радикальну ісламістську ідеологію, акцентує на силовій підготовці членів воєнізованих загонів «ескерів», а серед її вимог – «повернення кримсько-татарському народу майна, вилученого у нього в результаті депортації 1944 р.», «побудова у Криму національної держави, заснованої на реалізації кримсько-татарським народом його права на самовизначення».

Організацію кримських татар «Авдет» (у 2009 р. мала 15 тис. членів і 120 осередків) пов'язували не лише з радикальністю ісламської ідеології, скільки з практикою самозахоплення земель (метою організації є «забезпечення репатріантів землею»), конфліктами з нетатарським населенням, і використанням прямих загроз від лідерів «Авдет» Україні (в 2009 р. висловлювалася загроза «перекрити Україні дорогу до ЄС через геноцид татар з боку України») [195].

Визнаний деструктивним був і інформаційно-правозахисний рух «Азатлик» («Свобода»), створений у 2005 р. з метою домогтися у влади визволення кримських татар, які брали участь у масовій бійці між кримсько-татарською та слов'янською молоддю у Сімферополі.

Через зближення з екстремістськими ісламськими (салафітськими, ваххабітськими) організаціями кримсько-татарські осередки ісламської партії «Хізб ут-Тахрір» та руху «Таблігі Джамаат» також віднесено до деструктивних утворень. За визначенням експертів, «занепокоєння викликає діяльність громад, що сповідують ідеологію партії Хізб ут-Тахрір (Ісламська партія звільнення), оскільки її представники виступали за створення на території України ісламської держави [418, с. 69], називаючи національне самовизначення кримсько-татарського народу самообманом.

Окрім ісламських радикальних організацій, діючих в Україні, зокрема, в Криму, були активними і проросійські організації – «Російська громада Криму» (РГК), «Російський блок Криму», партія «Союз», Народний фронт «Севастополь-Крим-Росія» (об'єднувала 15 організацій), 18 козацьких організацій, кримське відділення Євразійського союзу молоді, організація «Прорив» та ін. Низка антисистемних дій цих організацій, спрямованих, на протистояння «сучасному українському неонацизму» або «ствердження історично справедливого порядку» сприяли підвищенню радикальних настроїв у суспільстві.

Деструктивним є вплив прорумунських організацій, діяльність яких сприяє геополітичній нестабільності на українських кордонах. Прорумунські організації: «Національно-культурна спільнота імені Міхая Емінеску», Національно-культурна організація румун «Бесарабія», Асоціація «Троянський Вал», Християнсько-демократичний альянс румун України є об'єктом уваги експертів, що пов'язують їх активність з геополітикою Румунії, з процесом румунської паспортизації населення України [276].

В контексті аналізу деструктивного впливу на сектор національної безпеки громадсько-політичні або неурядові організації (НУО) поділяють на формальні й неформальні. Останні є незареєстрованими в державних органах. До неформальних НУО можна віднести будь-яку організовану групу людей – від сект до терористичних організацій і організованих злочинних угруповань. В умовах політичної кризи, для якої характерний

низький рівень виконавчої дисципліни та боротьба за повноваження між політичними акторами, **деструктивний вплив окремих НУО стає більш відчутним [73].**

Радикальні неформальні організації поділяються на такі: **1) культурно-екологічні радикали («зелені радикали»); 2) ультра націоналісти: скінхеди (бонхеди, скін-хулзи), фашисти, хулзи (хулігани з футбольних фанатів); націо-панки (наприклад, «Армія Аліса («праві» алісомани), екстремістські політизовані формування; 3) вандали: готи, дияволопоклонники; 4) радикальні неоконсерватори (неосталіністи, «любери»); 5) релігійні екстремісти («Біле братство» [280]); 6) радикальні мімікранти (ОЗУ, що мімікують під ідеологічних радикалів) [6, с. 249]. До числа останніх з часів Євромайдану відносять «тітушок» – найманців з люмпенізованих кримінальних елементів чи з спортсменів, яких використовують політики, чиновники, олігархи для застосування сили під час масових протестних заходів для імітації громадської активності, впливу на процес голосування, для громадсько-політичних провокацій. Сам термін пов'язують із прізвиськом спортсмена В. Тітушка, що був серед організаторів тих утворень.**

Під час протистоянь на майданах України у вжиток увійшли нові терміни, якими називали учасників громадсько-політичних акцій: «гіві», «тонтон-макути», «гопники», «колорадоси», «ватники». Терміни «гіві» та «тонтон-макута» використовувалися для називання помічників конфліктуючим сторонам, оскільки термін «гіві» (від німецької «hilfswillige») означає «добровільних помічників Вермахту на окупованих територіях», а термін «тонтон-макута» – «добровільну міліцію, яка була опорою режиму диктатури на Гаїті у 50-х роках ХХ ст.). Термін «гопники» використовувався для називання учасників акцій, як представників субкультури, утвореної в результаті інфільтрації криміногенної естетики в робітниче середовище. Термін вказував на оплатну активність учасників та їх існування за рахунок бандитизму. Ідеологічним забарвленням

характеризувалися терміни «жидобандерівці», «укри», «колорадоси», «ватники», які застосовуються за відношенням до учасників акцій 2013-2014 рр. Перші два – «жидобандерівці» та «укри» – називали прихильників революційних подій на Євромайдані, а другі – «колорадоси» та «ватники» – представників «Антимайдану». Термін «колорадоси», введено О. Невзоровим та популяризований Г. Новодворською з метою підкреслення «зневажливого ставлення до проросійських сепаратистів в Україні». Термін «ватники» позначав представників так званої, за визначенням В. Паперного [279], низової культури, які демонструють заперечення гламуру, моди і постають тріумфом скромної, зрівняльної бідності. Звідси «Колорадськими ватниками» почали називати **послідовників ідеї радянської та русифікованої спільноти. Отже, термін визначають як «культурологічний маркер антизахідника» [146].** Ідеологічне забарвлення отримали терміни «укри» та «жидобандерівці», підкреслено поєднуючи союз прихильників цінностей ринкової економіки та європейської інтеграції України з прихильниками ідеї національного відродження [109]. Виникнення «новомови» віддзеркалило соціокультурний та громадсько-політичний злам, демонструючи двоїстість культурного коду сучасного суспільства – наявність цінностей та антицінностей.

Про підтримку Євромайдану 24 січня 2014 р. оголосили вболівальники «Дніпра», «Зорі», «Металіста», «Чорноморця» та «Шахтаря» [381]. Організація «Зоря Ультрас» під час збору на стадіоні «Авангард» постановила, що боротиметься проти «тітушок». Футбольні фанати-ультрас у містах України проголосили війну «тітушкам». Субкультура футбольних уболівальників, які себе називають «футбольними фанатами», є **однією з наймасовіших субкультур в Україні, що активно розвивається. Результати соціологічних досліджень свідчать, що «5 % українців вважають себе футбольними фанатами, 10 % – активними вболівальниками, 18 % – неактивними. Найбільше футбольних уболівальників серед молоді (41 %)» [325, с. 285].**

Особливістю неформальних радикально налаштованих угруповань є їхня властивість активізуватися, використовуючи практики «флешмобів». Мотиви вчинення злочинів різноманітні – расова чи національна ненависть, ксенофобія, нетерпимість до ідеологічних опонентів, протидія владі або її інститутам тощо [6]. Свої мотиви учасники угруповань реалізують у вигляді групових порушень громадського порядку, масових заворушень, закликів до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності або ставлення до релігії, заподіяння тілесних ушкоджень чи майнової шкоди, хуліганства, погроз вбивством та ін. [202].

За відомостями Української Гельсинської групи, ще у 2009-2010 рр. зареєстровано 1249 злочинних посягань щодо іноземців [309, с. 260-263]. Занепокоєння ОВС України викликали факти протиправних дій відносно іноземців учасниками радикальних організацій «скінхедів» та неонацистів [309, с. 263]. Гельсинська група зазначала, що на 2010 р. у профілактичних обліках перебуває понад 1290 осіб, які вважають себе прихильниками ультраправої ідеології (60 осіб в АР Крим, 150 – у Запорізькій області, 105 – в Одеській, 60 – в Харківській, 126 – в Чернігівській, 793 – в Києві. Також у столиці було на обліку 263 фанатів-хулз клубів «Динамо-131», «ЦСКА-94», «Арсенал-38», які кооптуються із ультраправими групами під час масових заходів, а у Львівській області групи (40 осіб) послідовників «White Power Skinheads». У Харкові за порушення порядку у 2009 р. суди виносили попередження 22 членам організації «Патріот України» [309, с. 263; 175].

У 2009 р. Верховна Рада ухвалила зміни до Кримінального кодексу, ініційовані народним депутатом Т. Чорноволом: зокрема було запроваджено кримінальну відповідальність за скоєння злочинів з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості [126]. З 2009 р. рішеннями уряду затверджувалися щорічні «Плани заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації», у 2009 р. на розгляд комітетів парламенту

було подано 4 законопроекти з питань протидії проявам расизму та ксенофобії [260, с. 4]. Проте у 2010 р. уряд відмовився від цілеспрямованої роботи у цьому напрямі [310]. Було припинено роботу Міжвідомчої групи з питань протидії ксенофобії.

У 2012 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні», який набів чинності, незважаючи на те, що Коаліція з протидії дискримінації (34 організації) зверталася до В. Януковича із проханням його ветувати [121]. Лише 14 травня 2014 р. відбулася його редакція [125]. Між тим, рівень нетерпимості у суспільстві зростає. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, індекс національної дистанції українців зріс з 4,4 (бажання відособленості) у 1994 р. до 5,1 (бажання ізольованості) у 2012 р. [310]. Дослідження Інституту прав людини показало, що 37 % громадян підтримали ідею обмеження перебування іноземців в країні, 8 % – виправдали застосування щодо іноземців фізичного насильства [203]. За думкою М. Требіна, «до зростання випадків ксенофобії в Україні на 50 % призвело проходження до Верховної Ради ВО «Свобода» [376, с. 109; 434].

Протягом 2014 р. відбулося підвищення громадської політичної активності, яка перейшла межу мирних протестних акцій і перетворилася на форму майже неконтрольованої неконвенціональної політичної активності.

Особливу небезпеку для стабільності суспільства продемонстрували крайньоправі / неонацистські угруповання, а також неурядові організації, діяльність яких залежить від іноземного впливу та капіталу [276]. **Ще в 2012 р. у звіті з Міжнародного аналізу політики, здійсненому Фондом імені Фрідріха Еберта в Україні, зазначалося, що в умовах, коли політичні сили України не мають чітко вираженої ідеології, партія «Свобода», яка з 2001 р. є суб'єктом виборчих процесів, є носієм радикальної (крайньої) правої ідеології, є правоекстремістською, характеризується такими рисами екстремізму як ксенофобія, радикалізм, антидемократизм [77, с. 1]. Автор Аналітичного огляду –**

М. Гош зазначала, що «Натхнені антисемітськими та ксенофобськими промовами «Свободи» крайні праві та ксенофобські угруповання, скоюючи злочини проти євреїв, мусульман, ромів, помітних меншин та іноземців в Україні, сподіваються на узаконення та захист своїх дій.... Зростання демократичної опозиції в Україні стримується завдяки присутності «Свободи» в мейнстрімі політики. Ажіотаж у ЗМІ «вигідно демонструє» правий екстремізм навіть попри те, що громадськість його не підтримує. Впродовж 2014-2015 років крайні праві позиціонувалися як провідна альтернатива чинній владі в прайм-тайм на TV, радіо та пресі» [77, с. 10].

У 2014 р., за словами А. Шеховцова, «однією з різючих відмінностей Євромайдану від Помаранчевої революції» 2004 р. стала значна присутність вкрай правих у протестах. Крайньоправий сегмент опору можна умовно поділити на два табори. Перший представлений «Всеукраїнським об'єднанням «Свобода» та молодіжним угрупованням С14, а другий – рухом «Правий сектор», що об'єднав декілька організацій ультраправого спрямування» [429]. Дослідник зазначив, що рішучість «свободівців», з одного боку, здійснила внесок у підняття бойового духу учасників Євромайдану, але з іншого боку – справила негативний вплив... на образ «Євромайдану» в Україні та світі, оскільки ...населення, що негативно ставиться до режиму Януковича, не готове ділити опозиційний майдан з крайньоправими» [429]. Акції «Свободи», як та, що була проведена на 3-й день Євромайдану у Львові у пам'ять жертв Голодомору, але під знаменами міжнародного расистського руху «White Power» та грецької неонацистської партії «Золота зоря», спровокували протистояння в Україні [429].

Діяльність на Євромайдані руху «Правий сектор», який бачить в ЄС антихристиянську і антинаціональну структуру, також викликало питання з боку прихильників євроінтеграції. Рух «Правий Сектор» об'єднав ультранаціональні організації («Тризуб імені Степана Бандери», «Патріот

України», «Соціал-національна Асамблея», «УНА-УНСО», «Білий молот», «Українське Братство»), які не мають намірів сприяти євроінтеграції України і своїми неконвенціональними акціями протесту (17 випадків смітничкової люстрації за досвідом «Trash Bucket Challenge») посилюють рівень екстремізму, некерованості у суспільстві.

В Україні співіснують різні погляди на події навколо Євромайдану [376]. Про це свідчать результати загальноукраїнського соціологічного дослідження «Настрої України», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології та Центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» на замовлення ВГО «Комітет виборців України». Результати дослідження свідчать, що ставлення українців щодо акцій протесту розділилося порівну: підтримують протести – 47 %, не підтримують – 46 % [259]. Тому одні експерти, як, наприклад, В. Старинець, вказали, що «захоплення будівель, цькування негодних, перебирання на себе повноважень правоохоронних органів – створення «самооборони Євромайдану» – це ...схема силового захоплення влади» [376, с. 109]. Інші вказали, що це протест проти «злочинної влади». 11 % респондентів висловили підтримку застосування сили мітингувальниками [259]. Серед учасників Євромайдану рівень радикалізму також зростає: за півтора місяця зросла кількість учасників Майдану, які були ладні вдатися до несанкціонованих демонстрацій (з 28 % до 45 %), страйків (з 32 % до 47 %), захоплення будівель (з 19 % до 41 %), створення збройних формувань (з 21 % до 50 %) [259]. Неконвенціональні дії учасників (захоплення будівель, транспорту, нищення техніки, заклики до зміни конституційного порядку, підбурення до силового спротиву владі, міліції та ін.) під час подій на Майдані отримали негативні оцінки, але були політично виправдані крайньою необхідністю та доцільністю в умовах громадського протистояння намаганням влади здійснити силове придушення протестів.

Неконвенціональністю характеризуються також дії громадсько-політичних організацій, які виникли на Сході в 2014 р. внаслідок протесту

проти Євромайдану. За словами дослідників Є. В. Перегуди та С. Д. Місерджи, на Донбасі після силового протистояння у Києві «відбулося формування організацій політичного та збройного протистояння органам державної влади», організацій, що виступили із сепаратистськими заявами «про самостійність народних республік – Луганської та Донецької». За визначенням авторів, так відбулося «пробудження громадянського суспільства у східних областях у 2014 р.» [285, с. 361]. Специфікою подій на Сході стало використання силових методів політичного опору.

У березні 2014 р. на Сході (у Харкові) виник Рух «Південний Схід» (з серпня 2014 р. заборонений Прокуратурою), що об'єднував 25 організацій [380]. Координаційна Рада руху визначила вимоги: «прийняття Верховною Радою рішень про амністію політв'язнів, припинення АТО; надання російській мові статусу державної; федералізацію; проведення виборів Президента, ВРУ, місцевих рад після конституційної реформи; розпуск незаконних збройних формувань таких як «Азов» та ін., заборону неонацистських організацій» [285, с. 361].

Протестними організаціями Сходу, що обрали екстремістський шлях досягнення політичних цілей, стали «Народное ополчение Донбасса»; «Донецька Республіка»; «Оплот», «Армія Сходу», «Луганська гвардія» та ін.

У Донецькій області з початку березня по 4 квітня відбулося 200 акцій протесту, в яких брали участь 130 тис. осіб. Мітинги в регіоні проходили під антифашистськими, антинаціоналістичними, антиукраїнськими гаслами. Згодом на мітингах «Антимайдану» (в Харкові, Одесі, Донецьку, Луганську) відбувалося захоплення адміністративних будівель, обрання народних мерів і губернаторів, проголошення народних республік. Так, 10 квітня 2014 р. «Армія Південного Сходу» висунула вимогу до обласної ради проголосити Луганську народну республіку. У результаті, ЛНР проголосили, а 11 травня провели референдум щодо її «державної» самостійності. За місяць до того активісти, що захоплювали ОДА, в національному телеефірі заявляли, що вони «не сепаратисти», а їх мета – щоб «влада почула голос Донбасу».

Отже, на Сході відбувається процес пошуку політичної ідентичності. Структури громадянського суспільства вийшли з-під контролю «Партії регіонів» і водночас не визнають легітимною владу в Києві. Характер дій цих структур є наслідком несамодостатності громадянського суспільства, його залежності від зовнішнього фінансування, політизованості, відірваності від значної частини населення. За думкою Є. Перегуди, «це є результатом того, що влада не йшла на діалог із структурами громадянського суспільства, які спочатку...не виключали діалогу» [285, с. 364].

Генпрокуратура України визнала самопроголошені ДНР та ЛНР терористичними організаціями та закликала міжнародну спільноту підтримати це рішення, а щоб припинити їх діяльність уряд проголосив проти них, за словами І. Кресіної, «війну – таку назву серед експертів отримала Антитерористична операція з огляду на кількість залученої техніки, зброї, військових та кількість загиблих» [193, с. 355]. Намагаючись зупинити сепаратистську активність, Україна посилила відповідальність за прояви сепаратизму, за диверсії, шпигунство, державну зраду і заклики до цих видів правопорушень, внесла зміни до Кримінального Кодексу. Між тим, дослідники, зокрема, І. Кресіна, вважають, що прийнятих засобів замало і вони не є превентивними [193, с. 358].

Інші дослідники і політики (П. Толочко, Є. Перегуда, Л. Скорік), вважають, що шляхом вирішення конфлікту є політична воля з боку конфліктуючих боків з наступним політичним врегулюванням внутрішнього життя [285; 374]. Проявом політичної волі стали підписання Мінських угод та голосування парламенту 16 липня 2015 р. на підтримку законопроекту внесення змін до Конституції, які, припускають можливість специфічного порядку здійснення місцевого самоврядування в адміністративно-територіальних одиницях Донецької та Луганської областей, який визначатиметься окремим законом.

Деструктивний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні здійснює відсутність фінансової самостійності громадських

організацій, через брак традицій філантропії й приватних пожертвувань для підтримки організацій [73]. В Україні існує два способи фінансування некомерційних організацій – внутрішнє і зовнішнє. До внутрішнього належать: кошти від проведення благодійних заходів, пожертвувань, прибутків від господарської діяльності. Меценатство та спонсорство також існує, але має за мету довготривалу валоризацію (популяризацію) імен спонсорів, назв та логотипів спонсорських організацій [413, с. 10]. Фінансова залежність від внутрішніх спонсорів пояснює відсутність довіри громадян до громадських організацій. До зовнішніх джерел фінансування громадських організацій належать гранти міжнародних донорських організацій [78]. Проблемою НУО в Україні залишається запровадження методик фандрайзінгу (пошуку проектів, віднайдення спонсора) для забезпечення організацій джерелами фінансування» [28; 413, с. 8].

Небезпеку для національних інтересів складають ті організації, які стають фінансово залежними від внутрішніх чи зовнішніх спонсорів. Фінансова залежність обумовлює ангажованість НУО, залежність від «політичних замовлень», а це перетворює їх на лобістські структури, на структури, що імітують «громадянську активність», здійснюючи на замовлення усунення опонентів, епатування, провокації тощо [389].

Висновки до розділу 4.

Історія новітнього політичного процесу в Україні свідчить складний шлях долання скептицизму громадян щодо їх здатності захистити людську гідність та право на участь у здійсненні народного суверенітету цивілізаційними методами діалогу з органами влади та управління. Викривлена соціально-економічною кризою, корупцією, надмірним розшаруванням соціальна структура не сприяє формуванню простору «приватного», а це посилює соціально-політичне відчуження громадян від сфери публічної громадської загальнокорисної дії.

Аналіз динаміки та характеру громадянської активності засвідчує, що соціальне розшарування і відсутність середнього класу, здатного на

створення та фінансову підтримку незалежності простору громадсько-політичних об'єднань, обумовлює широке використання системним трипартизмом (з характерною для нього змовою чиновників, олігархів та політиків) імітаційних та мобілізаційних псевдогромадянських структур, які не лише не мають достатньої довіри громадян, але і дискредитують саму ідею суспільно-політичної ролі громадянського суспільства в демократичному публічному просторі.

Відсутність політичної волі, небажання здійснювати реформи та їх багаторічний саботаж обумовило сучасний провальний стан у законодавстві щодо реалізації закріплених у Конституції прав на здійснення прямої та представницької участі, як форм реалізації народного суверенітету.

Політологічні дискусії щодо покращення стану культури громадянськості виявили безпорадність, оскільки не змогли завадити системним порушенням у політичній сфері і знизити радикалізм неконвенціональної активності, який було виплеснуто у формі масового протесту під час «Революції гідності» і у подальшому громадсько-політичному протистоянні, що супроводжувалося загибеллю людей.

Водночас, розпочато реформи, підтримувані міжнародною спільнотою, дають надії на покращення, ознаками якого стало внесення змін до Постанов № 996 – щодо забезпечення участі громадянськості у формуванні та реалізації державної політики та № 976 – щодо сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Не менш значущим стало запровадження відкритих списків у новому законі про проведення місцевих виборів. Надає надію на реформування системи взаємин між громадянами та органами влади й управління і запропоноване внесення змін до Конституції щодо децентралізації державного управління.

На сьогодні панівною формою активності є та, що використовує «акціонізм» як метод швидкого досягнення політичних цілей. Замість систематичної активності громадянських організацій домінує періодична протестна активність у формі акцій. Отже, вільний від громадянської

активності простір використовується «активізмом» у формі акціонізму, при цьому «активістами» стають такі персонажі як «тітушки», «найманці», що вміло імітують активність, використовуючи «політичні замовлення» окремих політичних сил з дестабілізації ситуації.

ВИСНОВКИ

На початку ХХІ ст. дискурс щодо розмежування «приватного» та «політичного», «державного» та «громадського», щодо форм громадянської участі як конвенціональної громадянської активності доповнився новими категоріями, що вимагають аналізу та наукового дослідження. Вітчизняна політологічна теорія ХХІ ст. зіткнулася із новими типами громадсько-політичної діяльності, для називання яких в західній політології запроваджуються поняття «активізм» та похідні від нього терміни: «еко-активізм», «медіа-активізм», «кібер-активізм», «правовий активізм», «крафтивізм», «хактивізм», «слактивізм», «акціонізм». Використання запозиченого термінологічного апарату обумовило конкуренцію новітніх термінів з традиційними, такими як «політична участь» та «громадська активність».

Інтерпретації терміна «активізм» виявили його відмінність від «активізму» як синоніма громадської активності і політичної участі до «активізму» як форми неконвенціональної дії антисистемної спрямованості. Негативність конотацій терміна посилюється через насторожене ставлення та відторгнення новітніх форм політичної дії, які не отримали оцінки та правового визначення, а також обумовлюється близькістю до термінів «екстремізм», «акціонізм».

Запозичення терміна «активізм» межує із радикальними змінами, що відбуваються в процесах взаємодії між інститутами громадянського суспільства та державно-політичними структурами.

Політична наука систематизувала віковий досвід відносин між державою, суспільством та індивідом в межах цілісних політичних та правових систем. Органістична концепція держави, яка існувала в до-Модерний період політичних відносин виходила з принципу зв'язку держави та суспільства як єдиної системи. Роль активного суб'єкта визнавалася або за суспільством як традиційною цілісністю, або за духовним творцем – Богом. Механізмом підтримки політичної влади було визнання її сакрального походження. Право політичної участі реалізовувалося через задані системою

ролі та успадковані практики. Земний порядок поставав як проекція небесної волі, що вимагало розуміння індивідуальної активності як служіння Богу(ам) та обов'язку захищати сакральну цілісність системи. «Політичне» поставало як державне, а участь у «політичному» – як участь у житті держави. Опір владі був можливий як засіб відтворення системи. Органістична концепція держави не передбачала автономність особи через відсутність розмежування поняття «особистого» та «колективного», «приватного» та «публічного».

Виокремлення дієвої самостійної особи, яка має свій шлях до Бога і несе відповідальність за власний вибір відбулося в епоху Реформації. Новий тип особистості отримав право артикулювати власні інтереси та брати участь у системі чинних політичних взаємовідносин. Сфера «політичного» стала ширшою за сферу державних відносин через визнання суспільства як спільноти громадян, що діють в межах системи «політичного» і за правилами системи. Органістичні принципи держави зберігалися у Вестфальській епоху, і держава зберігала виключне право реалізовувати загальнонаціональний інтерес. Існування громадської системи самоуправління регулювалося державними правилами, які встановлювалися за принципом: «дозволено все, що передбачено державним законом». Сфера публічної активності обмежувалася сферою корпоративних, станових відносин. Ціною громадянської свободи став пріоритет держави як «досконалого союзу», а громадську активність розуміли як участь у «державному житті».

Зародження ринкових відносин, буржуазні революції надали поштовх десакралізації «політичного», створенню умов конкуренції між інститутами державної влади і громадянського суспільства. «Політичне» постало як «публічне» та «конкурентне» середовище, де активність індивіда була спрямована на захист індивідуального «приватного» права. Державна влада втрачала монополію на реалізацію загальнонаціонального інтересу. У цей час почалося формування системи контрольованої активності з боку всіх суб'єктів політичного процесу. Визріла проблема політико-правового регулювання політичної активності, яка склалася навколо дуалізму держави

та суспільства. Система законодавчого регулювання, з одного боку, створювалася відповідно до інтересів громадянського суспільства, яке отримувало права на участь у реалізації політичної влади, а з іншого боку, відповідно до інтересів держави, що знижувала ризики спонтанних руйнівних форм громадянської активності. Поняття «громадянин» набуло формально-правового значення, встановивши суб'єктність громадянина. Згодом, громадську активність почали розуміти в контексті ліберальної ідеології – як засіб віднайдення індивідуальної свободи від колективного чи державного втручання, як засіб формування сфери «приватного».

Події ХХ ст. посилювали дистанцію між громадянином і суспільством, суспільством і державою, громадянином і державою, доповнивши форми класового або державного панування за рахунок транснаціональних акторів та мережевих систем. Розпочався перехід від політики як практики ідеологічного домінування до функціональної політики, яка відповідала процесам децентралізації, глобалізації. Втрата абсолютного контролю держави над «соціальним» і «політичним» обумовила автономізацію індивіда, який відмовився розглядати себе як учасника національно-державної системи. Протиставлення індивіда і суспільства виявилось в імітаціях «громадянського суспільства» з боку панівних державних еліт, що посилювало тенденції до позасистемної активності громадян, як реалізації свободи «від» обмежень, дискримінацій шляхом переходу до ідеї міжнародного співтовариства. Наприкінці ХХ ст. активізм почали сприймати як рух за демократію та свободу особистості, як форму опору системним (державним) режимам. Активізм проявився в ідеології неоліберальної глобалізації, що нівелює національно-специфічні форми регулювання громадської діяльності. Відмова від системи, як центральної єдності, призвела до побудови системи як мережевої спільноти. Позасистемну політичну активність громадян було спрямовано на розвиток транснаціональної – «нової системності». «Політичне» постало як «наднаціональне», виявивши опозицію державного і транснаціонального.

У зв'язку із зростанням кількості учасників глобальної спільноти, визначення останньої та її «цінностей» розпалося на частини. З'явилися антиглобалізаційні рухи, індивідуальна автономність отримала вираження в атомізації, ізоляції, добровільної геттоїзації як пошуку альтернативи «універсальній» концепції прав і свобод особистості. Ізоляція від «соціального» приводить людину до нової соціальності (спільності з групою).

Внаслідок системної соціально-політичної кризи на початку XXI ст. будь-які аксіологічні визначення суспільного життя втратили панівне становище. З одного боку, національно-політичні ідеології, які передбачали громадську участь як обов'язок, десакралізувалися і панівним принципом розвитку став принцип самоорганізації. З іншого боку, аполітичність і соціальна байдужість обумовили поширення релятивізму і втрати орієнтирів до раціональної дії. Відбулася трансформація політичної активності, де антисистемність провокує неусвідомлене соціальне руйнування.

Якщо громадсько-політична активність є сукупністю дій, зорієнтованих на вирішення соціальних завдань, де активність є конвенціональною і внутрішньосистемною, спрямованою на виправлення вад системи, то громадсько-політичний активізм стає формою антисистемної дії. Активізм проявляється у самоорганізаційній неформальній дії, що є формою «відшкодування», «компенсації» громадської соціально-політичної незатребуваності в умовах неможливості реалізації форм партиципаторної демократії. Активістський протест виступає проти традиційного «демократичного перформансу», залишаючись елементом політичних процесів.

Сучасна людина має протистояти з одного боку, намаганням держави і груп підпорядкувати її активність і свободу завданням «колективного», «універсального» типу, де «системізм» як всякий «ізм» перекидає роль діючого суб'єкта і дія суб'єкта, замість творчої, перетворюється на зобов'язальну. З іншого боку, вона має протиставити індивідуалізм

«асоціальності», «ізолюваності», не допускаючи підміни поняття «політичної дії» поняттям «акціоністської дії», оскільки політична діяльність як активність є альтернативою активізму-акціонізму.

Нівеляція цінностей партиципаторної демократії обумовила широке використання «акціонізму», який виконує функції середньовічного карнавалу, перетворюючи традиційну активність в екзальтовану експресіоністську форму безвідповідальної дії – активізм.

Під «акціонізмом» розуміють практику специфічних групових та індивідуальних дій, спрямованих на формування інформаційного посилу, що мають риси театралізованої презентації. Для дослідження групових самопрезентацій застосовують інтерпретативну антропологію і метод соціальної драматургії. Прикладом імітації політичної участі є «слактивізм» – онлайн активність, яка не має відчутного впливу на політику, але створює ілюзію причетності до політичних процесів. Активізм не передбачає створення стратегічного плану дії, політичної програми. Невмотивованість таких рухів обмежує формування соціального капіталу, позитивної репутації, які б забезпечували соціально-політичний захист учасників, визначали ідеологічних опонентів. Про антисистемність дії свідчить і форма організації таких рухів, як нецентрованих та мережевих, «безлідерних». Відсутність центру таких рухів ускладнює можливість політико-правового контролю та регламентації з боку національної держави та міжнародних організацій. Мобілізаційна здатність таких рухів вища за традиційні, що робить їх затребуваними владним істеблішментом та олігархатом, які «замовляють» та «використовують» у боротьбі з опонентами соціально-політичний протест, замінюючи його природний механізм керованою мобілізацією. «Менеджеріальний» підхід витісняє процес самоорганізації, позбавляючи довіри до існуючих форм соціальної активності, наближає розпад політичної системи через руйнацію її морально-етичних основ.

Сучасні форми громадянського активізму стають альтернативними демократичним стандартам індивідуальної участі. Критика традиційних

форм прямої демократії як «архаїчних» та «неефективних» спрямована на популяризацію форм епатуючого активізму. Аналіз систем політичної участі «демократичних» країн доводить популяризацію «демократичного перформансу» за відсутності можливостей прямого балотування для участі кандидата під час виборів, при збереженні жорсткої пропорційної системи, фіскальних бар'єрів, лобіювання інтересів приватного або корпоративного характеру.

Проблемою сучасності є втрата форм взаємодії та взаємоконтролю між учасниками політичної системи, дистанціювання яких перетворило соціально-політичну систему із закріпленими процедурами політико-правової регламентації активності та участі на імітаційну систему, де громадянська позиція виявляється у виконанні ролі «спостерігача».

Долання наслідків антисистемної дії передбачає створення інституціональної системи соціально-політичної участі, в якій суб'єкт дії здатен зберігати індивідуальність, що виключає політичне «служіння», «дотримання обов'язку», участь у «політичному перформансі» (у ролі актора чи спостерігача). Така мета існувала і в період буржуазних революцій, коли завданням було створення системи взаємоконтролю між суб'єктами «політичного»: громадянським суспільством та державою.

Сучасні механізми політико-правового регулювання суспільно-політичної активності передбачають формування дистанції між сферами «приватного» та «публічного». Така дистанція, з одного боку, має захищати індивіда від тиску «загальності», а з іншого – не бути надто великою для втримання зв'язку між індивідом та політичною системою.

Зростання форм активності обумовлює створення міжнародних стандартів щодо свободи публічних дій та інших форм проявів громадської активності, основи яких закладено у Загальній Декларації прав людини 1948 р. та в Пакті про громадянські та політичні права 1976 р. Набуття протестною активністю мобілізаційного характеру призвело до розробки практичних рекомендацій від ОБСЄ, БДПЛ і Венеціанської комісії,

наприклад, як «Керівні принципи свободи мирних зібрань» щодо проведення мирних зібрань та використання конвенціональних форм протестів. Ці принципи знайшли підтвердження і в Хартії основних прав ЄС як складової Лісабонської угоди 2007 р. Водночас, створення універсальної системи регулювання практики публічних дій було визнано ОБСЄ неможливим через механізми, які зафіксовані в національному законодавстві. Правове регулювання публічних заходів передбачає обмеження мети, складу учасників, місця проведення, покарання за порушення. Незважаючи на національну специфіку застосування політико-правових механізмів контролю публічної сфери навіть ліберальні держави створили норми, відповідно до яких діалог передбачає наявність двох сторін, які несуть відповідальність за наслідки публічних дій. Така ситуація виникла в умовах обов'язкової інституціоналізації, яка вимагає від суспільних рухів не тільки актів самопрезентації, але і закріплення мінімальних структурних вимог. Отже, ідеї ефективного контролю і регулювання активності політичних рухів передбачають можливість їх «впізнання». Конвенціонування права дії, публічного виступу, протесту спрямовано на запобігання руйнівних форм спонтанної активності. Держава отримала право контролювати соціально-політичний процес, а суспільство – механізми обмеження свавілля держави.

Політичний механізм регламентації активності в національних системах обумовлює правове закріплення стандарту і типу громадської поведінки, організовує форму «надання» чи «визнання» конкретних обсягів соціально-політичних прав та форми їх реалізації. Подальша регламентація реалізації прав постає залежною від політичної кон'юнктури та методу правової дії. Національні системи нормативно-правового регулювання зводяться до заявного (повідомного) та заборонного (санкціонованого) принципів правової регламентації активності та активізму. Заявний (повідомний) принцип реалізації проголошених прав закріплено в конституціях всіх демократичних країн, але практику застосування цих прав визначають як умовну та нестабільну, що пояснюється збереженням за

державою та її судовою гілкою влади монопольного права інтерпретувати соціальну дію з позиції їх як відповідальних за стабільність та безпеку політичної системи.

Сучасне прагнення суспільства розширити сферу власної відповідальності шляхом обмеження монополії держави щодо регулювання форм активності в публічній сфері спрямоване не тільки на закріплення форм участі, але і на право їх оцінювання щодо відповідності стандартам безпеки та стабільності. Право на протест як громадянська активність непрямої дії, яку розуміють як конвенціональну участь, реалізується в межах політичної системи. Невизнання політичної системи визначається як неконтрольована, антисистемна дія, яка не вкладається в межі політико-правового механізму з його вимогою авторизації в системі. Контроль з боку традиційного ієрархічного суспільства з практикою авторизації в системі неефективний за відношенням до безлідерного активізму, як системи з фантомною структурою. Трансформація політико-правового регулювання в цих умовах відбувається шляхом посиленого моніторингу каналів комунікацій.

Дослідження трансформації політико-правового регулювання соціально-політичного активізму спирається на методологію міждисциплінарного підходу. Так, в межах філософського підходу склався методологічний каркас, який надав категоріального ладу мисленню. Філософський підхід здійснює керівництво до дії в перетворених формах політико-ідеологічних теорій чи правових доктринах «легізму», «юснатуралізму», лібертарно-юридичної філософії. Окрім політико-філософського, філософсько-правового, методологічними підходами дослідження стали історичний та формально-юридичний.

Політико-правовий аналіз здійснюють в умовах протиставлення світоглядних та аксіологічних позицій: системоцентристської трактовки політики та права як інструментів впливу на людину в інтересах держави і людиноцентристської трактовки, де права людини визнаються вищою цінністю для суспільства і держави. Специфіка досліджень політико-

правових форм регламентації політичного активізму, яка полягає в неможливості для дослідника виокремити «чисте право» або «чисту політику», вимагає використання системної методології, що передбачає диференціацію елементів системи – структурно-функціональний аналіз та віднайдення лігатур системи. За цих умов відбувається розмежування систем: політичної та правової, хоча функцією обох систем є регулювання активності та активізму, як проявів соціально-політичних процесів.

Визнання взаємозалежності політичної та правової систем доводить ефективність використання поняття «політико-правова регламентація», для дослідження якої корисним є спеціальний метод політико-правового аналізу, що реалізує нормативний підхід з використанням критеріїв ціннісних оцінок. Використання категорії «політико-правова регламентація» дозволяє реалізувати перспективу виходу за межі методології юриспруденції, розглядати право в дії, пов'язати логіку права з політикою. Засобом визначення специфіки політико-правового регулювання соціально-політичного активізму є системний аналіз, що дозволяє поєднати філософські, правознавчі, політологічні методи дослідження.

Методологічні підходи щодо визначення ефективності політики правової регламентації форм політичного активізму сформувалися внаслідок переходу від методології, сформованої в контексті «державницької» парадигми XIX і XX ст., за якої увага дослідників приділялася санкціонованій державою громадської активності до методології XX – XXI ст., з акцентом на «антидержавній» громадсько-політичній поведінці. Більшість досліджень зосередилися на аналізі повсякденності, групової поведінки. Це обумовило залучення методів міждисциплінарного аналізу. Систему політико-правового регулювання було визнано залежною від етико-культурологічних, ціннісних, соціологічних, психологічних чинників розвитку людини як активного суб'єкта системи.

Застосування міждисциплінарного та системного методів аналізу надало можливість виявити особливості політико-правового регулювання

активізму в Україні. Формування «нової культури громадянськості» на фоні змін стереотипів щодо громадянської культури в європейських країнах продемонструвало системний конфлікт між різними формами громадянської поведінки. Складність процесу правового закріплення форм політичної активності посилилася через відсутність загальнонаціонального визначення конвенціональних форм активізму. Обмеженість форм та процедур конвенціональної соціально-політичної активності обумовили активне використання демонстративних, спонтанних, акціоністських дій провокаційного характеру. Ситуацію погіршила соціально-політична криза, яка дискредитувала механізми діалогу між учасниками політичного процесу.

Наукова дискусія щодо створення ефективних механізмів громадської активності, віднайдення основ для національної солідарності відбувається в умовах загального скептицизму та зростаючого абсентеїзму.

Суспільна дискусія щодо розширення форм громадянської активності як наслідку Революції гідності 2013-2015 рр. відбувається в площині визнання чи невизнання конвенційними акціоністських дій, що спрямовані на демонстративний протест проти самої системи, в межах якої громадська участь набула імітаційного характеру, про що свідчить факт збереження актуальності законотворчих ініціатив з цих питань протягом кризового періоду. Вільний від громадянської активності простір використовується «активізмом» у формі акціонізму, при цьому «активістами» стають такі персонажі як «тітушки», «найманці», що імітують активність на «політичне замовлення». Прагнення відтворити «деліберативний процес», як процес консультації влади та громадян та залучення громадян до прийняття політичних рішень продовжують супроводжувати відкриті конотації щодо «закулісних рішень», «декларативного характеру» закріплених у Конституції прав на участь громадян у прийнятті політичних чи інших рішень. Чинні інститути громадянського суспільства, як то профспілки, громадянські організації, правозахисні організації, політичні партії, ані форми прямої чи

представницької участі не надали громадянам України можливості відчувати себе «носіями політичної волі», «учасниками політичної системи».

Неможливість реалізувати конвенціональні форми громадської активності обумовлює зростання популярності неконвенціональних форм «віднайдення справедливості». Зростання рівня громадянського протистояння в Україні, викликаного подіями у східних регіонах не дають надії на швидку стабілізацію порядку та ліквідацію проявів екстремізму. Ситуацію погіршує ескалація безкарності системних порушень прав громадян з боку «активної громадськості». Накопичений у суспільстві протестний потенціал залишається значним, при тому, що оцінка громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси залишається невисокою. Це вимагає прийняття рішень щодо запровадження спрощених процедур реалізації конвенціональних форм активності громадян. Положення Конституції України, в яких закріплюється право громадян на участь в управлінні державними справами, потребують оновлення. Зокрема має бути закріплено право громадян на прийняття Конституційних змін шляхом введення норми щодо обов'язкової ратифікації змін до всіх розділів Основного Закону референдумом. Доцільним є закріплення в Конституції норм щодо регулювання права та процедури реалізації народної законодавчої ініціативи, процедури краудсорсінгу під час розробки нової Конституції та нормативно-правових актів, в яких закріплюються процедури реалізації прав на пряму та представницьку демократію. Нормативно-правового врегулювання потребують інститути відкликання депутата місцевої ради, прийняття рішення щодо розпуску місцевої ради, громадських ініціатив, місцевих референдумів, місцевих зборів, зібрань, інститут звернення, інститут місцевої самоорганізації населення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абетка української політики. Довідник [Кер. авт. кол. М. Томенко]. – К. : Смолоскип, 1998. – 230 с.
2. Абрам'юк І. Врегулювання механізмів участі громадян в управлінні громадою / І. Абрам'юк, А. Ткачук. – К. : Легальний статус, 2011. – 64 с.
3. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
4. Алексеев С. С. Правовое регулирование и логика права / С. С. Алексеев // Право: азбука – теории – философия : Опыт комплексного исследования. – М. : «Статут», 1999. – 712 с.
5. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – М., 1992. – № 4. – С. 97–105.
6. Алфьоров С. Поняття неформальних радикально-налаштованих молодіжних угруповань : кримінологічний аспект / С. Алфьоров, Д. Сіц // Вісник Львівського універ-ту. Серія «Юридичні науки». – 2011. – № 52. – С. 249–253.
7. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении; [Пер. с англ.] / А. Анастасі – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 752 с.
8. Апресян Р. Г. Этика силы в противостоянии насилию и агрессии / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2010. – № 9. – С. 143–153.
9. Арато Е. Гражданское общество и политическая теория; [Пер. с англ.] / Е. Арато, Дж. Коен. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.
10. Арндт Х. Vita activa, или О деятельной жизни ; [Пер. с нем. и англ. В. В. Библихина; Под ред. Д. М. Носова] / Х. Арндт. – СПб. : Алетейя, 2000.
11. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт – М. : ЦентрКом, 1996. – 649 с.
12. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения: в 4-х т. – М. : Мысль, 1983. – Т.4. – 238 с.

13. Арон Р. Эссе о свободах: «универсальной и единственной формулы свободы не существует» / Р. Арон // Полис. – 1996. – № 1. – С. 128–137.
14. Асмолов А. Непройдённый путь: от культуры полезности – к культуре достоинства / А. Асмолов // Вопросы философии. – 1990. – № 5 – С. 12–16.
15. Атрашкевич Є. Прагматика взаємодії соціокультурної реальності та правової практики у філософсько-правових поглядах Сюзан Хаак / Є. Атрашкевич // Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників восьмого Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7-8 грудня 2012 р.). – Л.: Галицький друкар, 2013. – 596 с. – С. 17–37.
16. Байме фон К. Дилеммы европейской демократии : синдром усталости демократии и возможность ее реформирования / Клаус фон Байме // Актуальные проблемы Европы. Сборник научных трудов. – 2005. – № 2. – С. 78–99
17. Барбер Б. Сильна демократія : політика учасницького типу / Бенджамен Барбер // Демократія : антологія / [упорядкув. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254–262.
18. Барг М. А. Исследования по истории английского феодализма в XI–XIII вв. / М. А. Барг. – М.: Академия наук СССР, 1962. – 382 с.
19. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса : Монографія / М. Бахтин. – 2 изд. – М.: Худ. лит., 1990. – 543 с.
20. Бевз Т. А. Феномен «революція» – у дискурсах мислителів, політиків, науковців [Монографія] / Т. А. Бевз. – К., 2012. – 176 с.
21. Белинис Л. Электронная демократия: политика в условиях глобальной коммуникации / Л. Белинис // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – № 4. – С. 23–27.
22. Белей Л. Українське Закарпаття початку ХХІ ст. Під натиском українофобії та асиміляції / Любомир Белей // Народознавчі зошити. – № 1 (109). – 2013. – С. 23–29.

23. Бельгия : анализ избирательного законодательства в контексте соблюдения общедемократических стандартов и прав человека; [Электронный ресурс] // Международная организация по наблюдению за выборами CIS-ЕМО. – Режим доступа: <http://www.cis-emo.net/ru>
24. Берлявский Л. Г. Сравнительное избирательное право : монография / Л. Г. Берлявский. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 240 с.
25. Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования ; пер. с англ. ; 2-е изд. / Гарольд Дж. Берман. – М. : Изд-во МГУ : Издательская группа ИНФРА-М, 1998. – 624 с.
26. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология // Избранные работы по общественной психологии / В. М. Бехтерев. – М. : Наука, 1994. – 400 с.
27. Биченко А. Протестні настрої, викликані кризою, частково вгамувалися завдяки виборам; **[Електроний ресурс]** / **Андрій Биченко.** - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1917
28. Бондарчук І. Фандрайзинг як система пошуку джерел фінансування для громадських організацій : український та зарубіжний досвід / І. Бондарчук / Науковий блог – НАУ – «Острозька Академія» – Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2014/fandrajzynh-yak-systema-poshukudzherel-finansuvannya-dlya-hromadskyh-orhanizatsij-ukrajinskyj-ta-zarubizhnyj-dosvid/>
29. Боришполец К. П. Методы политических исследований / К. П. Боришполец. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 221 с.
30. Боровський О. Об активизме в искусстве; [Электронный ресурс] / О. Боровський. – Режим доступа: http://rupo.ru/m/2399/aleksandr_borowskiy_ob_aktiwizme_w_iskusstwe.html
31. Бортніков В. І. Політична участь і демократія : українські реалії : [Монографія] / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа», Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007 – 524 с.

32. Бортніков В. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії [Електроний ресурс] / Валерій Бортніков. - Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=70&c=1621>
33. Борщ А. А. Правовое регулирование публичных мероприятий; [Електронний ресурс] / А. Борщ // Власть. – 2012. – № 8. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-publichnyh->
34. Брактон Г. О законах и обычаях Англии / Г. Брактон // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М. : Прогресс, 1961. – С. 154–155.
35. Бредихин А. Л. Суверенитет как политико-правовой феномен / А. Л. Бредихин. – М. : ИНФРА–М, 2012. – 128 с.
36. Бреская О. Корпорация: инверсия воображаемого / О. Бреская // Перекрестки. – 2008 – № 2–4. – С. 5-35
37. Брязкун В. В. Флешмоб: развлечение для молодежи или способ управления; [Електронний ресурс] / В. В. Брязкун // Офіційний сайт організації «Союз обдарованої молоді». – Режим доступу: om.org.ua/k234411.html
38. Букреева І. Громадська активність української студентської молоді : особливості виявлення та тенденції / І. Букреева // Соціологічні студії: науково-практичн. журнал Східноєвропейського нац. університета ім. Л. Українки. –Луцьк, 2013. – № 2 (3). – С. 77–82.
39. Бурдьє П. Социология политики / Пьер Бурдьє; [пер. с фр. Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
40. Бучин М. А. Абсентеїзм як тип електоральної поведінки / М. А. Бучин // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – Кам'янець-Подільський : КПНУ імені І. Огієнка, 2011. – Вип. 2 – С. 172-182.
41. В Мадриде прошли необычные протесты голограмм [Електронний ресурс] // Сайт оперативных прогнозов «Укроп» от 18.04.2015. – Режим доступу: <http://укроп.org>

42. Вайсбурд Д. Добро с кулаками; [Електронний ресурс] / Дмитрий Вайсбурд // Ежедневный журнал. – 2012. – 15 августа. – Режим доступа: <http://www.ejnew.com/?a=note&id=12139>
43. Ванюшин Я. Л. Соотношение гражданства и подданства : некоторые вопросы теории и практики / Я. Л. Ванюшин // Юристъ-Правоведъ. – 2007. – № 2. – С. 47–51.
44. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. : «Питер», 2000. – 624 с.
45. Васильченко О. М. Соціокультурні форми становлення політико-правового простору / О. М. Васильченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Т. 2. – Вип. 2. – Херсон, 2014. – С. 159–164
46. Веніславський Ф. Спеціально-дозвільний принцип у конституційно-правовому регулюванні / Ф. Веніславський // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 2009. – № 2 (57). – С. 57–67.
47. Вилучення графи «Проти всіх» може спонукати до протестів у інший спосіб [Електронний ресурс] / А. Биченко. – Режим доступа: http://www.uceps.org/ukr/expert.php?news_id=1774.
48. Висновок Головного науково-експертного Управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про місцевий референдум»; [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45074 – С. 5
49. Висновок Головного науково-експертного Управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення (нова редакція) (Реєстр. № 3704-1)» від 11.12 2013 р.; [Електронний ресурс] // Портал «Ліга Закон» / Онлайн сервіси, Законопроекти – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/XG2UW1AA.html
50. Висновок Європейської (Венеціанської) комісії «За демократію через право» № 338/2005 щодо Закону України «Про вибори народних депутатів

України». – Страсбург, 2 березня 2006 р. / Висновок // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 3 (5). – С. 84–97.

51. Вільчинська І. Ю. До проблеми інклюзивних політологічних і правових досліджень / І. Ю. Вільчинська // Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки :Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 56. – С. 540–546.

52. Возняк Т. Майдан – революція середнього класу; [Електронний ресурс] / Т. Возняк // Сайт «Третя українська республіка», 19 грудня 2013 р. – Режим доступу: <http://www.3republic.org.ua>

53. Всеобщая история государства и права : В 2-х т. [Под ред. О. В. Омельченко; 3-е изд., испр.]. – М. : ТОН-Остожье, 2000. – Т. 2 – 496 с.

54. Всеукраїнська Організація «Асоціація сприяння самоорганізації населення»; [Електронний ресурс] // Річний звіт за 2014 р. – Режим доступу: file:///D:/Documents/Downloads/2_3.pdf

55. ВМГО – всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національний альянс»; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт – Режим доступу: http://nation.org.ua/gallery/photogallery_items378/index.html

56. Вятр Е. Восточная Европа : судьба демократии [Фрагменты книги польского политолога «Закат системы. История и перспективы демократического социализма в Восточной Европе»] / Е. Вятр // Социс. – 1992. – № 1. – С. 6–19.

57. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Л. : «Літпис», 2000.

58. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 13–22.

59. Гегель Г. Ф. Философия права; [Пер с нем]. / Г. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

60. Геец В. Державність України. На шляху до громадського суспільства / В. Геець // Віче. – 1995. – № 5. – С. 3–17.

61. Геллнер Э. Судьба свободы: гражданское общество и его конкуренты / Э. Геллнер // Знание – сила. – 1996. – № 2. – С.61–69.

62. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер / [Пер. с англ. Т. В. Бредниковой, М. К. Тюнькиной; ред. И. И. Крупника]. – М. : Прогресс, 1991. – 452 с.
63. Генисаретский О. И. Опыт методологического конструирования общественных систем / О. И. Генисаретский // Моделирование социальных процессов. – М. : Наука, 1970 – 226 с.
64. Геть усіх: провокація, репресії, революція ; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт УНА-УНСО // Новини від 20.03.2009. – Режим доступу: <http://www.una-unso.info/article/artid-1327/lang-ukr/index.html>
65. Гибсон Дж. Л. Организации : поведение, структура, процессы : [Пер. с англ. – 8-е изд.] / Гибсон Дж. Л., Иванцевич Д. М., Доннели Д. Х.-мл. – М. : ИНФРА – М, 2000. – 662 с.
66. Гидденс Э. Конституирование общества : очерк теории структуриации; [Электронный ресурс] / Энтони Гидденс. – Режим доступу: <http://club.fom.ru/182/619/77/library.html?pg=2>
67. Гіждіван Л. Про деякі питання адаптації законодавства України з громадянських прав людини до норм Ради Європи / Л. Гіждіван // Право України. – 1999. – № 11. – С. 27–29.
68. Глебов А. Антифа VS Фа. Герои и жертвы уличных войн в Одессе [Електронний ресурс] / А. Глебов // Информационное агентство «Одесстаймер» – 28 апреля – 2009. – Режим доступу: <http://timer.od.ua/statji/antifa-vs-fa-geroi-i-zhertvy-ulichnyx-vojn-v-odesse.html>
69. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Соцэгиз, 1936. – 500 с.
70. Голдобина З. Г. Активизм и оригинализм в деятельности Верховного суда США и в американской политико-правовой доктрине : Автореф. ... к. ю. н.; специальность: 12.00.01 – теория права и государства, история учений о праве и государстве / З. Г. Голдобина. – Екатеринбург, 2007. – 35 с.

71. Головченко В. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні : монографія / В. В. Головченко, О. В. Головченко. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М. – 2012. – 328 с.
72. Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 2. Концепти та метафори / Л. Горбунова // Філософія освіти. – 2010 – № 1–2 (9). – С. 103–114
73. Горелов Д. Діяльність неурядових організацій (далі – НУО) у контексті національної безпеки України / Аналітична записка Відділ стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/june2009/13.htm>
74. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. В 3 Т. – Т. 3. Человек внутригородских стен / [Под ред. А. А. Сванидзе]. – М. : Наука, 2000. – 378 с.
75. Гофман А. Б. Обычаи как форма социальной регуляции / А. Б. Гофман, В. П. Левкович // Советская этнография. – 1973. – № 1 – С. 14-24
76. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни; [Пер. с англ. и вступ. статья А. Д. Ковалева] / И. Гофман. – М. : Канон-Пресс – Кучково поле, 2000. – 304 с.
77. Гош М. Крайні праві в Україні; [Текст]; [Електронний ресурс] / Мрідула Гош / Міжнародний аналіз політики. Оцінка ситуації, жовтень, 2012. – 16 с. / Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні. – Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09549.pdf>
78. Грантоїди, грантоотримувачі або чесні ЗМІ; [Електронний ресурс] / Новини від Антикорупційного каналу від 06.02.2014 р. – Режим доступу: <http://job-sbu.org/grantoedyi-grantopoluchатели-ili-chestnyie-smi-61777.html>
79. Гришнова Е. Политика и право: проблемы взаимосвязи / Е. Гришнова // Вестник РУДН. – Серия : Политология. – 2008. – № 4. – С. 130–139

80. Громадська експертиза діяльності органів місцевого самоврядування // Матеріали Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентіві України ; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентіві України. – Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=2075>
81. Громадські експерти підтримують пропозиції Мін'юсту щодо удосконалення громадської експертизи; [Електронний ресурс] / 16 грудня 2014 р. / Самоорганізація в Громаді // Офіційний сайт Всеукраїнської організації сприяння самоорганізації населення. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/blog/2014/12/16/gromadski-eksperti-pidtrimuyut-propozitsiyi-min-yustu-shhodo-udoskonalennya-gromadskoyi-ekspertizi/#more-7257>
82. Громадська організація «Патріот України»; [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу: patriotukr.org.ua
83. Громов Д. В. Уличные акции молодежных политизированных сообществ как объект социально-антропологического изучения : Автореф. дис. ... д. ист. н.; специальность : 07.00.07 – этнология, этнография, антропология / Д. В. Громов. – М., 2013. – 18 с.
84. Гроций Г. О праве войны и мира : три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
85. Гурвич Г. Д. Идея социального права / Г. Д. Гурвич // Философия и социология права : избр. соч. – СПб., 2004. – С. 41–212.
86. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 395 с.
87. Гутнова Е. В. Возникновение английского парламента / Е. В. Гутнова. – М. : Наука, 1960 – 577 с.
88. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція ; [пер. з англ. О. Д. Білогорський] / Роберт Даль. – Х. : Каравелла, 2002. – 216 с.

89. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт : Очерк политики свободы; [Под ред. Л. Пантина] / Р. Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – 286 с.
90. Дебор Ги-Эрнест Общество спектакля; [Пер. Б. Немона] / Ги Дебор. – М. : ЛОГОС, 2000 – 184 с.
91. Дембицька Т. Яким є коефіцієнт корисної дії громадських експертиз / Т. Дембицька / Громадський портал Львова // Інформаційний правовий центр «Наше право». – Режим доступу <http://www.gromada.lviv.ua/analytic/790>
92. Дерев'янка С. Політико-правові засади референдумів в Україні; [Текст] : монографія / Сергій Дерев'янка ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2011. – 847 с.
93. Держава і громадянське суспільство України : проблеми взаємодії : Монографія / Кресіна І. О., Скрипнюк О. В., Коваленко А. А., Перегуда Є. В. та ін.; [За ред. Кресіної І. О.]. – К. : «Логос», 2007. – 316 с.
94. Державна Реєстраційна служба України Міністерства юстиції. Реєстр громадських об'єднань; [Електронний ресурс] Офіційний сайт / Режим доступу: <http://rgo.informjust.ua/>
95. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики; [За ред. В. Б. Авер'янова]. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
96. Джерри Д. Д. Большой толковый социологический словарь русско-английский, англо-русский / Д. Дэвид, Дж. Джери. – М. : Вече – АСТ, 1999. – Т. 1 – 544 с.
97. Джорданн Г. Группы давления, партии, социальные движения : есть ли потребность в новых разграничениях ? / Г. Джорданн // МЭ и МО. – 1997. – № 1. – С. 82–101.
98. Дзюпін М. Коаліційна угода та Програма діяльності КМУ не сприяють розвитку громадянського суспільства ; [Електронний ресурс] / М. Дзюпін // Інформаційно-правовий центр «Наше право». – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/blog/2014/12/10/koalitsiy-na-ugoda-ta-programa->

diyality-kmu-ne-spriyayut-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ipts-nashe-pravo/#more-7166

99. Дмитриев А. Н. Опыт сотрудничества П. Лазарсфельда и Т. Адорно в исследовании массовой коммуникации / А. Н. Дмитриев // Социологический журнал. – 1997. – № 3. – С. 151–158.

100. Довгань В. С. Нормативно-правове регулювання реалізації права на мирні зібрання / В. С. Довгань // Порівняльно-аналітичне право – 2013. – № 4. – С. 180–182

101. Довідка щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010-2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо); [Електронний ресурс] / Вищий адміністративний суд України. Довідка від 01.04.2012. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002760-12/page>

102. Домбровський Я. О. Аксіологічні категорії як соціально-філософське підґрунтя правової діяльності / Я. О. Домбровський, О. Я. Надибська // Південноукраїнський правничий вісник. – 2006. – № 1. – С. 82–85.

103. Доповідь Freedom House 2002 р. про Україну // Гражданское общество. Частина II.; [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zason.at.ua/_ld/0/18_Book_Review_200.pdf

104. Дослідження соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Чи готові Ви особисто взяти участь у таких акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів? (динаміка, 2008-2009 рр.); [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=435

105. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии; [Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана] / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1990. – 575 с.

106. Дюссель Э. По ту сторону европоцентризма : миросистема и пределы модерности / Энрике Дюссель // Перекрестки. Журнал исследования восточноевропейского пограничья. – 2008 – № 1 – С. 15–175.
107. Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования / Г.Еллинек / Пер. с нем. под ред. и со вступ. Б. А. Кистяковского. – СПб. : Изд. юрид. кн. скл. «Право», 1907. – 118 с.
108. ЄС стимулює громадянську активність; [Електронний ресурс] // Євробюлетень. 2012. – № 5. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eurobulletin/eb_ua_5_2012_uk.pdf
109. Жидобандерівці як ознака політичної нації; [Електронний ресурс] / Новини від 3.12.2014 р. // Інформаційне агентство Insider. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/politics/547d89366b385/>
110. Журавський В. С. Політична система України : проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. С. Журавський. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 112 с.
111. За останній рік Україна стала ще біднішою; [Електронний ресурс] / Новини Агентства «Уніан» від 09.04.2010 р. – Режим доступу: <http://health.unian.net/country/345261-za-posledniy-god-ukraintsyi-stali-esche-bednee.html>
112. Загальний огляд стану місцевої демократії в Україні; [Електронний ресурс] // Матеріали Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України / Офіційний сайт Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України. – Режим доступу: <http://civil-rada.in.ua/?p=2083>
113. Задорожній Ю. Започаткування римським правом принципів права у країнах романо-германської правової сім'ї / Ю. Задорожній // Право України. – 2010. – № 3. – С. 272–276.
114. Закон «Про політичні партії» від 05.04.2001; [Редакція від 2.10.2014]; [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. –

2001. – N 23. – ст. 118. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
115. Закон «Про місцеві вибори»; Закон від 14.07.2015 № 2487-VI;
[Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. –
№ 35-36. – ст. 491
116. Закон «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 [Із
змiнами від 15.05. 2014] ; [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради
України. – 2014. – № 27. – ст. 904. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
117. Закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо
деяких питань оподаткування благодійної допомоги» від 02.09.2014 № 1668-
VII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 41-42. – ст. 2028.
118. Закон «Про всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 № 5475-
VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 44-45. – ст. 634
119. Закон «Про всеукраїнський та місцевий референдум» від 03.07.1991
№ 1286-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 33. –
ст. 443
120. Закон «Про засади державної регуляторної політики у сфері
господарської діяльності» від 11.09.2003 № 1160-IV ; [Із змiнами від
11.07.2014] ; [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України
(ВВР). – 2004. – № 9. – ст. 79 – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>
121. Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [Із
змiнами від 30.05.2014] ; [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради
(ВВР). – 2013. – № 32. – ст. 412 – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>
122. Закон «Про звернення громадян» від 02.10.1996 [Із змiнами від
26.10.2014] ; [Електронний ресурс] / Офіційній сайт Верховної
Ради // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 47. – Ст. 256. – Режим
доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>

123. Закон «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р. [Із змінами від 14.10.2014]; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради/ Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
124. Закон України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 № 474-XIV; [Редакція від 22.05.2014]; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/474-14>
125. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації» від 13.05.2014 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 27. – ст. 915.
126. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» від 05.11.2009 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 5. – ст. 43
127. Закон України «Про волонтерську діяльність» / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – N 42. – ст. 435.
128. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР)ю. – 2013. – № 1. – ст. 1.
129. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави»: за станом на 25.01.2015 р.; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – ст. 366. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/975-15>.
130. Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11.07.2001 № 2625-III; [Із змінами від 06.12.2012 р.]; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 48. – ст. 25ю. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>
131. Закон України «Про органи самоорганізації населення»: науково-практичний коментар / [За заг. ред. О. Орловського, А. Крупника, Н. Мішиної, К. Терзіанової]. – Одеса : ПП «Євродрук», 2012. – 192 с.

132. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 ; [Із змінами від 05.03.2015]; [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – N 39. – ст. 351. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
133. Закон України «Про професійні союзи, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.99 р. [Редакція за станом на 09.06.2014] ; [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – N 45. – ст. 397.
134. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.квітня 1991 р. № 987-ХІІ; [Редакція від 01.01.2015 р.]; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – N 25. – ст. 283. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
135. Закон України «Про статус депутатів місцевих рад» від 11.07.2002 № 93-ІV.; [Із змінам від 26.04.2015 р.]; [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 40. – ст. 290. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/93-15>
136. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII (втратив чинність 02.02.2014); [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-18>
137. Закон «О референдуме Российской Федерации : Федеральный конституционный закон от 28 июня 2004 г. № 5-ФКЗ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rg.ru/2004/06/30/referendum-zakon.html>
138. Закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 12.06.2002 г. № 67-ФЗ; [Електронний ресурс] // Собрание законодательства Российской Федерации от 17.06.2002 г. № 24 ст. 2253. – Режим доступу : <http://base.garant.ru/184566/#ixzz3fOTgZOrK>

139. Законодавчі перешкоди створенню та діяльності громадських організацій в Україні; [Електронний ресурс] // Матеріали «Круглого столу». 25 березня 2011 р / Застосування законодавства про громадські організації в Україні : результати аналізу судових рішень / Аналітична довідка [Под ред. М. Лациби, Т. Яцків, О. Вінніков]. – К. : УНЦПД. – 133 с. – Режим доступу : http://csdp.org.ua/file/news/csdp_news1302163448.pdf
140. Законопроект «Про місцевий референдум» в Україні № 7082 / Аналіз та пропозиції громадських експертів ; [Текст] // Часопис «ПАРЛАМЕНТ». – 2012. – № 1. – С. 5-16.
141. Законопроект «Про місцеві ініціативи» від 06.12.2013 № 3740; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради // Законопроектна діяльність – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49256
142. Замятин Е. О литературе, революции, энтропии и прочем; [Електронний ресурс] / Евгений Замятин. Т. 3. Лица. – 608 с. // Собр. сочинений в 5 т. – Режим доступу : http://az.lib.ru/z/zamjatin_e_i/text_1923_o_literature.shtml
143. Збітнев Ю. «Геть усіх» як нова філософія зміни політичної системи ; [Електронний ресурс] / Ю. Збітнев // Народний оглядач від 21.02.2009. – Режим доступу : <http://www.zbitnev.org/publications/content/i/22>
144. Звіт щодо діяльності Всеукраїнського козацького війська «Південний оперативний козацький округ. Одеське обласне Козацьке товариство» від 30.12.2014 р.; [Електронний ресурс] // Управління комунікацій з громадськістю / Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації. – Режим доступу : <http://uvr.odessa.gov.ua/novosti/zbrannya-kozacko-radi-poko/>
145. Зобов'язання в галузі людського виміру; [Електронний ресурс] / Огляд зобов'язань ОБСЄ в галузі людського виміру ; // Посібник БДПЛ. 2-е видання. – Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/elections/76894>.
146. Ихлов Е. Кровавый рубеж цивилизаций: «колорадская вата» и «савойская идея» ; [Електронний ресурс] / [Текст] від 28.11.2014 р. / Евгений

Ихлов // Интернет–газета Каспаров.ру – Режим доступа :
<http://www.kasparov.ru/material.php?id=54782DAA8E270>

147. Інститут соціальної та політичної психології Національної Академії педагогічних наук України та дані інституту ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ispp.org.ua/index.php?inc=docs&id=26>

148. Іовчу Г. М. Політична участь громадян : механізми прояву соціального конфлікту чи інструмент інтеграції суспільства? / Г. М. Іовчу // Вісник Одеського національного університету. – Т. 14. – Вип. 13. Серія : Соціологія і політичні науки. – 2009. – С. 526-532

149. Іовчу Г. М. Теоретичні підходи щодо аналізу феномену «політична участь громадян»; [Електронний ресурс] / Г. М. Іовчу // Вісник Одеського національного університету. – Т. 14. – Вип. 13. Серія : Соціологія і політичні науки. – Т. 14. – Вип. 2. – С. 77–83. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/Vonu/Sip/2009_2/pdf/str_077-083.pdf

150. Каазе М. О политическом действии и не только; [Електронний ресурс] / Макс Каазе // Доклад на специальной пленарной сессии Президента МАПН на XX Всемирном конгрессе Международной ассоциации политической науки «Работает ли демократия?», 13 июля 2006 г. (Фукуока, Япония); [Перевод с англ. Л. В. Сморгунова]. – Режим доступу : <http://www.politex.info/content/view/308/30/>

151. Кант И. Сочинения : В 6 т. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане (1784) / И. Кант. – М. : Мысль, 1963-1966. – Т. 6. – С. 5-25.

152. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних баченнях; [Монографія] / А. Карась. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.

153. Кармазина М. Общественные организации : кого они представляют? [Електронний ресурс] / М. Кармазина // Зеркало недели. – 2013. – 15ноября. – Режим доступу : <http://gazeta.zn.ua/internal/obschestvennyye-organizacii-kogo-oni-predstavlyayut-.html>

154. Кармазіна М. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях / М.Кармазіна, О. Могилевець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 3–17
155. Карпачова Н. І. Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини: Спец. доповідь Уповноваженого ВРУ / Н. І. Карпачова. – К., 2008 – 266 с.
156. Кафарський В. І. Політична і конституційно-правова відповідальність суб'єктів державно-політичних відносин / В. І. Кафарський // Держава і право : зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 48. – С. 124–131.
157. Качур В. О. Співвідношення понять «persona», «status», «caput» у римському праві / В. О. Качур // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 21-25.
158. Кашкин А. А. Дискурс постмодернізму в американському праві / А. А. Кашкин // Юриспруденція. – 2009. – № 13. – С. 9-18.
159. Кельман М. Загальна теорія держави та права : [підручник, 3-тє вид.] / Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. – Л. : Новий світ-2000, 2007. – 584 с
160. Керстинг Н. Електронне голосування і демократія в Європі (переклад М. Грачева) / Н. Керстинг // Політична наука. – 2007. – № 4. – С. 123–144.
161. Кирилюк Ф. М. Психологія і політика : [Учебное пособие] / В. М. Кирилюк, В. Г. Кремень, Ю. В. Ирхин. – К., 1993. – 546 с.
162. Кислицын С. А. Політико-правові системи і режими в історії Росії / С. А. Кислицын, Н. П. Кутарев // Російська історична політологія. – Р/н Дону. – 1998. – С. 13-47
163. Кількість зареєстрованих громадських об'єднань, професійних спілок, політичних партій та благодійних організацій у 2013 р; [Електронний ресурс] // Експрес-випуск. Державна Служба статистики України від 06.03.2014 р. № 77/0/05.6вн-14. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

164. Клемент К. От обывателей к активистам. Зарождающиеся социальные движения в современной России / Клемент К., Мирясова О., Демидов А. – М. : Три квадрата, 2010. – 680 с.
165. Ключенко Е. Політична участь : теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гутманом / Едуард Ключенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–73.
166. Книгін К. Реалізація народного волевиявлення, вираженого в рішеннях всеукраїнських референдумів : окремі проблеми / К. Книгін // Право України. – 2003. – № 8. – С. 44–51.
167. Коаліційна Угода Верховна Рада України VIII скликання; [Текст]; [Електронний ресурс]. – К., 2014 р. – Режим доступу : http://solydarnist.org/wp-content/uploads/2014/11/the_coalition_agreement_1.pdf
168. Ковлер А. Сцилла и Харибда Европейского Суда : субсидиарность или правовой активизм / А. Ковлер // Сравнительное конституционное обозрение. – М., 2010. – № 6 (79). – С. 9-10.
169. Кодекс Адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV; [Редакція від 06. 11. 2014 р.]; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
170. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984; [Редакція від 01.01.2015]; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page>
171. Козак Л. Неурядові організації в ЄС : порівняльний аналіз з громадянськими організаціями в Україні; [Електронний ресурс] / Л. Козак. – К., 2002. – 48 с.
172. Козловски П. Культура постомодерна / Петер Козловски. – М. : Республика, 1997. – 240 с.
173. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–22.
174. Комарова Т. В. Рішення суду європейських співтовариств: питання судового активізму / Т. В. Комарова // Проблеми законності :

республіканський міжвідомчий науковий збірник / Міністерство освіти і науки України : Національна юридична Академія України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2008. – Вип. 94 – С. 232-238.

175. Комісар Ради Європи визначає дискримінацію ЛГБТ суспільства в Україні ; [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство УНІАН від. 22.06.2011 р. – Режим доступу : <http://eunews.unian.ua/510143-komisar-z-pravlyudini-radi-evropi-vidznachae-diskriminatsiyu-lgbt-suspilstva.html>

176. Конгрес національних громад України ; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.kngu.org/content/istorichna-dovidka-0>

177. Кондратьева М. А. Правовое и политическое регулирование в конституционном праве : некоторые проблемы соотношения; [Текст] / М. А. Кондратьева // Конституционное и муниципальное право. – 2010. – № 5. – С. 14-18.

178. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис. – 1993. – № 2. – С. 97-107.

179. Конституции государств мира; [Електронний ресурс] / Исторические конституции // Библиотека конституций Романа Пашкова. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?cat=16>

180. Конституційно-правовий статус людини : можливості удосконалення в Україні : колективна монографія // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України / [Редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.]. – Серія І. Дослідження та реферати. – Вип. 24. – Л. : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2012. – 180 с.

181. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні : проблеми теорії та практики / [В. Ф. Погорілко, М. І. Ставнійчук, Н. І. Руда та ін.; за заг.ред. В. Ф. Погорілка]. – К. : Інститут держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.

182. Конституція США Посібник для всіх; [Під ред. Каррі Д. П. / Пер. з англ. О. М. Мокровольського]. – К. : Веселка, 1993. –192 с.
183. Конституція України від 28 червня 1996 р.; [Із змінами від 21.02.2014 р.]; [Електронний ресурс] // ВВР. – 2014. – № 11 – ст. 143. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
184. Консультації з громадськістю / Управління комунікацій з громадськістю ; [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації – Режим доступу : <http://uvr.odessa.gov.ua/uvr-konsultac-z-gromadskstyu/>
185. Конфуций. Собрание ритуалов. Книга IX. Государство всеобщего благосостояния ; [Електронний ресурс] / Труды Конфуция на 23 языках / Институт Конфуция. – Режим доступу :<http://www.confucius.org/lunyu/rdcommon.htm>
186. Кордонский М. Очерки неформальной социотехники; [Учебное пособие для лидера молодежной неформальной группы]; [Серия : Технология группы, предисловие В. Хилтунена] / М. Кордонский, М. Кожаринов. – М. : Net2Net, 2008. – 336 с.
187. Корнієнко О. Л. З історії законодавства про громадянство України / О. Корнієнко. – К. : Новий парлам. ін-т, Парламент. вид-во, 2001. – 244 с.
188. Костюшев В. В. Социальный протест в поле политики: потенциал, репертуар, дискурс (опит теоретической интерпретации и эмпирической верификации) / В. В. Костюшев // Полис. – 2011. – № 4. – С. 144-157.
189. Кравцов Н. А. Философия права Мишеля Вилле / Н. А. Кравцов // Политическая концептология. – 2009. – № 4. – С. 266–338.
190. Красноголовец С. В. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих та референдних прав громадян в Україні та державах Центральної Європи (порівняльний наліз на прикладі Польщі, Словаччини, Угорщини, Чехії) : Автореф. дис... канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.08 –

«кримінальне право та криминологія / С. В. Красноголовець. – Л. : ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 24 с.

191. Кресіна І. О. До питання про предмет правової політології / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Перегуда Є. В. // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 16. – К., 2005. – С. 15-38.

192. Кресіна І. О. Політична відповідальність : суть, ознаки, особливості / І. О. Кресіна, С. В. Балан. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – 68 с.

193. Кресіна І. О. Правові механізми запобігання та протидії сепаратизму в Україні / І. О. Кресіна // Держава і право. Серія : Юридичні і політичні науки. Вип. 64. – К., 2014. – С. 352-359

194. Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001 № 2341- III [З редакцією від 01.01.2015] ; [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page10>

195. Кримські татари погрожують перекрити Україні дорогу в Європейській Союз. Новини від 09.06.2009; [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство УНІАН – <http://www.unian.ua/politics/230323-krimski-tatari-pogrojuut-perekriti-ukrajini-dorogu-v-evrosoyuz.html>

196. Крупник А. Органи самоорганізації населення і громадські організації : співпраця та партнерство із владою / А. Крупник // Вісник органів самоорганізації населення. Вип. 3. – К., 2012. – С. 3-9.

197. Крылова С. Е. О политических взглядах Иоанна Солсберийского / С. Е. Крылова // Проблемы социальной истории и культуры средних веков : Межвузовский сборник. – Л., 1987. – С. 29-40.

198. Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии / Л. Е. Куббель. – М. : Изд-во «Наука», 1988. – 272 с.

199. Кудряченко А. Сучасний досвід застосування прямої демократії в країнах ЦСЄ; [Електронний ресурс] / А. Кудряченко // Віче. – 2013. – № 20. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3897/?feed>

200. Кузнецов В. В. Злочини проти громадського порядку та моральності : [практ. посіб.] / Кузнецов В. В.; за заг. ред. В. І. Шакуна. – К. : Паливода А. В., 2007. – 161 с. – (Практика та право).
201. Кузьмин П. В. Политическая деятельность и политическое участие / П. В. Кузьмин // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. Вип. 112/2010. Серія : Політологія. – Севастополь, 2010. – С. 71-75
202. Кулик М. І. Суспільно небезпечні наслідки у складі масових заворушень / М. І. Кулик, Н. В. Шепелева // Проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах побудови громадянського суспільства в Україні : Тези доп.– К. : НАВСУ, 2005. – С. 202-204.
203. Кушнір С. Про рівень толерантності в українському суспільстві ; [Електронний ресурс] / С. Кушнір // Новини від 4.04.2013 р. – Режим доступу : <http://blogs.korrespondent.net/blog/users/3223722-pro-riven-tolerantnosti-v-ukrainskomu-suspilstvi>
204. Лагутов Ю. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини та громадянин в Україні ; [Електронний ресурс] / Ю. Лагутов // Аналітична довідка Відділу Стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/4.htm>
205. Лапаева В. В. Социология права как юридическая дисциплина? / В. В. Лапаева // Социс : Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 47–57.
206. Лациба М. В. Як розуміти новий закон «Про громадські об'єднання» ; [Електронний ресурс] / М. В. Лациба, А. О. Шимчук. – К. : Укр. незалежн. центр політ. дослідж., 2013. – Режим доступу : <http://www.usipr.kiev.ua>
207. Лациба М. В. Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? / Лациба М. В, Красносільська А. О.; Укр. Незалеж. Центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2011. – 132 с.

208. Лациба М. В. Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / Лациба М. В., Вінніков О. Ю., Слюсаревський М. М. – К., 2008. – 40 с.
209. Лациба М. В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади : крок за кроком / Лациба М., Хмара О., Орловський О.; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна, 2010. – 96 с.
210. Лебедева М. Новые транснациональные акторы и изменение политической системы мира / М. Лебедева // Космополис. – 2003. – № 3. – С. 28-38.
211. Лебедева Н. Терапия публичного человека : от Арндт к Сеннету ; [Електронний ресурс] / Рецензия на книгу : Сеннет Р. Падение публичного человека. – М. : Логос, 2002. – 424 с. – Режим доступа : <http://gefter.ru/archive/7157>
212. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М. : Академический проект, 2011. – 238 с.
213. Левчук С. Регулювання правотворчості інструментами політики права / С. Левчук // Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 р.). – Л. : Край, 2009. – С. 115-127.
214. ЛеДюк Л. Учасницька демократія : референдуми у теорії та на практиці / Л. ЛеДюк; [Пер.з англ. Р. Ткачук, ред. З. Гриценко]. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 2002. – 160 с.
215. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах : Сравнительное исследование; [Перев. с англ. Б. И. Макаренко] / А. Лейпхарт. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 276 с.
216. Либанова Е. Соціальна стратифікація в Україні : проблеми статистичного вимірювання / Е. Либанова // Статистика України. – 2000. – № 1. – С. 30–36.

217. Липсет С. Роль политической культуры / Сеймур Липсет // Век XX и Мир. Приложение «Пределы власти». – М. : Мир, 1994. – № 2-3. – С. 35-40.
218. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю. Лобода. – Л. : Світ, 2009. – 280 с.
219. Локк Дж. и др. Английское свободомыслие. Письмо о веротерпимости / Дж, Локк. – М. : Мысль, 1981. – 278 с.
220. Луценко прогнозує створення нової партії; [Електронний ресурс] // Сайт «Третя Українська республіка», 16 січня 2014 р. – Режим доступу : <http://www.3republic.org.ua/ua/news/12374>. Див
221. Люблинская А. Д. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе / А. Д. Люблинская // Типология и периодизация культуры Возрождения. –М., 1978. – С. 7-15.
222. Любомир Гузар закликав багатотисячний Майдан «не мати страху і творити добро» ; [Електронний ресурс] / Націоналістичний портал. – Режим доступу : <http://www.ukrnationalism.com/direct-speech/131-liubomyr-huzar-zaklykav-bahatotysiachnyi-maidan-ne-maty-strakhu-i-tvoryty-dobro/131-liubomyr-huzar-zaklykav-bahatotysiachnyi-maidan-ne-maty-strakhu-i-tvoryty-dobro.html>
223. Льюис К. Структура онлайн-активизма / Льюис К., Грэй К., Мейенгенрих Й. // Социологическая наука. – 2014. – № 1. – С. 1–9.
224. Майдан – ікона нескореної України; [Електронний ресурс] / Медіаресурс Українська Греко-Католицька церква – Режим доступу : <http://ugcc.tv/ua/media/69499.html>
225. Макаренко О. Н. Исследование маргинальной личности в западной психологии / О. Н. Макаренко // Юридична соціологія. Наукові праці. – 2012. – Вип. 171. – Т. 183 – С. 65-69
226. Макиавелли Н. Государь. Размышления над первой декадой Тита Ливия / Н. Макиавелли; [Пер. с. итал. К. А. Тананушко]. – Мн. : Харвест, 2004. – 704 с.

227. Максимова О. М. Дисфункції політичної участі як чинник нестабільності політичної системи / О. М. Максимова // Вісник СевНТУ : зб. наукових праць. – Вип. 136. Серія : Політологія. – Севастополь, 2012. – С. 79-83.
228. Мальцев Г. В. Пять лекций о происхождении и ранних формах права и государства / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во РАГС, 2000. – 190 с.
229. Мангейм Дж. Политология. Методы исследования / Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. – М. : Весь Мир, 1997. – 526 с.
230. Марача В. Г. Методологические проблемы изучения и формирования политико-правового пространства; [Под ред. Д. М. Гвишиани, В. Н. Садовского] / Марача В. Г., Матюхин А. А. // Системные исследования. Методологические проблемы. – Вып. 31. – 2004. – 400 с.
231. Марача В. Г. Социокультурный анализ политико-правового пространства / Марача В. Г., Матюхин А. А. // Научные труды Высшей школы права «Адилет» г. Алматы. – 1999. – № 1 (5) – С. 10–36.
232. Мардаль И. Б. Трансформация социального активизма: на примере города Новочеркаска : Автореф. дис. ... к. социол. н., специальность 23.00.02 – «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / И. Б. Мардаль [Институт социологии РАН]. – М., 2009. – 153 с.
233. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории / А. Олексенко, С. Шапиро. – СПб.: Издательство «Лань», 1997. – 384 с.
234. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек : Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; [Пер. с англ. А. Юдина]. – М. : ООО Изд-во «АСТ», 2002. – 526 с.
235. Матвеев В. Ф. Очерк развития и современной постановки права публичных собраний во Франции, Германии и Англии; [Электронный ресурс] / В. Ф. Матвеев. – СПб. : «Обществ. Польза», 1909. – 412 с. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc117p/instrum2988/>

236. Матвеева Г. Право і політика як підвалини соціальної стабільності / Г. Матвеева // Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). – Л. : Край, 2009. – 336 с.
237. Машлай О. Сторінка редактора / Олександр Машлай // Громадсько-політичне видання «Правий поступ». – 2010. – № 16 (серпень). – С. 3.
238. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи / И. П. Медведев. – СПб. : Алетейя, 2001. – 576 с.
239. Международные акты о правах человека. Сборник документов / [Сост. и автор вступ. статьи : Карташкин В. А., Лукашева Е. А.]. – М. : Норма-Инфра. – 784 с.
240. Мелешенко О. К. Історія журналістики Великобританії : Конспект лекцій / Київський ун-т імені Тараса Шевченка; Ін-т журналістики. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – 215 с.
241. Мельник Р. Форми мирних зібрань та їх характеристика через призму ст. 39 Конституції; [Електронний ресурс] / Роман Мельник // Центр політико-правових реформ, 19.12.2013. – Режим доступу : <http://pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/humanrights/1553-roman-melnyk.html>
242. Мельниченко В. Політична відповідальність влади в демократичній державі : необхідність, сутність, механізм забезпечення / В. Мельниченко // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 96–104.
243. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон. – М. : Прогресс, 1966. – 309 с.
244. Милбрайт У. Типология политического участия, политический протест, абсентеїзм ; [Электронный ресурс] / У. Милбрайт // Учебно–методический проект «Хрестоматія по культурології». – Режим доступу : <http://kulturoznanie.ru/politologyabsenteizm>

245. Милль Дж. Ст. О свободе; [Пер с англ.] / Дж. Ст. Милль. – СПб. : Изд-во «Губинский», 1906. – 188 с.
246. Мильтон Д. О свободе печати. Речь к английскому парламенту (Ареопагитика); [Пер. с англ. под ред. П. Когана]. – М. : Изд-е С. Скирмонта, 1907 – 55 с. // История Печати. Т. I. – М.: Аспект Пресс, 2001 – 340 с.
247. Мирский Э. М. Междисциплинарные исследования как объект науковедческого изучения / Э. М. Мирский // Системные исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1972 – 238 с. – С. 3-12
248. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=5531;div=LAW;dst=100331>
249. Місцеве самоврядування / USAID – Програма сприяння законотворчій політиці від американського народу; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pdp.org.ua/analytics/local-government>
250. Місцеві референдуми в Україні : теоретичні та нормотворчі аспекти. Матеріали «круглого столу», 23 липня 2009 р., м. Київ [Текст] / [Передмов. М. В. Оніщука; Автор. кол. : Федоренко В. Л., Ляшко І. В., Базілевич Д. С., Кузнецова Н. О., Черничка Л. В; Упоряд. : Пиняк С. І., Гарбуз Ю. П., Степанян Г. С.]. – К. : СПД Москаленко О. М., 2009. – 60 с.
251. Місцеві ініціативи : участь громади в усуненні перешкод; [Електронний ресурс] / Проект громадської організації «ПРАВО» та виконкому Хмільницької міської ради. Інформаційний бюлетень. – Режим доступу : <http://pravo-hm.org.ua/files/16032010/Buletten.pdf>
252. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості / Н. І. Мозоль // Науковий Вісник Національної Академії Внутрішніх справ. –К., 2013. – № 1. – С. 36-41.
253. Мордовець М.В. Політична активність VS політичного активізму : особливості концептуального розрізнення / М. В. Мордовець // Панорама

- політологічних студій. Науковий вісник РДГУ. – Рівно, 2013. – № 11. – С. 43-46.
254. Мордовець М. В. Активізм : умови виникнення суспільних рухів / М. В. Мордовець // Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць. Вип. 55. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 139-145.
255. Моссе Дж. Нацизм и культура: идеология и культура национал-социализма ; [Електронний ресурс] / Дж. Моссе. – Режим доступу : <file:///D:/Documents/.pdf>
256. Мотрошилова Н. О современном понятии гражданского общества; / Н. Мотрошилова // Вопросы философии. – 2009. – № 6. – С. 12-26
257. Мотрошилова Н. В. Юрген Хабермас о кризисе Европейского Союза и понятии солидарности ; [Електронний ресурс] / Н. В. Мотрошилова // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – 2013 С. 22-38
258. Надибська О. Я. Політико-правове регулювання сучасних інформаційних пріоритетів в Україні / О. Я. Надибська // Наука. Релігія. Суспільство / Донецький державний інститут штучного інтелекту. – Донецьк, 2010. – № 3 – С. 200-206.
259. Настрої України : результати спільного дослідження КМІС та СОЦИС; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=227&page=1>
260. Науково–практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Грищук В. К., Дудоров О. О. та ін.; За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка] / [7–е вид., переробл. та допов.]. – К. : Юридична думка, 2010. – С. 878.
261. Невзоров О. Георгиевская лента и триколор – символы нацистов; [Електронний ресурс] / О. Невзоров. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=_zCW03UrxIQ
262. Неліпа Д. Системний аналіз в політології : теорія, методологія, практика / Д. Неліпа. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 311 с.

263. Нерсисянц В. С. История политических и правовых учений / В. С. Нерсисянц, – М., 1996 – 736 с.
264. Новикова О. «Дефицит демократии» в ЕС : основные направления критического анализа проблемы (обзор) / О. Новикова // Актуальные проблемы Европы. Сборник научных трудов. – 2005. – № 4. – С. 79–104.
265. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права / И. Б. Новицкий. – М. : Юридична лит., 1972. – 296 с.
266. Обзор зарубежного законодательства, регулирующего проведение публичных собраний и шествий граждан – М. : Общественная палата РФ, 2010 – 44 с.
267. Обзор зарубежного опыта обеспечения общественного порядка и безопасности при проведении массовых мероприятий; [Сост. С. С. Степанишин, В. А. Князев]. – М., 1990. – 864 с.
268. Оборотов Ю. Традиции и новации в правовом развитии / Ю. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит-ра, 2001. – 157 с.
269. Оль П. Правопонимание: от плюрализма к двуединству / П. А. Оль. – Спб. : Юрид. Центр. – 2006. – 243 с.
270. Омельченко Е. Л. Молодежный активизм и глобальные трансформации его смысла / Е. Л. Омельченко // Журнал исследований социальной политики. – АНО «Центр социальной политики и гендерных исследований». – Саратов, 2005. – Т. 3. – № 1. – С. 59-86.
271. Оніщенко Н. М. Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики / Н. М. Оніщенко // Судова апеляція. – 2006. – № 2 (3) – С. 10-15.
272. Орловский А. С. Создание, организация работы и ликвидация органов самоорганизации населения в городе Одессе. Методические рекомендации ; [2-е изд., доп-е и изм-е]. – Одесса : Хоббит-Плюс , 2006. – 180 с.
273. Основні показники рівня населення та бідності в Україні; [Електронний ресурс] / Офіційний веб-портал Федерації Профспілок України // Режим

- доступу : <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/1747-osnovni-pokazniki-rivnya-zhittya-naselennya-ta-bidnosti-v-ukrajini>
274. Офіційне роз'яснення Укрдержреєстру від 05.10.2012 р. № 3451/8-12-8 «Щодо сфери дії Закону України «Про громадські об'єднання» (progromalski-obyednannya.pdf [650,58 Kb]; [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.pon.org.ua/pravovy-zahyst/1688-zakon-ukrayini-pro-gromadski-obyednannya-ta.html>
275. Павловский Г. О. Революция, её вожди и технологии ; [Интервью изданию] / Г. В. Павловский // Эксперт. – 2004. – № 46 (446) – С. 2.
276. Павлюк К. Діяльність неурядових громадських організацій у контексті забезпечення національної безпеки України / К. Павлюк // Вісник Національної Академії Державного управління. –2012. –№ 2. – С. 210-217.
277. Панина Н. В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники / Н. В. Панина, Е. І. Головаха. – К., 1999. – 152 с.
278. Пападаки Л. Флэшмоб ; [Електронний ресурс] / Л. Пападаки. – Режим доступу :<http://www.imelink.ru/sections/viewtopic.php?t=330&view=next&sid=c1235bba8f67cc7845d8d27d0bb0240d>
279. Паперний В. Культура два; [Електронний ресурс] / В. Паперний. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/papern/index.php
280. Парахонський Б. О. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України / Б. О. Парахонський, С. В. Сьомін // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 200–212.
281. Патнем Р. Творення демократії : традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Патнем. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
282. Пейн Т. Права человека / Т. Пейн // Избранные сочинения. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 176-246.
283. Пекар В. Підсумки Майдана : перша річниця ; [Електронний ресурс] / [Думка експерта УП] / Валерій Пекар // Українська правда від

- 19.11.2015. – Режим доступу :
<http://www.pravda.com.ua/articles/2014/11/17/7044479/>
284. Переважно єдиним осередком українства на Сході та Півночі країни є УГКЦ / Директор Українського інституту національної пам'яті; [Електронний ресурс] / Департамент інформації УГКЦ. – Режим доступу :
<http://ugcc.tv/ua/media/70862.html>
285. Перегуда Є. В. Особливості пробудження громадянського суспільства на Сході України / Є. В. Перегуда, С. Д. Місирджи // Держава і право. – К., 2014. – Вип. 64. – С. 159-365
286. Перелік Всеукраїнських громадських організацій національних меншин ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/activity/net-nat-m/>
287. Петражицкий Л. И. Предисловие и введение в науку политики права / Л. И. Петражицкий // Киевские университетские известия. – 1896. – № 8 – С. 35-36.
288. Петухов В. Политическая активность и гражданская самоорганизация / В. В. Петухов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 59–65
289. Пікалов С. В. Громадська дія як складова демократичної трансформації політичної системи : автореф. ... к. політ. н., спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / С. В. Пікалов. – Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2011. – 16 с.
290. План заходів щодо реалізації у 2013 р. Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затверджений Указом Президента від 25 червня 2013 року № 342/2013; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України // Режим доступу :
<http://civil-rada.in.ua/?p=1686>
291. Повстань, Україно!» : ітоги субботней акції; [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство «Кореспондент.net» – Режим доступу :

- <http://korrespondent.net/ukraine/politics/57254-povstan-ukrayino-itogi-subbotnej-akcii>
292. Погорілко В. Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність: Монографія / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с.
293. Подьячев К. В. Протестное движение в России «нулевых»: генезис и специфика [Электронный ресурс] / К. В. Подьячев – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/protestnoje_dvizhenije_v_rossii_nulevyh_genezis_i_specifika_2013-03-19.htm
294. Поздняков С. В. Политический протест: Автореф. дисс. ... к. полит. н.: Специальность 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / С. В. Поздняков. – Ростов на Дону, 2002 – 26 с.
295. Политическая активность: современные тенденции и новые формы; [Монография]; [Под ред. В. Е. Хвощева]. – Челябинск: Изд-во центр ЮУрГУ, 2009. – 743 с.
296. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / [Под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. – М.: ИНФРА-М: Весь Мир, 2001. – 302 с.
297. Політичні партії України. Перелік; [Електронний ресурс] / Державна реєстраційна служба України / офіційні дані на 24.01.2015. – Режим доступу: <http://www.drsu.gov.ua/party>
298. Положення «Про координаційну раду козацьких організацій» від 30.06.2006 р.; [Із змінами від 29.12.2014 р.]; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт м. Одеси – Режим доступу: <http://omr.gov.ua/ru/acts/mayor/2263/>
299. Положення «Про громадські слухання у м. Чернігові» / Рішення міської ради 29 жовтня 2009 р. «Про затвердження Положення про громадські слухання у м. Чернігові»; [Електронний ресурс] / Додаток до Статуту територіальної громади міста Чернігова – Режим доступу: http://chernigiv-rada.gov.ua/filesstatic/document/604_norm_doc_23-1

300. Положення «Про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» / Затверджено Постановою ВРУ від 17 грудня 1993 р. N 3748-XII ; [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України / Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3748-12>
301. Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины / В. Полохало // Полис. – 1999. – № 6. – С. 25-34.
302. Поппер К. Р. Ницета историцизма / К. Р. Поппер [Пер. с англ.] – М. : Издательская группа «Прогресс» – VIA, 1993. – 187 с.
303. Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики; [Електронний ресурс] / Постанова Кабінета Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996. Із редакцією від 14.05.2015 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84, ст. 2945 / Офіційний сайт Верховної Ради / Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>
304. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади; [Електронний ресурс] / Постанова КМУ від 05.11.2008 № 976. Із редакцією від 08.04.2015. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>
305. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності виконавчих органів Чернівецької міської ради. Затверджено Розпорядженням міського голови м. Чернівці від 04.09.2012 №227-р ; [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Чернівецької міської ради. – Режим доступу : [chernivtsy.eu/Чернівецька міська рада>f/r/r-2012-227-r.doc](http://chernivtsy.eu/Чернівецька%20міська%20рада/f/r/r-2012-227-r.doc)
306. Постанова КМУ «Про внесення змін до постанов КМУ від 5.11.2008 № 976 і від 3.11.2010 № 996» від 8.04.2015 № 234 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/234-2015-%D0%BF>

307. Постанова КМУ «Про утворення Ради голів громадських рад» від 20.06.2012 № 658; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/658-2012-%D0%BF>
308. Постанова Верховної Ради «Про подальшу роботу над законопроектом про внесення змін до Конституції України щодо недоторканості народних депутатів та суддів» № 594-VIII від 14.07.2015; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/594-19>
309. Права людини в Україні – 2009-2010 рр.; [Електронний ресурс] / Доповідь правозахисних організацій. – Харків : Права людини, 2010. – С. 260-263 / Українська Гельсінська група. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1298355454>
310. Права людини в Україні у 2012 р.; [Електронний ресурс] / Доповіді правозахисних організацій. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362647447>
311. Право Європейського Союзу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eulaw.ru/treaties/lisbon>
312. Право на протест; [Текст] : Посібник по здійсненню права на вільне вираження мнень / [Д. Гора і др.]; [Переклад М. Петросян, А. Калинина; Американський союз громадянських свобод]. – СПб. : Лік, 1999. – 136 с.
313. Правове регулювання «громадських слухань» в Україні ; [Електронний ресурс] / Матеріали Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України / Офіційний сайт Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України. – Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=2081>
314. Правове регулювання «загальних зборів» громадян за місцем проживання; [Електронний ресурс] / Матеріали Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України / Офіційний сайт Координаційної Ради з питань розвитку

громадянського суспільства при Президентіві України. – Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=2077>

315. Правове регулювання інституту «місцевих ініціатив»; [Електронний ресурс] / Матеріали Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентіві України / Офіційний сайт Координаційної Ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентіві України. – Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=2079>

316. Представники громадськості просять прийняти ВР Закон «Про органи самоорганізації населення»; [Електронний ресурс] / Новини від 20 лютого 2014 р. // Інформаційне агентство «УНІАН». – Режим доступу : <http://press.unian.net/pressnews/982924-predstaviteli-obschestvennosti-prosyat-vr-prinyat-zakon-ob-organah-samoorganizatsii-naseleniya.html>

317. Про відкликання депутатів місцевих рад. Експертна думка; [Електронний ресурс] / Офіційна сторінка ВО «Свобода» від 20.09.2006 р. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/analytika/002587/>

318. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів N 2,4,7 та 11 до Конвенції; [Електронний ресурс] / Закон від 17.07.1997 № 475/97-ВР / Офіційний сайт Верховної Ради. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>

319. Проблеми та перспективи профспілкового руху в Україні; [Електронний ресурс] / Центр дослідження О. Разумкова / Офіційний сайт Центру. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD20_ukr.pdf

320. Програма Кабінету Міністрів України від 01.03.2014 р.; [Електронний ресурс] / Програма // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 40 / Офіційний сайт Верховної Ради. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf

321. Програма розвитку органів самоорганізації населення м. Одеси на 2012-2015 рр. ; [Електронний ресурс]; [Із змінами від 29.10.2014] / Затверджена

Рішенням Одеської міської ради № 1630-VI від 23.12.2011 / Офіційний сайт Одеської міської ради / Документи. – Режим доступу : <http://omr.gov.ua/ru/acts/council/38631/>

322. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону «Про органи самоорганізації населення» від 11.12.2013 р. N 3704-1; [Електронний ресурс] // Портал Ліга Закон / Законопроекти. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG2UW1AI.html

323. Пролеєв С. Феномен кланово-корпоративного общества / Сергей Пролеєв, Виктория Шамрай // Перекрестки. – 2008. – № 2-3. – С. 219-233

324. Протестний потенціал в Україні залишається значним – соціологи; [Електронний ресурс] / Інтерв'ю із завідувачкою лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної і політичної психології НАПН України, кандидатом філософських наук, доцентом Оленою Сушиєв. – Режим доступу : <http://www.pic.com.ua/protestnyj-potentsial-v-ukrajinskomu-suspilstvi-zalyshajetsya-znachnym-sotsiologhy.html#sthash.hEtLDWiK.dpuf>

325. Процик І. Соціолект українських футбольних фанатів / І. Процик // Вісник Львівського університету. Серія Філологічна. Вип. 57. – Л., 2012. – С. 285-290.

326. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы Восточной Европе и Латинской Америке; [Пер. англ. / Под ред. Бажанова В. А.] / А. Пшеворский. – М. : РОССПЭН, 2000. – 320 с.

327. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С. П. Рабінович. – Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.

328. Релігійні організації в Україні; [Станом на 1.01.2015 р.]; [Електронний ресурс] / Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/>

329. Рейнгольд Г. Умная толпа : новая социальная революция ; [Пер. с англ. А. Гарькавого] / Говард Рейнгольд. – Г. : ФАИР ПРЕСС, 2006. – 416 с.

330. Рейтинг стран мира по уровню развития электронного правительства в 2014 г. Исследование ООН : [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. – Режим доступа : 2014.06.26. URL: <http://gtmarket.ru/news/2014/06/26/6835>
331. Референдуми в Європейському Союзі / Чебаненко О., Грищук О., Колодяжна Н., Євгенєва А. ; [Лабораторія законодавчих ініціатив / Д. С. Ковриженко (ред.)]. – К. : ФАДА, ЛТД, 2007.– 186 с.
332. Римаренко Ю. І. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / Ю. І. Римаренко. – К. : КНТ, 2006. – 740 с.
333. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи : інституційний вимір / Анатолій Романюк. – Л. : Тріада плюс, 2004. – 392 с.
334. Росенко М. І. Абсентеїзм та його вплив на становлення парламентаризму [Електронний ресурс] / М. І. Росенко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011_3/doc/2/06.
335. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду [монографія] / Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
336. Ротар Н. Ю. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ю. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 9-17.
337. Руденко В. Н. Конституционно-правовые проблемы прямой демократии в современном обществе : Автореф. дисс. ... доктора юридических наук; специальность 12.00.02 – Конституционное право, муниципальное право / В. Н. Руденко. – Екатеринбург, 2003. – 42 с.
338. Руководящие принципы по свободе мирных собраний / Изд-е 2-е. Подготовлены советом экспертов БДИПЧ ОБСЕ по вопросам свободы собраний. – Варшава – Страсбург, 2010. – 195 с.
339. Рулан Н. Юридическая антропология; [Текст : Учебник для вузов] ; [Пер. с франц.] / Норберт Рулан. – М. : Изд-во «Норма», 1999. – 310 с.

340. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо [Пер. с французского]. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998 – 416 с.
341. Рябчук М. Ю. Дилеми українського Фауста : громадянське суспільство «розбудова держави» / М. Ю. Рябчук. – К. : «Критика», 2000. – 262 с.
342. Савинова Е. Н. К вопросу о политической социализации личности; [Электронный ресурс] / Е. Н. Савинова // Образование и общество (научный, информационно-аналитический журнал). – 2001. – № 5 (11). – Режим доступа : http://www.jeducation.ru/5_2001/savinowa.html
343. Савінов В. В. Вуличний плейбек-театр у політично забарвлених умовах : аналіз експериментальних перформансів / В. В. Савінов // Простір арт-терапії : ресурси зцілення / [За наук. ред. А. П. Чуприкова, Л. А. Найдюнової, О. А. Бреусенка-Кузнєцова, О. Л. Вознесенської, О. М. Скнар] – К. : Золоті ворота, 2014. – 198 с.
344. Сайт Львівської міської ради; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://city-adm.lviv.ua/lmr-news/public-hearings/222089-protokol-hromadskoho-slukhannia-proektu-polozhennia-pro-poriadok-provedennia-hromadskoho-obhovorennia-u-misti-lvovi>
345. Сало І. Розвиток електронної демократії в Україні. Аналітична записка; [Електронний ресурс] / І. Сало // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – січень 2010. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/267/4>.
346. Самоорганізація населення – шлях до заможної громади / Практичний посібник для громадського лідера ; [Укладач О. Мошнягул]. – Херсон, 2013. – 95 с.
347. Сарторі Дж. Політична демократія : раціональна та емпірична / Джованні Сарторі // Демократія : антологія / [Упорядкув. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 135–143.
348. Свобода мирних зібрань; [Електронний ресурс] / Права людини в Україні. 2012 р.; / Україніська Гельсінська група. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362646268>

349. Свод рекомендуемых норм при проведении выборов. Руководящие принципы и пояснительный доклад, принятые Венецианской комиссией на 52-й сессии. – Венеция, 10.10.2002. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mpsfc.gov.md/file/tratate/Cod%20Good%20Practice%20in%20Elections_Russian.doc
350. Серебрянникова А. К вопросу об ответственности за участие в собраниях и митингах : германський опыт / А. Серебрянникова // Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал. – 2012. – № 3. – С 93-99.
351. Середній клас : громадська активність та готовність до Асоціації / Результати соціологічного опитування Центру О. Разумкова за 2014 р. «Середній клас в Україні : життєві цінності, готовність до асоціації та просування демократичних норм і стандартів» // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 1-2. – С. 144-145.
352. Скворець В. О. Громадянське суспільство : продукт діяльності держави чи суб'єкт творення життєустрою народу / В. О. Скворець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2008. – Вип. 33. – С. 177–189.
353. Скурихина Е. В. Активизм и недеяние : этический анализ : автореферат дис. ... к. ф. н. : 09.00.05 / Екатерина Викторовна Скурихина ; [Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена]. – Санкт-Петербург, 2007 – 17 с.
354. Современные избирательные системы / Орлов А. Г., Лафитский В. И., Ракитская И. А., Кузнецова Т. О. – Вып. 3: Испания, США, Финляндия, Япония. – М. : РЦОИТ: Типография «Новости», 2009. – 448 с.
355. Современные избирательные системы / Чурсина Т. И., Орлов А. Г., Ракитская И. А., Половченко К. А. – Вып. 4 : Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия. – М. : РЦОИТ: Ин-октаво, 2009. – 480 с.
356. Соціологічне дослідження «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? (динаміка, 2008-2013 рр.)»; [Електронний ресурс] / Центр О. Разумкова – Режим доступа : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369

357. Спиноза Б. Избранные произведения в 2-х т. / Б. Спиноза. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 2 : Богословско-политический трактат. – 718 с.
358. Справа «Шмушкович проти України (Заява № 3276/10)»; [Електронний ресурс] / Європейський суд з прав людини. Міжнародні суди; Рішення, Справа, Заява від 14.11.2013 р. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_990
359. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2011 рр. : Звіт за даними дослідження / Автори – упорядники: Л. Паливода, С. Голота. – К. : БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. – 118 с.
360. Статут патрульно-постової служби міліції України ; [Електронний ресурс] / Наказ МВС України від 28.07.1994 № 404 / Із змінами від 27.08.2010 р.. // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0213-94/page>
361. Статут територіальної громади міста Львів – С. 49-55; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт міської ради міста Львів. – Режим доступу : http://lvivrada.gov.ua/files/statut/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82_%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%8C.pdf
362. Статут територіальної громади міста Одеси / Рішення Одеської міської ради від 25.08.2011 № 1240-VI [Текст]; [Електронний ресурс] / Головний правовий портал України «Ліга-Закон». – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/OD110471.html
363. Статут територіальної громади міста Ужгород 2005 р. ; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт міської ради Ужгорода. – Режим доступу : <http://rada-uzhgorod.gov.ua/download/B0.1.pdf>
364. Стендінг Г. Прекариат : новый опасный класс ; [Перевод Н. Усова] / Г. Стендінг. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2014 – 327 с.
365. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні / Затверджено Указом Президента від 24.03.2012 ;

[Редакція від 05.07.2013] // Офіційний вісник України від 13.04.2012. – № 26.
– С. 17.

366. Стратегія національної безпеки України від 26.05.2015 р. / Затверджена Указом Президента; [Електронний ресурс; станом на 16.07.2015]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

367. Струве П. Б. Из размышлений о русской революции / П. Б. Струве. Patriotica. Политика, культура, религия, социализм: Сб. статей за пять лет (1905-1910 гг.) / П. Струве. – Спб. : Изд. Д. Е. Жуковского, 1911. – 625 с.

368. СУМ; [Електронний ресурс] / Офіційна хроніка – Режим доступу : <http://cym.org/ua/>

369. Сусак П. Д. Проблема свободи і справедливості : суспільно-політичний досвід Давньої Греції; [Текст] / П. Сусак, О. Терешкун // Мультиверсум : Філософський альманах : [зб-к наук. праць] / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Вип. 74. – К., 2008. – С. 46–59.

370. Тетчер М. Я вірю; [Текст] / М. Тетчер // Консерватизм : Антологія. 2-ге вид. / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – 788 с.

371. Тилли Ч. Борьба и демократия в Европе, 1650-2000 гг. / Ч. Тилли. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. – 456 с.

372. Титов В. Политическое перекасти-поле : куда податься политическому активисту, если он хочет заниматься политикой только по выходным ; [Електронний ресурс] / В. Титов, А. Газов // Особая буква. – Режим доступа : <http://www.specletter.com/politika/2013-05-02/politicheskoe-perekati-pole.html>

373. Тишков В. А. Антропология российских трансформаций / В. Тишков // Этнографические обозрение. 2000. – № 1 – С. 3-18.

374. Толочко В. Неверные мы!; [Електронний ресурс] / В. Толочко; [Новини від 19.12.2014] /Український вибор. – Режим доступу : http://vybor.ua/article/Spravedlivyj_sud/akademik-p-tolochko-nevernye-my.html

375. Тополевский Р. Правовое регулирование свободы собраний в системе источников права Украины : коллизии, недоразумение или злая шутка / Р. Тополевский // Правозащитная харьковская группа. – 2006. – № 5. – С. 15–19.
376. Требін М. П. Розвиток громадянського суспільства в Україні в контексті Євроінтеграції / М. П. Требін // Український соціум. – 2014. – № 1. – С. 106-118
377. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.
378. Тягнибок О. Третій Майдан буде відповіддю на Контрреволюцію негідників; [Електронний ресурс] / О. Тягнибок // Українська правда, 21.11.2014. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/546f4901a5f19/>
379. У Слов'янську екстремістів контролюють олігарх і кримінальний авторитет; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022260/>
380. У Харкові створили рух «Південний Схід» : хочуть федералізації ; [Електронний ресурс] / Новини від Korrespondent.net від 30 березня 2014 р. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3341667-ukharkovi-stvoryly-ruk-pivdennyi-skhid-khochut-federalizatsii>
381. Уболівальники по всій Україні оголосили війну «тітушкам»; [Електронний ресурс] / Новини 24.01.2014 р. – Режим доступу : <http://uanews.ck.ua/sport/2014/01/24/5888.html>
382. Удосконалення законодавчого урегулювання свободи мирних зібрань громадян; [Електронний ресурс] / Відділ стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції/ – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/february2009/5.htm>
383. Указ Президента України від 25.02.2012 р. № 32 «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (Редакція від 24.03.2012 р. № 211); [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Координаційної ради з

- питань розвитку громадянського суспільства при Президентіві України. – Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=168>
384. Україна в цифрах 2011 р. Статистичний збірник; [За ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Державний комітет статистики, 2012. – 250 с.
385. Україна втрачає позиції у глобальному індексі миролюбності; [Електронний ресурс] / Дослідження Центру Разумкова від 17 червня 2013 р. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1063
386. Україні прогнозують різкий рост кількості мільонерів; [Електронний ресурс]. / Новини від 7.03.2013 р. – Режим доступу : http://economics.lb.ua/state/2013/03/07/191898_ukraine_prognoziruyut_rezkiy_rost.html
387. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова; [Електронний ресурс] / Результати соціологічного дослідження «Думка громадян України про підсумки 2008 року, владу, політиків, ситуацію в країні». – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=101
388. Українська Федерація молодих медиків; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.ufmm.org.ua/>
389. Умови, шляхи і засоби запобігання корупції в діяльності НУ України. Інформаціо-аналітичні матеріали до робочої зустрічі «Доброчесність у діяльності НУО: виклики та шляхи забезпечення» від 26.10.2013; [Електронний ресурс] / Центр Разумкова – К., 2013 – 36 с.– Режим доступу : http://razumkov.org.ua/files/category_journal/Corrupt_2013_nn2_embd.pdf
390. Урядовий сайт «Громадянське суспільство і влада»; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua/civic>.
391. Фалалеева Н. И. Политико-правовая система Древней Руси IX-XI вв / Н. И. Фалалеева. – Волгоград : Изд-во Волгоград. университета., 2003. – 164 с.

392. Фарукшин М. Х. Политическая система общества / М. Х. Фарукшин // Социально-политические науки. – 1991. – № 5. – С. 63-73.
393. Федоров Н. В. Концепция политики права в буржуазной юридической мысли дореволюционной России / Н. В. Федоров // Советское государство и право. – 1985. – № 7. – С. 127-131.
394. Фридман П. За пределами традиционного активизма; [Электронный ресурс] / П. Фридман // Режим доступа : <http://dvslive.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>
395. Ханзен-Лёве А. Русский формализм : методологическая реконструкция развития на основе принципа отстранения; [Пер. с нем. С. А. Ромашко] / Аге Ханзен-Леве. – М., 2001. – 672 с.
396. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; [Пер. с англ. В. Р. Рокитянский] / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция. – 2004. – 480 с.
397. Хатвани П. Об экспрессионизме / Пауль Хатвани // Семиотика и авангард : Антология (Summa); [Ред. Ю. С. Степанов, Н. А. Фатеева, В. В. Фещенко, Н. С. Ситроткин. Под. общ. ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Академпроект, 2006. – 1167 с.
398. Хевеши М. А. Толпа, массы, политика / М. А. Хевеши. – М. : Прогресс, 2009. – 390 с.
399. Хейзинга Й. Осень Средневековья; [Пер. с инд. Д. В. Сильвестрова. – 5-е изд.; перевод Д. В. Сильвестрова] / Й. Хезинга. – СПб., 2011. – 381 с.
400. Хестанов Р. Альтерглобализм как «вавилонское освобождение»; [Электронный ресурс] / Р. Хестанов // Русский журнал. – 2003. – 27 ноября. – Режим доступа : <http://old.russ.ru/politics/20031127-hest.html>
401. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства; [Пер. с нем. В. С. Малахова] / О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – 328 с.

402. Хиллер К. О месте активизма / Курт Хиллер // Семиотика и Авангард : Антология; [Ред.-сост. Степанов Ю. С., Фатеева Н. А., Фещенко В. В., Сироткин Н. С.; Под общ. ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Академический Проект; Культура, 2006. – С. 846-850.
403. Хід голосування на виборах у регіонах 26.10.2014 р. при виборах до Верховної Ради ; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ЦВК. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp084pt001f01=910.html>
404. Хід голосування на виборах Президента у регіонах 25.05.2014 р. при виборах до Верховної Ради ; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ЦВК. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/vp2014/wp063pt00_t001f01=702pt001f01=702.html
405. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права / Цвайгерт К., Кётц Х. – В 2-х тт. – Т. 1. Основы : [пер. с нем. Ю. Юмашева]. – М. : Межд. отношения, 2000. – 480 с.
406. Центр Мониторинга Демократических Процессов «Кворум» Франция : анализ избирательного законодательства в контексте соблюдения общедемократических стандартов и прав человека. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : URL: <http://www.cmdp-kvorum.org/democratic-process/62>
407. Цивільний Кодекс України. Закон від 16.01.2003 № 435-IV [Із змінами від 02.09.2014 р.] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
408. Циммерман Дж. Ф. Учасницька демократія : відродження популізму / Джозеф Ф. Циммерман // Демократія : антологія / [упорядкув. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 263–303.
409. Цицерон М. Т. Диалоги : О государстве; О Законах; [Пер. с лат. В. О. Горенштейн / М. Туллий Цицерон. – М. : Наука, 1994. – 362 с.
410. Чабан О. О. Демократія участі як якісний вимір політичної системи / О. О. Чабан // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія : питання політології. – № 984. – Х., 2011. – С. 83-89.

411. Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI–XVII в. / В. Чаплинский // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 123–156.
412. Ченовет Е. Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка громадянського конфлікту; [Пер. С. Гіріка] / Ченовет Е., Стефан М. Дж. – К. : Видавництво «Кліо», 2014. – 304 с.
413. Чернявська, О. В. Фандрайзинг [Текст]: [Навч. посіб.] / О. В. Чернявська, А. М. Соколова. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 188 с.
414. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна / И. Л. Честнов // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 4–16.
415. Чи вважаєте Ви себе патріотом України?; [Електронний ресурс] / Дослідження Центру Разумкова, грудень 2005 р – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=282
416. Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? (динаміка, 2008-2013 рр.) ; [Електронний ресурс] / Соціологічне опитування Центру Разумкова. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=367
417. Чимирис Е. С. Революция: опыт когнитивного осмысления понятия / Е. С. Чимирис // Полития. – 2008. – № 1 (48). – С. 126-141
418. Чинники впливу на ситуацію в АР Крим; [Електронний ресурс] / Центр Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Natsionalna_bezpeka_i_oborona/2009_N05_109_Aktualni_problemy_suspilnykh_vidnosyn_v_AR_Krym.pdf
419. Чистяков К. А. Убить за Россию! Из истории русского эмигрантского «активизма» 1918-1939 гг. / К. А. Чистяков. – М. : Изд-во Ипполитова, 2000. – 140 с.
420. Шапаров А. Е. Предоставление избирательных прав негражданам : тенденции и практики / А. Е. Шапаров // Политические исследования. – 2011. – № 1. – С. 177-189.

421. Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн : Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / Володимир Шаповал. – 5-е стереотипне вид. – К. : АртЕк, 2002. – 262 с.
422. Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Стратегии и тактика освобождения / Джин Шарп // From Dictatorship to Democracy : A Conceptual Framework for Liberation. – М. : Новое издательство, 2005. – 84 с.
423. Швакин С. В. Системный подход и понятие правовой системы / С.В. Швакин // Вестник Российского государственного торгово-экономического университета. – 2010. – № 10(47). – С.168-181.
424. Швейцер В. Я. Выборы в Европейский парламент : сдвиги на партийно-политическом пространстве / В. Я. Швейцер // Современная Европа. – 2014. – № 4. – С. 23-32.
425. Шевчук С. Концепція «суддівського активізму» у контексті судової правотворчості / С. Шевчук // Юридичний журнал : аналогічні матеріали, коментарі, судова практика / МОН України, НПУ ім. М. Драгоманова : Ін.-т політології та ін.. – Київ, 2008 – № 7/8. – С. 54-60.
426. Шелія М. Феномен високої протестної активності в пострадянській Україні ; [Електронний ресурс] / Марія Шелія // Інформаційне агентство «Zaxid.net» – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?fenomen_visokoyi_protestnoyi_aktivnosti_u_postradyanskiy_ukrayini&objectId=1304964
427. Шеляженко Ю. В. Мій Євромайдан ; [Текст; 2-е вид., переробл. та доповн] / Ю. Шеляженко. – К., 2013. – 32 с.
428. Шестопал Е. Б. Политическая психология / Е. Б. Шестопал, Л. Я. Гозман. – Ростов-на-Дону.: Вид-во: Феникс, 1996. – 448 с.
429. Шеховцов А. Українські крайноправі та Євромайдан; [Електронний ресурс] / А. Шеховцов // Незалежний культурологічний часопис «І». Опубліковано 3 січня 2014 р. / Режим доступу : http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Shehovcov_Ukr_krajn-pravi_i-Euromajdan.htm

430. Шимків Д. «Національна рада реформ – платформа для консенсусу всіх гілок влади»; [Електронний ресурс] / Д. Шимків // Український кризисний медіа-центр. – Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/dmitroshimkiv/>
431. Щеглова И. К. Зарубежный опыт правовой регламентации и обеспечения проведения массовых публичных мероприятий / И. К. Щеглова // Вопросы совершенствования деятельности милиции общественной безопасности. – М. : Изд-во МГУ, 2006. – С. 145-152
432. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования / Г. П. Щедровицкий // Избранные труды. – М. : Школа культурной политики, 1995 – 759 с.
433. Щепанская Т. Б. Антропология молодежного активизма / Т.Щепанская // Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга; [Ред. В. В. Костюшев]. – СПб., 1999. – С. 262-302.
434. Эксперты: прохождение «Свободы» в Верховную Раду привело к росту ксенофобии и расизма в Украине; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://internovosti.net/obwestvo/svobody-v-verhovnuju-radu-privelo-k-rostuskenofobii-i-rasizma-v-ukraine-20130409.html>
435. Юридичні особливості регулювання відносин у сфері формування громадянського суспільства / Звіт В. Ковальські / Проект «Подальше зміцнення потенціалу органів державної влади та організації громадянського суспільства України в рамках реалізації Закону України «Про громадські об'єднання» (вересень, 2013 р.). – К., 2013. – 6 с.
436. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / Памфіл Юркевич. – Вид. друге. – К. : Ред. журн. «Український Світ», 2000. – 733 с.
437. Яким чином протягом минулого року змінилася спроможність громадян впливати на дії влади? (динаміка, 2006-2008 рр.); [Електронний ресурс] / Опитування Українського центру економічних і політичних

- досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=187
438. Якименко Ю. Громадянська активність в Україні : чи приречені ми мати те, що маємо? / Юрій Якименко // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 10 (34). – С. 31–36.
439. Яницкий О. Молодежный экологический активизм; [Електронний ресурс] / Олег Яницкий // Журнал «Индекс / Досье на цензуру. – 2006 – № 23. – <http://index.org.ru/journal/23/yani23.html>
440. Янченко А. О. Слактивізм – проблема політичної участі в Інтернеті чи «невизначене поняття» / А. О. Янченко // Грані, 2013. – № 10 (102) – С. 56-60.
441. Ясь А. О. Кримінальна відповідальність за перешкодження громадянам здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі в Україні та окремих державах учасницях співдружності незалежних держав : порівняльно-правовий аналіз на прикладі Російської Федерації та Білорусі / А. О. Ясь // Науковий Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція, 2013. – № 6. – Т. 2 – С. 95-98.
442. Ackerman P. A force more powerful : A century of nonviolent conflict; [Електронний ресурс] / Peter Ackerman, Jack DuVall. – NewYork : Palgrave, 2000. – 416 с. – Режим доступу : <http://ysypdf.cago.us/a-force-more-powerful-a-peter-83919225.pdf>
443. Blumer H. Action vs Interaction : Relations in Public – Microstudies of the Public Order by Erving Gofman / Herbert Blumer // Sage Masters of Modern Social Thought / [Ed. by G. Fine, G. Smith]. – Vol. 4. – L. : Sage Publications, 2000 – P.49-64
444. Brian M. Activism, social and political Activism / Brian Martin // Encyclopedia of Activism and Social Justice; [Ed. by Gary L. Anderson and Kathryn G. Herr]. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2007. – P. 19–27.
445. Burton J. Conflict: Human Needs Theory (Vol. 2 of the Conflict Series) / J. Burton. – L. : Macmillan, 1990. – 358 p.

446. Christensen H. S. Political Activities on the Internet: Slacktivism or Political Participation by other Means?; [Електронний ресурс] / Henrik Serup Christensen // First Monday. – 2011. – Vol. 2. – Режим доступу : <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/3336/2767>.
447. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.conventions.cce.mt/Treaty/en/Treaties/Html/144.htm>.
448. Denning D. E. Activism, Hacktivism and Cyberterrorism : The Internet as a Tool for Influencing Foreign Policy; [Електронний ресурс]. – P. 239-288 / Dorothy E. Denning / Website of RAND Corporation. – Режим доступу : http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR1382/MR1382.ch8.pdf
449. Direct Democracy : The International IDEA Handbook. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2008; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idea.int/publications/direct_democracy/upload/DDH_inlay_low.pdf.
450. Edelman M. Constructing the Political Spectacle / Edelman Murray. – University of Chicago Press, 1988 – 137 p.
451. Electoral Knowledge; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aceproject.org>.
452. European citizens' initiative : Official register; [Електронний ресурс] / Офіційна сторінка Організації ЄС «Європейська ініціатива громадян». – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/welcome>.
453. European Elections : Outlook for 2009; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euractiv.com/en/eu-elections/european-elections-outlook-2009/article-174694>.
454. Fitzpatrick M. Wearing a mask at a riot is now a crime; [Електронний ресурс] / CBC News. – Режим доступу :

<http://www.cbc.ca/news/politics/wearing-a-mask-at-a-riot-is-now-a-crime-1.1306458>.

455. Galtung J. *Peace by Peaceful Means : Peace and Conflict, Development and Civilization* / J. Galtung. – L. : Sage, 1996. – 280 p.

456. Gesetz über Versammlungen und Aufzüge in der Fassung der Bekanntmachung vom 15.11.1978; Bundesrepublik Deutschland Versammlungsgesetz; [Закон ФРГ «О собраниях и шествиях 11.15.1978»]; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dejure.org/gesetze/VersG>.

457. *Handbook of European Societies Social Transformations in the 21-st century* / [Ed. by Immerfall S., Therborn G.]. – N. Y. : Springer-Verlag New York Inc., 2009. – 672 p.

458. Helvey R. *Acting Credits. How to Start a Revolution*; [Электронный ресурс] / Robert Helvey, Jamila Raqib, Gene Sharp. – 2012. – Режим доступа : <http://living-movies.com/movie/how-to-start-a-revolution/>

459. Herckovits M. *Man and His Works: The Science of Cultural Anthropology* / Melville Jean Herckovits. – New York : A. A. Knopf, 1948. – 678 p.

460. Heywood P. *Developments in West European Politics 2* / P. Heywood, E. Jones, M. Rhodes. – Basingstoke : Palgrave, 2002. – 379 p.

461. Huckfeldt R., Sprague J. *Citizens, Politics and Social Communication. Information and influence in an election campaign* / R. Huckfeldt, J. Sprague. – Cambridge, 1995. – 316 p.

462. Initiative for the European citizens' initiative; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.citizens-initiative.eu/>.

463. Karatnycky A. *How freedom is won : from civic resistance to durable democracy*; [Электронный ресурс] / A. Karatnycky, P. Ackerman // Washington, DC : Freedom House, 2005. – Режим доступа : http://old.freedomhouse.org/uploads/special_report/29.pdf

464. Lipschutz R. D. *Regulation for the Rest of Us? Global Social Activism, Corporate Citizenship, and the Disappearance of the Political*; [Электронный

- ресурс] / Ronnie D. Lipschutz. – University of California. – Режим доступа : <http://www2.ucsc.edu/globalinterns/cpapers/lipschutz.pdf>
465. Malkopoulou A. Lost Voters : Participation in EU elections and the case for compulsory voting / A. Malkopoulou // CEPS Working Document. – 2009. – № 317 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aceproject.org/ero-en/lost-voters-participation-in-eu-elections-and-the>.
466. Marsh A. Political action in Europe and the USA / Alan Marsh. – London : Macmillan McHugh, 1990. – 165 p.
467. March J. Rediscovering Institutions : The Organizational Basis of Politics / James G. March, Johan P. Olsen. – NY : Free Press, 1989. – 227 p.
468. McClelland D. C. Human motivation / D. C. McClelland. – NY. : Cambridge University Press, 1987. – 663 p.
469. McFaul M. Advancing Democracy Abroad : Why We Should and How We Can / Michael McFaul // Hoover Studies in Politics, Economics and Society. – 2010. – 288 p.
470. Micossi S. Democracy in the European Union [Электронный ресурс] / **Stefano Micossi** // CEPS Working Document. – 2008. – № 286. – Режим доступа : <http://www.ceps.be/files/book/1618.pdf>
471. **Mordovets M.** State policy on the prevention of extremism escalation as a form of deviant socio-political activity / M. Mordovets // European political and law discourse. Volume 1. Issue 1. – 2014. – P. 97-
472. Morozov E. The Brave New World of Slacktivism; [Электронный ресурс] / E. Morozov // Foreign Policy. – 2009. – 19 May. – Режим доступа : http://neteffect.foreignpolicy.com/posts/2009/05/19/the_brave_new_world_of_slacktivism
473. Norris P. Political Activism; [Электронный ресурс] / Pippa Norris // Harvard University For : Developments in European Politics, 2008; [Ed. : P. Heywood, E. Jones, M. Rhodes, U. Sedelmeier]. – Режим доступа : <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/ Acrobat/Political%20Activism%20EP2.pdf>

474. Petsinis V. The convergence of divergence? Youth radicalization in Hungary, Bulgaria and Greece; [Електронний ресурс] / Vassilis Petsinis / Open Democracy. – 2015. – 5 February. – Режим доступу : <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/vassilis-petsinis/convergence-of-divergence-youth-radicalization-in-hungary-bulga>
475. Recommendation CM / Rec (2009) 1 of the Committee of Ministers to member states on e-democracy // Офіційний веб-сайт Ради Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.coe.int/t/dgap/democracy___/ Activities/GGIS/CAHDE / Default_en.asp](http://www.coe.int/t/dgap/democracy___/Activities/GGIS/CAHDE / Default_en.asp).
476. Referendums : towards Good Practices in Europe. Recommendation 1704 (2005). Adopted by the CoE Parliamentary Assembly on 29.04.2005 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1704.htm>.
477. Rosenau J. N. Citizenship between Elections. An Inquiry into the Mobilizable American / J. N. Rosenau. – N. Y.; L., 1974. – 526 p.
478. Sassen S. Lozing control? Sovereignty in an Age of Globalization / S. Sassen. –New York : Columbia University Press, 1996. – 453 p.
479. Special Eurobarometer 413 Future of Europe Report; [Електронний ресурс] / European Commission / Fieldwork : January. Publication : March 2014. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_413_en.pdf.
480. Stouffer S. Communism, conformity and civil problems; [Електронний ресурс] / Samuel A. Stouffer / Conducted by American Institute of Public Opinion and National Opinion Research Center; [2nd ICPSR ed. Ann Arbor]; MI : Inter-university Consortium for Political and Social Research [producer and distributor], 1974. – 207 p. – Режим доступу : <http://doi.org/10.3886/ICPSR07202.v2>
481. The Constitutional Council – General Information. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stjornlagarad.is/english/>.

482. The United Nations E-Government Survey 2014 : E-Government for the Future We Want; [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ООН. – Режим доступу : <http://www.un.org/en/development/desa/publications/e-government-survey-2014.html>.
483. The Virginia Declaration of Rights [Final Draft, 12 June 1776]; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gunstonhall.org>.
484. Tilly C. Dynamics of Contentious / Tilly C., MacAdam D., Tarrow S. – Cambridge University Press, 2004 – 387 p.
485. Verba S. Participation and Political Equality : a Seven Nation Comparisons / S. Verba, N. Nie, J. Kim. – Cambridge, 1978. – 248 p.
486. Voter turnout in Western Europe since 1945. A Regional Report. International Institute for Democracy and Electoral Assistance 2004; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.idea.int/publications/voter_turnout_weurope/upload/Full_Reprot.pdf
487. Wielowieyski A. Working Document on challenge of democracy: empowering the EU citizen. Committee on Constitutional Affairs; [Електронний ресурс] / A.Wielowieyski. – Режим доступу : http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dt/755/755803/755803en.pdf.
488. Worldwide Press Freedom Index 2014–2015; [Електронний ресурс] / **Reporters Without Borders, 2015**. – Режим доступа : <http://en.rsf.org>.
489. Zittel T. Participatory Democracy and Political Participation; [Електронний ресурс] / Thomas Zittel. – Режим доступу : <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/edinburgh/ws22/>
490. Projet de loi interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, adopté par l'assemblée nationale / Assemblée Nationale, 3.07.2010; [Електронний ресурс] / [Закон, що забороняє приховування обличчя в публічних місцях / Національна Асамблея Франції]. – Режим доступу : <http://www.assemblee-nationale.fr/13/ta/ta0524.asp>.